

Frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska – pamiatky histórie

Anton Liška

Pamiatkový úrad Slovenskej republiky
Bratislava
2022

**Frontové a lazaretné vojnové cintoríny
z prvej svetovej vojny
na území severovýchodného Slovenska
– pamiatky histórie**

Anton Liška

Pamiatkový úrad Slovenskej republiky
Bratislava
2022

Fotografie na obálke:

Letecké zábery na najväčší frontový (predná strana) a najväčší lazaretný (zadná strana) vojnový cintorín z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska v obciach Veľkrop a Stakčín
(Zdroj: *Archív PÚ SR*, autor snímok: *Ing. Peter Brunčák*)

© Anton Liška

© Pamiatkový úrad Slovenskej republiky

ISBN 978-80-89175-95-6

OBSAH

PodĎakovanie	5
Úvod	7
1 Zriaďovanie, výstavba a architektonicko-sadovnícka úprava vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny počas trvania vojnového konfliktu (1914 – 1918)	11
1.1 Zriaďovanie a výstavba dočasných vojnových cintorínov	11
1.2 Zriaďovanie a výstavba stálych vojnových cintorínov	13
1.2.1 Organizačná základňa zriaďovania a výstavby stálych vojnových cintorínov	16
1.2.2 Legislatívna základňa zriaďovania a výstavby stálych vojnových cintorínov – všeobecné predpisy	19
1.2.3 Legislatívna základňa zriaďovania a výstavby stálych vojnových cintorínov – predpisy pre parciálne oblasti	24
1.2.4 Proces zriaďovania a výstavby stálych frontových vojnových cintorínov	33
1.2.5 Proces zriaďovania a výstavby stálych lazaretných vojnových cintorínov	37
1.3 Jozef Lamping (*1881 – †1939) – architekt konečnej architektonicko-sadovníckej úpravy vojnových cintorínov na území severovýchodného Slovenska	38
1.3.1 Vojenská kariéra	40
1.3.2 Ideová a architektonicko-sadovnícka koncepcia vojnových cintorínov	41
1.3.3 Projekty konečných architektonicko-sadovníckych úprav vojnových cintorínov	44
2 Dostavba a konečná úprava vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny v medzivojnovom období (1918 – 1939)	91
2.1 Organizačná základňa dostavby a konečnej úpravy vojnových cintorínov	91
2.2 Legislatívna základňa dostavby a konečnej úpravy vojnových cintorínov – všeobecné predpisy	96
2.3 Legislatívna základňa dostavby a konečnej úpravy vojnových cintorínov – predpisy pre parciálne oblasti	105
2.4 Proces dostavby a konečnej úpravy a údržba vojnových cintorínov	108
2.4.1 Zriaďovanie centrálnej evidencie o vojnových hrobách, cintorínoch a obetiach	108
2.4.2 Zriaďovanie administratívnych zložiek o vojnových hrobách, cintorínoch a obetiach	110
2.4.3 Exhumácie, dostavba a konečná úprava vojnových cintorínov	115

3 Frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska v pamiatkovej praxi	141
3.1 Dejiny pamiatkovej ochrany frontových a lazaretných vojnových cintorínov	141
3.2 Frontové a lazaretné vojnové cintoríny v percepcii pamiatkovej starostlivosti	146
3.2.1 Základná terminológia	146
3.2.2 Kritériá pre posudzovanie frontových a lazaretných vojnových cintorínov na vyhlásenie za kultúrne pamiatky	153
3.2.3 Administratívne náležitosti správneho procesu vyhlasovania frontových a lazaretných vojnových cintorínov za kultúrne pamiatky	155
3.2.4 Evidencia frontových a lazaretných vojnových cintorínov v Ústrednom zozname pamiatkového fondu	159
3.2.5 Predmet a rozsah pamiatkovej ochrany frontových a lazaretných vojnových cintorínov	161
3.2.6 Základná charakteristika frontových a lazaretných vojnových cintorínov a lokality ich výskytu	161
3.3 Frontové a lazaretné vojnové cintoríny ako pamätihodnosti obce	167
4 Rámcové podmienky pre obnovu frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska	199
4.1 Všeobecné pravidlá	199
4.2 Vojnové hroby	202
4.3 Historická zeleň	204
4.3.1 Pôdorys (dispozícia)	204
4.3.2 Vegetácia	205
4.3.3 Stavebné a dekoratívne prvky	206
4.3.4 Tečúce a stojaté vody	207
4.4 Bezprostredné okolie	207
4.4.1 Informačné tabule a panely	208
4.5 Starostlivosť a údržba	208
Záver	221
Zoznam prameňov a literatúry	223
O autorovi	239

POĎAKOVANIE

Na tomto mieste vyslovujem úprimné poďakovanie všetkým, ktorí sa akýmkoľvek spôsobom (priamo i nepriamo) pričínili o lokalizáciu, obnovu, výskum a prezentáciu frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska na regionálnej, národnej alebo medzinárodnej úrovni, a tiež tým, ktorí svojimi poznatkami, názormi, skúsenosťami a informáciami napomohli sformovať koncepciu pamiatkového prístupu k ich ochrane, prezentovanú na nasledujúcich stranách tejto publikácie.

Špeciálna vďaka patrí súčasnému i bývalému vedeniu Pamiatkového úradu SR a Krajského pamiatkového úradu Prešov – Ing. arch. Pavlovi Izvoltovi, PhD., PhDr. Katarína Kosovej, PhDr. Radoslavovi Ragačovi, PhD., Ing. Eve Semanovej a Mgr. Mariánovi Uličnému, PhD. za vytvorenie vhodných pracovných podmienok, podporu pri systematickom výskume frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska a vydanie tejto publikácie, recenzentom a recenzentkám – doc. ThDr. Petrovi Borzovi, PhD., Ing. arch. Ivanovi Gojdičovi, Ing. Denise Halajovej, PhD. a Mgr. Jane Zatkovej, PhD. za ich erudované rady a postrehy, ktorými napomohli odstrániť formálne i obsahové nedostatky predkladaného textu, členom Klubu vojenskej histórie Beskydy Humenné a historikom – Mgr. Martinovi Drobňákovi a PhDr. Radoslavovi Turikovi za odborné rady, poznatky a praktické skúsenosti z dlhoročného výskumu a obnov vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny, a tiež za poskytnutie archívnych materiálov z pozostalosti Jozefa Lampinga, realizátorom terénnych nedeštruktívnych archeologických výskumov – Mgr. Michalovi Felcanovi, PhD., doc. RNDr. Jánovi Tirpákovi, CSc. a prof. RNDr. Romanovi Paštekov, PhD. za realizáciu a vyhodnotenie magnetometrických a georadarových meraní na vojnových cintorínoch v obciach Breznica, Humenné, Stropkov

a Nižná Polianka, súkromným zberateľom – Mgr. Jánovi Bocanovi, Ing. Csabovi Czimremu, Rolandovi Fedašovi, Dr. Jánovi Hlavinkovi, Pavlovi Hudákovi st., Filipovi Kalaninovi, Ing. Radovanovi Vrabľovi a Európskej zberateľskej spoločnosti o. z. za poskytnutie dobových fotografií a pohľadníc, prezidentovi Židovskej organizácie B'nai B'rith – Petrovi Wernerovi a RNDr. Ľudmile Pártošovej za pomoc pri preklade hebrejského textu z centrálneho pomníka na vojnovom cintoríne Medzilaborce-Vydraň židovský, historičke a archivárke – Mgr. Márii Kaletovej, PhD. za pomoc pri terénnom výskume, prepisoch, prekladoch a analýze archívnych prameňov a nápisov na dobových náhrobníkoch a pomníkoch, kolegom archivárom, archeológom a pamiatkarom – Mgr. Petrovi Bistákovi, Ing. arch. Lýdii Kubekovej a Mgr. Martine Orosovej, PhD. za pomoc s administratívnymi náležitosťami prioritného projektu, Ing. Petrovi Brunčákovi za vyhotovenie leteckých záberov vojnových cintorínov, Mgr. Petrovi Harčarovi za cenné rady a usmernenia súvisiace s archeologickou stránkou mapovania a výskumu týchto pietnych miest, Ing. arch. Andriane Krafčíkovej za vyhotovenie výkresovej dokumentácie autentických prvkov drobnej sepulkrálnej architektúry a Ing. arch. Lenke Setteyovej za vyhotovenie mapových podkladov, technickému redaktorovi – PhDr. ThLic. Jurajovi Gradošovi, PhD. za grafickú úpravu a zalomenie textu publikácie, jazykovej korektorky – Mgr. Petre Plevákovej za jazykovú úpravu textu a vedeniu a odborným zamestnancom slovenských a zahraničných archívov, múzeí a ústavov, ktorých zoznam a presné názvy sú uvedené na konci publikácie, za sprístupnenie archívnych fondov a písomných a obrazových prameňov, nevyhnutných pre realizáciu výskumu a podrobné zmapovanie problematiky frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska.

ÚVOD

Vojnové obete sú neodmysliteľnou súčasťou každého vojenského konfliktu. Kým v starších dejinných obdobiach sa nakladaniu s ich telesnými pozostatkami nevenovala žiadna pozornosť, od konca novoveku sa tejto otázke systematicky venovalo viacero medzinárodných dokumentov. Za jeden zo zlomových okamihov vo vnímaní danej problematiky možno považovať predovšetkým prvú svetovú vojnu, ktorá počtom vojnových obetí (ale nie len tým) ďaleko predčila aj tie najväčšie ozbrojené konflikty v ľudských dejinách. Veľký počet úmrtí vojakov v relatívne krátkom čase na relatívne malom území nastolil otázku, ako sa postarať o ich telesné pozostatky, a to tak z krátkodobého ako aj dlhodobého hľadiska. Logickou voľbou bolo rozhodnutie o budovaní samostatných pohrebísk v podobe vojnových cintorínov, resp. cintorínskych vojnových okrskoch na už existujúcich pohrebiskách. V rámci povojnových rokovaní, vedených v roku 1919 počas trvania Parížskej mierovej konferencie, bola dohodnutá povojnová medzinárodná ochrana jednak pochovaných ostatkov vojnových obetí, jednak samotných hrobov a cintorínov, v ktorých boli tieto telá vojnových obetí uložené. Stovky vojnových cintorínov boli počas prvej svetovej vojny, resp. v medzivojnovom období zriadené aj na území súčasného Slovenska. V jeho západnej, strednej a juhovýchodnej časti boli budované lazaretné, posádkové a zajatecké vojnové cintoríny, na území severovýchodného Slovenska išlo takmer výlučne o cintoríny frontové (ojedinele aj lazaretné). Typová odlišnosť vojnových cintorínov mala priamy súvis s oblasťami ich vzniku. Kým západnú, strednú a juhovýchodnú časť Slovenska bojové operácie priamo nezasiahli, jeho severovýchodné okresy boli od novembra 1914 do mája 1915 priamou súčasťou karpatskej časti Východného frontu.

Predmetom publikácie sú lazaretné a frontové vojnové cintoríny, nachádzajúce sa na území okresov Bardejov, Humenné, Medzilaborce, Snina, Stropkov, Svidník a Vranov nad Topľou. Obsahové a územné vymedzenie skúmanej problematiky korešponduje s priestorom

a typom vojnových cintorínov, zakladaných na tých lokalitách z územia súčasného Slovenska, kde prebiehali počas prvej svetovej vojny bojové operácie, resp. kde boli mimo frontovej línie bezprostredne zriaďované prvé záchranné vojenské nemocnice a lazarety.

Cieľom publikácie je jednak podrobné zmapovanie tohto typu vojnových cintorínov, a to tak z historického (predstavenie historických súvislostí a podmienok ich vzniku a následnej údržby) ako aj pamiatkového hľadiska (predstavenie cintorínov ako pamiatok histórie), jednak zadefinovanie základných metodických princípov (rámcových podmienok) ich obnovy, ktoré napomôžu prinavrátiť týmto pietnym miestam ich autentický (historický, dobový) vzhľad.

Publikácia je vnútorné rozčlenená do štyroch kapitol. Prvá kapitola približuje proces zriaďovania, výstavby a architektonicko-sadovnickej úpravy frontových a lazaretných vojnových cintorínov počas trvania vojnového konfliktu (1914 – 1918), t. j. podľa pravidiel stanovených rakúsko-uhorskými orgánmi. Okrem toho predstavuje organizačnú základňu a legislatívne normy, platné pre všeobecné i parciálne problémy, súvisiace s týmto procesom a podrobne popisuje spôsob výberu lokalít na zriaďovanie týchto pietnych miest, technologické postupy ich výstavby, použité materiály i sadovnicke princípy. Záver kapitoly je venovaný osobe Jozefa Lampinga a jeho prínosu pre riadenie, projektovanie a mapovanie výstavby frontových a lazaretných vojnových cintorínov na slovenskej strane Karpát. Druhá kapitola mapuje proces dostavby a konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy frontových a lazaretných vojnových cintorínov v medzivojnovom období (1918 – 1939), t. j. podľa pravidiel stanovených československými orgánmi. Podobne ako prvá, aj druhá kapitola mapuje organizačnú základňu a legislatívne normy, platné pre všeobecné i parciálne problémy, súvisiace s týmto procesom a podrobne popisuje spôsob dostavby a konečnej úpravy týchto pietnych miest. Tretia kapitola je venovaná všeobecnej charakteristike

frontových a lazaretných vojnových cintorínov z pohľadu pamiatkovej praxe. Podrobne mapuje dejiny pamiatkovej starostlivosti týchto pietnych miest na našom území, predstavuje základnú terminológiu priamo, resp. nepriamo súvisiacu s týmto typom pamiatok, definuje kritéria ich posudzovania v procese vyhlasovania za kultúrne pamiatky, popisuje administratívne náležitosti tohto procesu a oboznamuje so spôsobom ich evidencie v Ústrednom zozname pamiatkového fondu. Záver kapitoly je venovaný alternatívnej možnosti ich ochrany z pohľadu pamiatkového zákona – ako pamäti-hodností obcí. Posledná – štvrtá kapitola sa zaoberá metodikou obnovy frontových a lazaretných vojnových cintorínov. Popisuje a definuje základné pamiatkové princípy ich sadovníckej a krajinárskej úpravy, úpravy hrobových miest (polí), označovania vojnových hrobov, obnovy autentických prvkov drobnej sepulkrálnej architektúry, výstavby a obnovy oplotenia, vstupných brán a centrálnych pomníkov, osádzania informačných tabúl a úpravy spevnených plôch v rámci pamiatkovo chránených areálov, vrátane ich bezprostredného okolia (prístupové cesty, chodníky, zeleň a pod.).

Textovú časť publikácie dopĺňa bohatá obrazová a mapová príloha, pozostávajúca jednak z archívnych materiálov, dokumentujúcich proces výstavby, konečnej úpravy a údržby frontových a lazaretných cintorínov z územia severovýchodného Slovenska, jednak z projektov, plánov, náčrtov, skíc, historických i súdobých máp, fotografií a pohľadníc, zachytávajúcich lokality s výskytom týchto pietnych miest. V mnohých prípadoch pritom ide o unikátne a prvýkrát publikované obrazové pramene.

Hlavným zdrojom informácií a východiskom k spracovaniu skúmanej problematiky boli primárne archívne pramene (úradné nariadenia príslušných rakúsko-uhorských a československých orgánov, zodpovedných za agendu vojnových hrobov, plány, projekty, poľné náčrty a iná grafická dokumentácia a spisová agenda, viažuca sa k skúmaným objektom, historické katastrálne mapy z 30. a 50. rokov 20. stor., dobové fotografie skúmaných objektov, úradná korešpondencia

a pod.), nachádzajúce sa v archívnych a zbierkových fondoch rakúskych, českých a slovenských archívov a múzeách a v zbierkach súkromných zberateľov. Pokiaľ ide o vedeckú a odbornú literatúru, cenným zdrojom poznatkov v rámci historickej časti skúmanej témy boli predovšetkým dobové publikácie *Soldatengäber und Kriegsdenkmale* (1915) a *Die westgalizischen Heldengräber aus den Jahr des Weltkrieges 1914 – 1915* (1918), autentickým spôsobom zachytávajúce proces tvorby ideových návrhov a výstavby vojnových cintorínov v čase trvania vojny (1914 – 1918). Z novšej historio-grafickej spisby ide predovšetkým o štúdie a publikácie Martina Drobnáka, Matúša Korbu, Katalin Molnár, Jána Schuberta, Igora Slepčova a Radoslava Turika, ktorí sa vo svojej vedecko-výskumnej činnosti dlhodobo venovali, resp. venujú výskumu danej problematiky. V prípade odbornej literatúry zameranej na dokumentáciu, výskum a pamiatkovú starostlivosť a ochranu, sme čerpali predovšetkým z metodík Národného pamätkového ústavu, zaoberajúcich sa spôsobmi skúmania a dokumentácie sepulkrálnych pamiatok, zborníka Pamiatkového úradu SR *Monumentorum tutela* 25, venovaného národným kultúrnym pamiatkam sepulkrálneho charakteru a pomníkovej tvorbe s ohľadom na prvú a druhú svetovú vojnu a prvého čísla časopisu *Monument revue* z roku 2014, obsahovo zameraného na problematiku Veľkej vojny.

Predloženú publikáciu vnímame predovšetkým ako príspevok k výskumu doposiaľ opomínanej a málo prebádanej téme vojenských dejín Slovenska a špecifickej skupiny pamiatok histórie – lazaretných a vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny. Jej primárnymi adresátmi sú pracovníci vedeckých inštitúcií a vysokých škôl, ktorí sa profesne zaoberajú výskumom vojenských dejín Slovenska, a tiež odborným zamestnancom Pamiatkového úradu SR a krajských pamiatkových úradov, ktorí sa venujú dokumentácii, monitoringu a pamiatkovej starostlivosti a ochrane tohto typu národných kultúrnych pamiatok a vecí pamiatkovej hodnoty. Publikácia však môže poslúžiť ako zdroj informácií aj pre širokú odbornú i laickú verejnosť, zaujímajúcu sa

o regionálnu alebo vojenskú históriu, ďalej pre archeológov, venujúcich sa tejto téme, výskumníkov v oblasti pamiatkovej starostlivosti a ochrany, či ako študijný materiál pre potreby stredných alebo vysokých škôl humanitného i technického zamerania. Vzhľadom na rozsiahlosť skúmanej problematiky si publikácia nenárokuje pozíciu komplexného zhodnotenia všetkých faktorov vplývajúcich na vznik, vývoj, výstavbu a údržbu predmetného typu pamiatok histórie. V budúcnosti je potrebné danú tému ďalej rozvíjať a venovať sa podrobne predovšetkým jej parciálnym oblastiam (podrobný výskum jednotlivých lokalít – archívny, archeologický, dendrologický a pod.). Význam publikácie z hľadiska prínosu pre slovenskú historiografickú spisbu vidíme predovšetkým v tom, že ako prvá prináša ucelený pohľad na problematiku frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny, zakladaných na lokalitách severovýchodného Slovenska, a tiež v tom, že ako prvá (na základe podrobnej historickej analýzy) definuje jasné a ucelené pravidlá pre metodiku obnovy týchto pietnych miest.

1 ZRIAĐOVANIE, VÝSTAVBA A ARCHITEKTONICKO-SADOVNÍCKA ÚPRAVA VOJNOVÝCH CINTORÍNŮV Z PRVEJ SVETOVEJ VOJNY POČAS TRVANIA VOJNOVÉHO KONFLIKTU (1914 – 1918)

Územie severovýchodného Slovenska sa na prelome rokov 1914/1915 stalo dôležitým bojovým priestorom karpatskej časti Východného frontu. Od novembra 1914 do mája 1915 zvierali na tomto území príslušníci rakúsko-uhorskej, nemeckej a ruskej armády množstvo krutých bojov, ktoré si vyžiadali tisíce ľudských životov.¹ Priamo na bojisku, resp. vo vojenských nemocniciach, obväzovniach, ošetrovniach a lazaretoch, nachádzajúcich sa na území dnešných okresov Bardejov, Humenné, Medzilaborce, Snina, Stropkov a Svidník, ktorými bojový front priamo prechádzal, zahynulo

v dôsledku bojov, resp. v dôsledku chorôb a bojových zranení približne 43 000 vojakov². Ďalších 712 vojakov³ zahynulo na území súčasného okresu Vranov nad Topľou, ktorý bojové operácie priamo nepostihli. Všetky tieto obete našli svoj posledný odpočinok na viac než 200 vojnových cintorínoch⁴ a v desiatkach samostatných vojnových hrobách (jednotlivých, skupinových, hromadných, resp. masových šachtách)⁵, zriadených na desiatkach lokalít, situovaných v katastroch obcí a miest hore uvedených okresov severovýchodného Slovenska.⁶

1.1 Zriaďovanie a výstavba dočasných vojnových cintorínov

Zriaďovanie a výstavba vojnových cintorínov počas prvej svetovej vojny prebiehala na území severovýchodného Slovenska nepretržite od novembra 1914, kedy v slovenskej časti Karpát došlo k prvým ozbrojeným stretom medzi jednotkami rakúsko-uhorskej a ruskej

armády, až do ukončenia tohto vojnového konfliktu v novembri 1918. V sledovanom období tu vznikli dva typy vojnových cintorínov – frontové a lazaretné. Frontové vojnové cintoríny vznikali priamo na bojiskách, resp. v oblastiach, kde operovala frontová línia. Bu-

¹ PETROVÁ, Mária. Vojenské hroby a cintoríny v okrese Snina. In FEDIČ, Vasil' – HUSTÁK, Svetoslav (eds.). *Prvá svetová vojna – boje v Karpatoch*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2007, s. 41.

² Podľa výsledkov archívneho výskumu, vychádzajúceho z prameňov uložených vo fondoch Vojenského historického archívu Bratislava, ktorý v roku 2014 publikoval vo svojej štúdii Martin Drobnák, sa celkový počet obetí na predmetnom území pohyboval v rozmedzí od 42 687 do 43 609. DROBNÁK, Martin. Vojnové cintoríny z 1. svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska. In FABOVÁ, Bernadeta – JANČURA, Mikuláš (eds.). *Stretnutie mladých historikov 2. Priesečníky spoločnej histórie krajín V4*. Košice : UPJŠ v Košiciach, 2013, s. 90.

³ Vojnové hroby a cintoríny na Slovensku. In *Vojenský historický ústav. Fond vojnové hroby a cintoríny na Slovensku z 1. svetovej vojny* [online]. [cit. 2020-04-07]. Dostupné na: <<http://www.vhu.sk/data/files/225.pdf>>.

⁴ Podľa výsledkov archívneho výskumu, zrealizovaného v rokoch 2021 – 2022, vychádzajúceho z prameňov uložených vo fonde *Vojenské hroby a cintoríny* Vojenského historického archívu Bratislava (evidenčné a katastrálne listy, exhumačné protokoly, zoznamy nezrušených vojnových hrobov, založených vo svetovej vojne atď.), bola na území severovýchodného Slovenska (súčasných okresy Bardejov, Humenné, Medzilaborce, Snina, Stropkov, Svidník, Vranov nad Topľou) v čase prvej svetovej vojny, resp. v medzivojnovom období, na 163 lokalitách zriadených celkovo 211 frontových a lazaretných vojnových cintorínov – pozn. autora.

⁵ Podľa výsledkov archívneho výskumu, zrealizovaného v rokoch 2021 – 2022, bolo na území severovýchodného Slovenska v čase prvej svetovej vojny, resp. v medzivojnovom období, na 30 lokalitách zriadených celkovo 30 samostatných vojnových hrobov (z toho 23 jednotlivých, dva skupinové, tri hromadné a dve masové šachty) – pozn. autora.

⁶ DROBNÁK, Martin. Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku (história, umelecká hodnota a možnosti obnovy). In KRÁLOVÁ, Eva – DUBINÝ, Martin (eds.). *Bardkontakt 2018 – zborník prednášok*. Bardejov : Mesto Bardejov, 2018, s. 58.

dované boli v dvoch etapách. Počas prvej, zahŕňajúcej obdobie ostrých bojov (november 1914 – máj 1915), boli priamo na bojiskách zriaďované dočasné frontové cintoríny (provizórne hroby a kríže). V druhej etape, trvajúcej od definitívneho sa vzdialenia frontu zo slovenskej časti Karpát až po koniec vojny (jún 1915 – november 1918), dochádzalo k budovaniu stálych frontových cintorínov (organizované budovanie cintorínov na základe situačných plánov a náčrtov, resp. projektov konečných architektonicko-sadovnických úprav). Tento typ vojnových cintorínov sa zvykol zakladat' buď priamo na bojiskách, resp. v ich bezprostrednom okolí (polia, lesy, lúky, pasienky a pod.), na parcelách obecných, resp. cirkevných cintorínov, a tiež na súkromných pozemkoch. Posledný odpočinok tu našli vojaci, ktorí padli priamo v boji. Lazaretné vojnové cintoríny vznikali na tých lokalitách, kde sa nachádzali vojenské nemocnice, obväzovne, ošetrovne alebo lazarety, pričom budované boli paralelne s týmito zariadeniami, resp. bezprostredne po ich zriadení. Ich zakladanie a výstavba prebehla kontinuálne, v rámci jednej etapy trvajúcej od novembra 1914 do novembra 1918. Zriaďované boli na frontových územiach aj v zázemí frontu. Tento typ vojnových cintorínov sa zvykol zakladat' na pozemkoch bezprostredne susediacich s vyššie vymenovanými vojenskými zdravotníckymi zariadeniami, a tiež na parcelách obecných, resp. cirkevných cintorínov. Posledný odpočinok tu našli vojaci, ktorých v dôsledku chorôb alebo zranení previezli kvôli ošetrovaniu do týchto zariadení a oni v nich svojim chorobám, resp. zraneniam podľahli.⁷

Zriaďovanie dočasných vojnových cintorínov a s tým bezprostredne spojené práce, týkajúce sa očisťovania bojových polí od mŕtvol, zabezpečovali príslušníci Oddielov čistenia a sanácie bojiska (*Schlachtfelder-Auf-*

räumungs-Kommando). Spomenuté oddiely patrili pod velenie príslušných tylových veliteľstiev (*Etappeoberkommando*). Keďže však ich členovia pri plnení svojich úloh často spolupracovali aj s vojenskými jednotkami rakúsko-uhorskej armády, nasadzovanými na konkrétnych úsekoch frontu, boli tieto oddiely nezriedka podriaďované i veleniu ich štábov (*Kommando der Armee*).⁸ S oddielmi čistenia a sanácie bojiska priamo v teréne úzko spolupracovali aj členovia poľného žandárstva (*Feldgendarmarie*), ktorí mali na starosti vytváranie evidencie padlých vojakov, ako aj miestni obyvatelia, zabezpečujúci rôzne úlohy priamo súvisiace s pochovávaním vojnových obetí.⁹ Vojnové cintoríny, zriaďované v prvej etape výstavby, mali iba provizórny charakter. Neboli zriaďované s úmyslom vytvorenia trvalého pietneho miesta, ale výlučne za účelom rýchleho pochovania ostatkov obetí vojenského konfliktu. Hlavným – etickým dôvodom vzniku týchto dočasných pohrebísk bola snaha dopriať usmrteným vojakom aspoň základnú posmrtnú starostlivosť a uchrániť tým ich mŕtve telá pred divou zverou a nepriazňou počasia. Sekundárnymi, nie menej dôležitými dôvodmi, boli dôvody ekonomické, psychologické a hygienické. Pohľad na nepochované mŕtve telá spolubojovníkov, z ktorých mnohí neboli len členovia tej istej vojenskej jednotky, ale i kamaráti či pokrvní príbuzní, spôsoboval vojakom ťažké duševné traumy, preto bolo nevyhnutné ich mŕtve telá pochovať čo možno najskôr po boji. Nepochované mŕtve telá vojakov zasiahnuté hnilobným procesom zase predstavovali zvýšené riziko vzniku rôznych chorôb a kontaminácie pôdy, vodných tokov a podzemných prameňov. Okrem toho zamedzovali miestnym roľníkom obrábať, resp. pripraviť polia, lúky a pasienky na ich poľnohospodárske využitie v rámci začínajúceho kalendárneho roka.¹⁰ Provizórne vojnové cintoríny

⁷ LIŠKA, Anton. Zriaďovanie a výstavba vojnových cintorínov na území severovýchodného Slovenska počas Veľkej vojny. In *Vojenská história*, 2020, roč. 24, č. 3, s. 48.

⁸ ROSZBECK, Peter a kol. *Katalóg vojnových hrobov nemeckých vojakov padlých v období 1. a 2. svetovej vojny pochovaných na území Slovenskej republiky*. Bratislava : Ministerstvo vnútra SR, 2010, s. 15.

⁹ DROBŇÁK, Martin. Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku – zabudnutá historická pamiatka. In DROBŇÁK, Martin – SZABÓ, Viktor (eds.). *Prvá svetová vojna a východné Slovensko*. Humenné : KVH Beskydy, 2014, s. 54.

¹⁰ ŠUMICHRASŤ, Peter. Nemecké vojnové hroby na území Slovenska. 1. časť. In *Vojenská história*, 2010, roč. 14, č. 3, s. 96.

boli zriaďované buď priamo na bojiskách, alebo v ich bezprostrednej blízkosti (na obsadených pozíciách). Budované boli narýchlo a nepravidelne, často bez dodržania základných hygienických pravidiel podľa toho, ako to aktuálna bojová situácia dovoľovala.¹¹ Tvorili ich prevažne plytké hromadné hroby, ktoré mali nad úrovňou terénu navršenu zeminu, nezriedka pripomínajúcu mohylu. Ak bol na to čas a priestor, tak sa hroby po zasypaní zeminou ešte ohradili provizórnym opločením z fliaš, kameňov či brezového dreva a označili provizórnym pietnym symbolom. Tým bola výstavba provizórneho cintorína ukončená.¹² Od 18. marca 1915 sa budovanie provizórnych vojnových cintorínov v Karpatoch, vrátane územia severovýchodného Slovenska, riadilo pravidlami ukotvenými v rámcovom rozkaze, vydanom Vrchným tylovým veliteľstvom (*Armeeoberkommando*) rakúsko-uhorskej armády pôsobiacom pri

Rakúsko-uhorskom generálnom štábe (*Generalstab*).¹³ V zmysle tohto rozkazu mali byť vojnové cintoríny zriaďované prednostne na obecných cintorínoch. Súkromné pozemky sa na tieto účely mali používať iba vtedy, ak s tým ich majitelia súhlasili a dohodli sa s armádou na ich odpredaji. Na cintorínoch sa mali budovať tak hromadné, ako aj jednotlivé hroby. V jednotlivých hroboch mali byť pochovávaní dôstojníci, v hromadných hroboch radoví vojaci. Oba typy hrobov mali byť označené patričnými náhrobníkmi s náboženskými symbolmi odrážajúcimi vierovyznanie obetí (jednoramenný kríž, dvojkríž, Dávidova hviezda, polmesiac a pod.). Na identifikáciu obetí, pochovaných v týchto hroboch, mali slúžiť náhrobné evidenčné tabuľky alebo nápisy s menami tam pochovaných vojakov, situované na jednotlivých náhrobníkoch, resp. krížoch.¹⁴

1.2 Zriaďovanie a výstavba stálych vojnových cintorínov

Po definitívnom vzdialení sa frontu z územia severovýchodného Slovenska, ku ktorému došlo v máji 1915 po tom, ako rakúsko-uhorská armáda s podporou spojeneckých nemeckých vojsk prelomila ruské obranné pozície v okolí poľského mesta Gorlice a zatlačila svojho protivníka smerom na východ, mimo hraníc monarchie, vyvstala potreba dôstojného pochovania vojakov, ktorí zahynuli počas bojových operácií v Karpatoch.¹⁵ Dôvodom, ktoré stáli za touto potrebou a vďaka ktorým sa aj na území severovýchodného Slovenska spustil proces budovania stálych vojnových cintorínov pre padlých

hrdinov, bolo hneď niekoľko. Provizórne, resp. dočasné cintoríny, pozostávajúce prevažne z plytkých hromadných hrobov, v kombinácii s množstvom stále nepochovaných obetí, ktorých telá boli aj po skončení bojových operácií naďalej roztrúsené v teréne (lesy, polia, lúky, pasienky a pod.), predstavovali vážne hygienické riziko, a to predovšetkým v súvislosti s možnou kontamináciou pôdy a vodných zdrojov. Ako obzvlášť nebezpečná sa javila predovšetkým možná kontaminácia povrchových vôd, keďže po odsune frontu išlo na mnohých miestach o jediný zdroj pitnej vody. Obecné i súkromné

¹¹ BROCH, Rudolf – HAUPTMANN, Hans. *Die westgalizischen Heldengräber aus den Jahr des Weltkrieges 1914 – 1915*. Krakau : K. U. K. Militärkommando Krakau im Jahre des Weltkrieges 1918, 1918, s. 1.

¹² SCHUBERT, Jan. Organizacja grobownictwa wojennego w Monarchii Austro-Węgierskiej. Dziewiąty wydział grobów wojennych (Kriegs-gräber-abteilung) przy Ministerstwie Wojny – powstanie i działalność w latach 1915 – 1918. In *Czasopismo Techniczne – Architektura*, 2009, roč. 106, č. 13, s. 170.

¹³ FRODYMA, Roman. Budovanie vojenských cintorínov v juhovýchodnom Poľsku v rokoch 1915 – 1918. In FEDIČ, Vasil' Fedič – HUŠTÁK, Svetoslav (eds.). *Prvá svetová vojna – boje v Karpatoch*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2007, s. 59.

¹⁴ REICHL, Thomas. *Kriegsgräberwesen Österreich-Ungarns im Weltkrieg und die Obsorge in der Republik Österreich*. [Dissertation]. Wien : Universität Wien, 2007, s. 42.

¹⁵ DROBŇÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Cintoríny prvej svetovej vojny v Karpatoch*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2007, s. 21; TURIK, Radoslav. Starostlivosť o vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny v medzivojnovom Československu. In *Vojenská história*, 2010, roč. 14, č. 4, s. 5.

studne, slúžiace ako zásobárne podzemných vôd, boli totiž v dôsledku vojenských operácií na väčšine lokalít zničené.¹⁶

Nezanedbateľné v tomto smere boli i dôvody ekonomické. Počas zriaďovania provizórnych hrobov a výstavby dočasných pohrebísk sa kompetentné zložky armády nezaoberali tým, na akých pozemkoch vojnové hroby a cintoríny budujú a kto sú ich vlastníci. Keď sa po skončení bojov a odsune frontu vrátilo do svojich domovov civilné obyvateľstvo, veľakrát zistilo, že na ich poliach, lúkach, pasienkoch a tiež v lesoch, záhradách a v blízkosti ich obydľí boli zriadené provizórne vojnové hroby alebo cintoríny. Vzniknutá situácia znemožňovala miestnemu obyvateľstvu tieto plochy využívať na poľnohospodárske účely, t.j. na zabezpečovanie vlastnej obživy, a to malo negatívny dopad na ich životnú úroveň.¹⁷ Bolo preto viac ako žiaduce, aby sa telá padlých vojakov, sústredené na dočasných pohrebiskách zriadených na súkromných pozemkoch, podarilo počas najbližších mesiacov podľa vopred stanoveného plánu čo možno najdôstojnejšie pochovať na novozriadených stálych vojnových cintorínoch. K okamžitému riešeniu situácie s dočasnými vojnovými hrobmi a cintorínmi nabáda- la vrchných predstaviteľov Rakúsko-Uhorska i tá skutočnosť, že na túto prácu bolo možné bezprostredne po odsune frontu použiť lacnú pracovnú silu v podobe

veľkého počtu vojnových zajatcov, ktorých mala cisársko-kráľovská armáda na konci roku 1915 k dispozícii. Nebolo teda potrebné na túto úlohu použiť vlastné pracovné sily, čo výrazne spôsobom znížilo finančné náklady na zriaďovanie a výstavbu týchto pietnych miest.¹⁸

Ďalšími dôležitými faktormi, ktoré stáli za vznikom stálych vojnových cintorínov, boli faktory etické, humanne, politické a v neposlednom rade i estetické. Rakúski cisári František Jozef I. (1848 – 1916) a Karol I.¹⁹ (1916 – 1918) i vrchní predstavitelia štátnych orgánov Rakúska a Uhorska mali záujem o to, aby sa všetkým ich vojakom, ktorí padli v boji, dostalo patričnej úcty a piety. Tento postoj vychádzal z dvoch základných skutočností. V prvom rade išlo o prejav úcty a vďaky panovníka i celého národa za to, že vojaci bojujúci v rakúsko-uhorskej armáde zostali verní prísaha panovníkovi a vlasti a za jej ideály neváhali položiť vlastný život.²⁰ V druhom rade išlo o akceptáciu myšlienok Červeného kríža, vzťahujúcich sa k obetiam vojnových konfliktov, zakotvených v troch medzinárodných dokumentoch – Prvej (1864) a Druhej (1906) Ženevskej konvencii a v Haagskej konvencii (1899). Uvedené dokumenty kladli dôraz na to, aby sa všetkým obetiam vojnových konfliktov prejavila patričná úcta a pieta v podobe vytvorenia dôstojného miesta ich posledného odpočinku, a súčasne stanovovali základné princípy

¹⁶ FRODYMA, *Budovanie*, 2007, c.d., s. 59.

¹⁷ DROBŇÁK, Martin. Vojnové cintoríny a pamätníky v Medzilaborciach. In DROBŇÁK, Martin (ed.). *Medzilaborce 1914 – 1918*. Medzilaborce : Mesto Medzilaborce a KVH Beskydy, 2018, s. 203.

¹⁸ BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 2.

¹⁹ O úprimnom záujme rakúskych cisárov zriadiť dôstojné pietne miesta pre vojakov domácej rakúsko-uhorskej, ale aj spojeneckej nemeckej a znepriatelenej ruskej armády svedčí o. i. prejav Karola I., ktorý pri príležitosti aktu posvätenia novopostavenej vojenskej cintorínskej kaplnky v Olomouci predniesol dňa 18. decembra 1917: „So smútkom spomínam na dobrých (statočných) mužov môjho vojska a flotily, odvážnych bojovníkov, mojich verných spojencov, ako aj na nepriateľov tu odpočívajúcich, ktorí v našom plnení povinností, v boji za svoju vlasť obetovali svoje životy skôr, ako uzreli prichádzajúci deň mieru. Boh im daj večný odpočinok! Hroby týchto statočných ľudí, ktorí svojou krvou spečatili prísahu vľajke, sú vznešeným a posvätným odkazom týchto neľahkých časov, a súčasne i dedičstvom, ktorého trvalé uchovanie je posvätnou povinnosťou vďačnej vlasti, a to tak pre súčasné ako aj nastupujúce (budúce) generácie. Prajem si, aby miesta odpočinku všetkých vojakov zomrelých a padlých vo vojne – priateľov i nepriateľov – boli dôstojné a natrvalo zachované na večnú česť ich pamiatke a na útechu ich blízkych, ktorí vo vojne prišli o svojich najdrahších; za veľkú obeť mojich národov, ktoré boli skúšané v bolestiach a utrpeniach vojny, nebudem ľutovať (šetriť) prostriedky na toto veľké dielo lásky a vďačnosti.“ BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 11.

²⁰ DROBŇÁK, Martin. Vojnové cintoríny z 1. svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska. In FABOVÁ, Bernadeta – JANČURA, Mikuláš (eds.). *Stretnutie mladých historikov II. Priebežníky spoločnej histórie krajín V4*. Košice : UPJŠ v Košiciach, 2013, s. 86.

pre označovanie vojnových hrobov a cintorínov.²¹ Proces budovania stálych vojnových cintorínov na území habsburskej monarchie, vrátane lokalít nachádzajúcich na severovýchodnom Slovensku, bol z vyššie uvedeníých dôvodov založený na myšlienke, že s každým vojakom, a to bez ohľadu na to, či išlo o príslušníka vlastnej rakúsko-uhorskej, spojeneckej nemeckej alebo zne-priatelenej cárskej ruskej armády, sa má nakladať ako s hrdinom. Telo každého padlého vojaka malo byť preto dôstojným spôsobom pochované a ak to bolo možné, tak aj identifikované a následne i označené patričným symbolom, odrážajúcim jeho príslušnosť ku konkrétnej armáde (rakúsko-uhorská, nemecká, ruská) a konfesii²² (katolicizmus, pravoslávie, judaizmus²³, islam). Telesné pozostatky všetkých obetí mali byť pritom uložené na jednom cintoríne, t.j. nemali sa vytvárať samostatné cintoríny pre každé z bojujúcich vojsk, resp. pre každú z konfesií, ale spoločné cintoríny, kde vedľa seba, bok po boku, mali nájsť večný odpočinok obeť všetkých troch armád. Išlo o vysoký prejav humanizmu, ktorý sa v dejinách celosvetových vojnových konfliktov nikdy viac nezopakoval, vysielajúci signál o tom, že tak, ako si

títo vojaci boli rovní v boji (všetci bojovali za svoju vlasť a svojho panovníka), budú si rovní aj po smrti.²⁴

Estetické dôvody, stojace za vznikom stálych vojnových cintorínov, spočívali v potrebe vzdania patričnej úcty padlým vojakom, ktorí neváhali za svojho panovníka a vlasť priniesť tú najvyššiu obeť – vlastné životy. Pochovanie v provizórnych, často v hromadných hroboch bez akéhokoľvek označenia či ohradenia, zaiste dôstojne nepôsobilo. Stále vojnové cintoríny, ktoré to mali napraviť, nemali byť preto budované iba ako obyčajné pohrebiská, ale ako umelecké, architektonické a urbanistické dominanty krajiny, plniace samé o sebe úlohu pamätníkov, pripomínajúcich budúcim generáciám hrdinské činy tam pochovaných padlých vojakov – hrdinov.²⁵ Malo ísť o diela vysokej umeleckej a architektonickej hodnoty, ktoré mali na jednej strane „...presvedčivo ukázať, že tisíce padlých udatných rakúsko-uhorských vojakov nebude oplakávať iba úzký okruh ich príbuzných, ale že za nimi budú ronit' slzy a uctievať ich ako svojich milovaných, ctených a statočných bratov všetky národy zjednotené v habsburskej monarchii...“²⁶ a na strane druhej vzbudiť rešpekt, obdiv a úctu

²¹ SCHUBERT, *Organizacja*, 2009, c.d., s. 172 – 173.

²² Hroby vojakov rakúsko-uhorskej a nemeckej armády, v ktorých boli pochovaní kresťania hlásiaci sa k západnej cirkevnej tradícii, boli označované jednoramenným krížom. Pre označenie hrobov vojakov ruskej armády, hlásiacich sa prevažne k pravoslávnej viere, sa používali dvojramenné kríže. Keďže súčasťou bojujúcich armád neboli iba kresťania, ale tiež židia a moslimovia, pri označovaní vojnových hrobov, ak to bolo možné, sa táto skutočnosť mala zohľadniť. Na označovanie židovských hrobov sa používali náhrobníky v podobe stél s alebo bez symbolu Dávidovej hviezdy, hroby moslimských vojakov boli ponechávané bez označenia, alebo sa na ne umiestovali náhrobníky s polmesiacom, ktorý bol považovaný za symbol typický pre moslimskú tradíciu. ŁOPATA, Mirosław. Cintoríny z obdobia prvej svetovej vojny v západnej Haliči – história a súčasnosť. In MIKITA, Miron – BAČA, Michal – BILANINOVÁ, Gabriela – STRAMBOVÁ, Lenka (eds.). *Prvá svetová vojna. Pozabudnuté cintoríny*. Svidník : Regionálna rozvojová agentúra Svidník, 2005, s. 61 – 62.

²³ V prípade pochovávaní vojakov židovského pôvodu nastala počas prvej svetovej vojny zaujímavá situácia. Judaizmus totiž vyžadoval, aby, ak to situácia a okolnosti dovoľia, neboli telá mŕtvych židovských vojakov pochované na spoločných vojnových cintorínoch, ale vždy na najbližšom židovskom cintoríne. Na lokalitách z územia severovýchodného Slovenska, ktorých sa priamo dotkli vojnové operácie, bola táto požiadavka uplatnená iba v štyroch prípadoch – na židovskom cintoríne nachádzajúcom sa v katastri mestskej časti Medzilaborce – Vydraň, na židovskom cintoríne v obci Raslavice (pôvodne Slovenské Raslavice), na židovskom cintoríne v meste Stropkov (vojnový cintorín Stropkov II.) a na židovskom cintoríne v obci Uličské Krivé. Ďalších osem takýchto lokalít z územia Prešovského kraja evidujeme mimo frontovou líniou zasiahnutých území – na židovských cintorínoch v Dobrej nad Ondavou (zatopená obec, cintorín však existuje dodnes), Kežmarku, Levoči, Poprade, Prešove, Veľkom Šariši, Vranove nad Topľou a na židovskom ortodoxnom cintoríne v Prešove. Z uvedených lokalít sa nateraz podarilo identifikovať iba situovanie hrobov židovských vojakov na židovskom cintoríne v katastri mestskej časti Medzilaborce-Vydraň. LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 51.

²⁴ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny*, 2018, c.d., s. 59.

²⁵ SCHUBERT, *Organizacja*, 2009, c.d., s. 173.

²⁶ BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 2.

nielen u súčasníkov, ale aj u príslušníkov všetkých nasledujúcich generácií.²⁷

Vzhľadom k vysokej početnosti vojnových hrobov a cintorínov na území západnej a východnej Haliče a v karpatskej oblasti Východného frontu bolo z ekonomických dôvodov v roku 1916 rozhodnuté, že väčšina týchto pietnych miest bude počas vojny dokončená iba do provizórneho štádia, zahŕňajúceho výber vhodného miesta na ich zriadenie, vypracovanie situačného plánu s pôdorysom cintorína a rozmiestnením hrobových miest na jeho ploche a provizórnu architektonicko-sadovnícku úpravu s využitím ľahko dostupného prírodného materiálu a miestnych druhov rastlín, krovín a stromov. Cintoríny vysokej umeleckej, architektonickej, sadovníckej a výtvarnej hodnoty mali byť v čase trvania vojnového konfliktu budované výlučne na tých lokalitách, kde sa odohrali víťazné, resp. prelomové bitky prvej svetovej vojny za účasti rakúsko-uhorskej armády.²⁸ Konečná architektonicko-sadovnícka úprava všetkých zvyšných vojnových cintorínov mala byť zrealizovaná až po skončení tohto konfliktu.²⁹

1.2.1 Organizačná základňa zriaďovania a výstavby stálych vojnových cintorínov

Výstavbou komplexu stálych vojnových cintorínov v Karpatoch, vrátane lokalít na území severovýchodného Slovenska, boli po definitívnom vzdialení sa frontu z tohto územia poverené Oddiely vojnových hrobov (*Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie*).³⁰ Na našom území dokázateľne pôsobilo desať z nich – *Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie* Nr. 1 so sídlom v Zborove, *Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie* Nr. 2 so sídlom vo Vyšnom Svidníku, *Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie* Nr. 3 so sídlom v Stropkove, *Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie* Nr.

4 so sídlom v Medzilaborciach, *Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie* Nr. 5 so sídlom v Humennom, *Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie* Nr. 6 so sídlom v Stakčine, *Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie* Nr. 6a so sídlom v Hostoviciach, *Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie* Nr. 6b a 6c so sídlom v Uliči a *Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie* Nr. 10 so sídlom v Košiciach.³¹ Každý z týchto oddielov pozostával z dvoch základných skupín – evidenčnej (*Gräber-Evidenzgruppe*) a skupiny starostlivosti o vojnové hroby (*Gräber-Fürsorgegruppe*), ktoré boli podľa potreby dopĺňané ďalšími skupinami, vykonávajúcimi pomocné služby rôznych špecializácií (čistenie a sanácia bojiska, preprava, logistika, zásobovanie a pod.), priamo súvisiacich buď s projektovaním alebo s výstavbou cintorínov.³² Na čele každého oddielu vojnových hrobov stál umelecký vedúci, ktorý zodpovedal za zriaďovanie a výstavbu vojnových cintorínov na jemu zverenom území. Medzi jeho primárne úlohy patrilo okrem kontrolovania celého procesu aj vyberanie vhodných lokalít pre výstavbu nových, resp. označovanie lokalít vyhovujúcich na udržiavanie a rozširovanie dočasných vojnových cintorínov (predovšetkým v prípade ťažko dostupným miest, napr. na horských hrebeňoch), a tiež navrhovanie pôdorysnej dispozície cintorínov s ohľadom na ich konečnú architektonicko-sadovnícku úpravu.³³

Hlavnou úlohou evidenčných skupín bolo vedenie evidencie vojnových strát, t.j. získavanie údajov o zomrelých vojakoch, vrátane informácií o mieste ich pochovania. Všetky získané dáta o zomrelom príslušníkovi týchto skupín zaznačovali do evidenčných listov, ktoré po ich finalizovaní zasielali do sídel príslušných zborových veliteľstiev. Tu slúžili ako podklady pre zhotovovanie centrálnych registrov strát. Okrem zho-

²⁷ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 56.

²⁸ BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 7.

²⁹ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 93.

³⁰ SLEPCOV, Igor: Vojenské cintoríny z prvej svetovej vojny na východnom Slovensku. In *Vojenská história*, 2003, roč. 7, č. 2, s. 71.

³¹ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 212.

³² ŁOPATA, *Cintoríny*, 2005, c.d., s. 60.

³³ BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 5.

tovovania evidenčných listov participovali príslušníci týchto skupín aj na lokalizácii vojnových hrobov a cintorínov v teréne. S ich pomocou potom geodeti zameriavali a kartografi do pripravených katastrálnych máp zakresľovali presné polohy týchto pietnych miest. Spracované mapy, podobne ako evidenčné listy, končili v sídlach príslušných zborových veliteľstiev, odkiaľ boli následne zasielané IX. Odboru vojnových hrobov pri cisársko-kráľovskom Ministerstve vojny.³⁴

Členovia skupín starostlivosti o vojnové hroby mali oproti evidenčným skupinám podstatne viac úloh. Na starosti mali realizáciu stálych vojnových cintorínov podľa projektov, resp. plánov vyhotovených ich umeleckými vedúcimi, zaobstarávanie stavebného materiálu potrebného pre ich výstavbu v prípade, ak zaobstaraný ešte nebol, ďalej tiež získavanie finančných prostriedkov na ich zriaďovanie, konečnú architektonicko-sadovnickú úpravu a udržiavanie prostredníctvom zbierok a dobrovoľníckych príspevkov, podávanie žiadostí na výstavbu centrálnych pamätníkov a centrálnych pietnych miest, kooperáciu prác s príslušnými úradmi miestnej samosprávy a štátnej správy a zisťovanie vlastníckych vzťahov k pozemkom, na ktorých cintoríny vznikali alebo sa ich výstavba plánovala, a tiež to, či predmetné pozemky bude možné odkúpiť alebo je potrebné počítať s ich vyvlastnením.³⁵ Dôležité úlohy pri výstavbe týchto pietnych miest zabezpečovali aj členovia skupín čistenia a sanácie bojiska, ktorí mali na starosti exhumáciu tiel z provizórnych hrobov a cintorínov a zber nepochovaných mŕtvol padlých vojakov z bojísk a ich následné pochovávanie na stálych vojnových cintorínoch.³⁶ V pracovných skupinách Oddie-

lov vojnových hrobov, pôsobiacich na území západnej Haliče, sa okrem radových vojakov vyskytovali aj vojaci a civili rôznych zamestnaní. Okrem už vyššie spomínaných kartografov a geodetov to boli aj architekti, ktorí mali na starosti projektovanie a návrhy konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy vojnových cintorínov a ich centrálnych pamätníkov, resp. centrálnych pietnych miest, remeselníci (kamenári, murári, sochári, tesári, záhradníci a pod.³⁷), ktorí sa podieľali na realizácii odborných prác priamo v teréne, fotografi, ktorí ich výstavbu zachytávali na fotografiách, a tiež kňazi, ktorí vykonávali pohrebné obrady a posväcovali novozriadené hroby i cintoríny. Súčasťou týchto pracovných skupín boli aj vojaci bez patričných umeleckých a remeselných zručností ako aj vojnoví zajatci, ktorí boli spravidla využívaní na vykonávanie tých najťažších a najšpinavších prác – exhumáciu mŕtvol, zbieranie nepochovaných a v teréne rozkladajúcich sa tiel padlých vojakov, kopanie hrobov, pochovávanie mŕtvol, výstavbu vstupných brán a oplotení, zriaďovanie prístupových ciest k cintorínom a pod..³⁸

Kým v západnej Haliči sa vojnové cintoríny budovali na základe projektov vyštudovaných architektov a za účasti renomovaných remeselníkov a umelcov, vo východnej Haliči, na území severovýchodného Slovenska a na Podkarpatskej Rusi sa ich výstavba riadila prevažne iba pomocou plánov³⁹ vypracovaných špeciálne na tento účel vyškolenými dôstojníkmi (pravdepodobne) bez príslušného architektonického, resp. stavebného vzdelania a bez účasti remeselníkov a umelcov. Skupiny starostlivosti o vojnové hroby na týchto územiach pozostávali takmer výlučne iba z vojnových za-

³⁴ Kriegsarchiv – Österreichischen Staatsarchiv Wien (ÖSt.A.KA. Wien), Fonds Kriegsministerium und Militärliquidierungsamt 1848 – 1931 (f. KM und MLA 1848 – 1931), Akten 10055 (a. 10055), Titel Abteilung 9/Kriegsgräber (t.a. 9/K.Gr.A), Entstehungszeitraum 1916 (e. 1916), Signaturen 1236 (sign. 1236). *Bestimmungen für die Errichtung, Erhaltung, Ausschmückung und Evidenz der Kriegergrabstätten (Bestimmungen...), Teil III. Besondere Massnahmen hinsichtlich der Gräberevidenz und Fürsorge (T. III), Abschnitt 1-2 (a. 1-2).*

³⁵ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 52.

³⁶ ŁOPATA, *Cintoríny*, 2005, c.d., s. 60.

³⁷ HOŁUBOWSKA, Aurelia (ed.). *Malopolsko. Trasa východného frontu 1. svetovej vojny*. Kraków : Amistad Sp. z o.o., 2013, nečíslované.

³⁸ BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 5.

³⁹ V zbierkovom fonde Vojenského historického archívu Bratislava sa takého plány uchovali k vojnovým cintorínom Becherov, Chmelová, Nižný Orlík II., Parihuzovce a Stebník – pozn. autora.

jatcov a príslušníkov rakúsko-uhorskej armády vyšších vekových ročníkov.⁴⁰ Projekty konečných architektonicko-sadovnických úprav, vrátane návrhov centrálnych pietnych miest, boli v týchto oblastiach využívané len sporadicky, aj to výlučne iba na významných lokalitách. Na území severovýchodného Slovenska a Podkarpatskej Rusi je nateraz známych 11 takýchto lokalít⁴¹.

Prácu oddielov vojnových hrobov priamo v teréne riadili a kontrolovali inšpekcie vojnových hrobov (*Kriegsgräber-Inspektion*), ktoré pôsobili pri veliteľstvách jednotlivých armádných zborov. V menších vojenských obvodoch boli tieto inšpekcie tvorené jednou osobou – štábnym dôstojníkom (*Stabsoffizier*) alebo veliteľom (*Hauptmann*), vo väčších obvodoch dvoma osobami – dvoma veliteľmi alebo jedným veliteľom a jedným nižším dôstojníkom (*Subalternoffizier*).⁴² Oddiely vojnových hrobov pôsobiace na území severovýchodného Slovenska spadali pod Inšpekciu vojnových hrobov pri VI. Zborovom veliteľstve Košice⁴³ (*Militärkommando Kassa*).⁴⁴

Na celoštátnej úrovni zodpovedalo za výstavbu stálych vojnových cintorínov cisársko-kráľovské Ministerstvo vojny (*Kriegsministerium*). Dňa 3. decembra 1915 bol na predmetnom ministerstve zriadený IX. Odbor vojnových hrobov⁴⁵ (*Kriegsgräber-abteilung*).⁴⁶ Jeho

vedením bol poverený generálmajor Eduard Hentke. Primárnou úlohou novovzniknutého odboru bolo koordinovať a riadiť všetky práce, spojené s výstavbou, starostlivosťou a ochranou všetkých vojnových hrobov a vojnových cintorínov na území rakúsko-uhorskej monarchie, ktoré vznikli v dôsledku bojových operácií počas trvania prvej svetovej vojny, vrátane bojových operácií v Karpatoch.⁴⁷ Ďalšou, nie menej dôležitou úlohou predmetného odboru, bolo vytváranie centrálnej evidencie vojnových strát, zahŕňajúcej tak frontové pásma, ako aj zázemie frontu. V kompetencii tohto odboru bolo i riadenie všetkých potrebných rokovaní v otázkach zabezpečovania starostlivosti o vojnové hroby spojencov, nachádzajúce sa na vojnových cintorínoch v Rakúsko-Uhorsku a v prípade uzatvorenia mieru i rokovaní o tej istej otázke s predstaviteľmi znepriatelených strán. IX. Odbor vojnových hrobov taktiež vydával povolenia na exhumáciu vojnových hrobov a na výstavbu vojnových pamätníkov a centrálnych pamätných miest, poskytoval žiadateľom, predovšetkým však zborovým veliteľstvám, všetky dostupné údaje o zomrelých, resp. nezvestných vojakoch, ktoré nadobudol od evidenčných skupín, štatistických úradov (*Statist-Büros*), apoštolských vikariátov (*Apostolischen Feldvikariats*) a Rakúskeho i Uhorského Červeného kríža (*Österreichisches*

⁴⁰ FRODYMA, *Budovanie*, 2007, c.d., s. 65.

⁴¹ Ide o vojnové cintoríny v obciach Dara (zaniknutá obec), Kolonica, Skotarske (Скотарське), Stakčín, Starina (zaniknutá obec), Užok (Ужок), Zbojné (Vyšné Zbojné) a Zbudská Belá (Zbudská Belá I.) a v mestách Prešov, Stropkov (Stropkov I.) a Svidník (Vyšný Svidník, resp. Svidník II.). Autorom spomenutých projektov bol významný maďarský architekt Jozef Lamping. Bližšie o týchto projektoch pozri podkapitolu 1.3 Jozef Lamping (*1881 – †1939) – architekt konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy vojnových cintorínov na slovenskej a ukrajinskej strane Karpát – pozn. autora.

⁴² ÖSt.A.KA. Wien, f. KM und MLA 1848 – 1931, a. 10055, t.a. 9/K.Gr.A, e. 1916, sing. 1236. *Bestimmungen...*, Teil II. *Allgemeine Grundsätze (T. II.)*, a. 1-2, s. 10.

⁴³ Inšpekcia vojnových hrobov pri VI. Zborovom veliteľstve Košice zodpovedala za zriaďovanie a výstavbu stálych vojnových cintorínov aj na území Podkarpatskej Rusi. Na jej území boli zriadené tri oddiely vojnových hrobov – Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie Nr. 7 so sídlom v Užoku (Ужок), Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie Nr. 8 so sídlom vo Svaläve (Свалёва) a Kriegsgräber Arbeiter Kompagnie Nr. 9 so sídlom v Mižhirii (Міжгір'я). REICHL, *Kriegsgräberwesen*, c.d., 2007, s. 212.

⁴⁴ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny a pamätníky*, 2018, c.d., s. 203.

⁴⁵ Svoj oficiálny názov získalo toto oddelenie až 16. decembra 1915, a to na základe dekrétu vtedajšieho rakúsko-uhorského ministra vojny Alexandra Freiherra von Krobatina. REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 42.

⁴⁶ BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 1.

⁴⁷ SCHUBERT, *Organizacia*, 2009, c.d., s. 175.

und Ungarisch Roten Kreuzes).⁴⁸ Súčasťou cisársko-kráľovského Ministerstva vojny bol tento odbor nepretržite od 3. decembra 1915 do 5. júna 1917, kedy ho zrušili a jeho kompetencie a právomoci presunuli na plecia nového úradu – X. Odboru strát vojny (*Verlustabteilung*) pri cisársko-kráľovskom Ministerstve vojny. Aj tento úrad, podobne ako predošlý, viedol generálmajor Eduard Hentke. X. Odbor strát vojny riadil agendu vojnových hrobov od svojho vzniku až do januára 1919, kedy bol zrušený a jeho kompetencie boli prerozdelené medzi príslušné úrady nástupníckych štátov bývalej rakúsko-uhorskej monarchie.⁴⁹

1.2.2 Legislatívna základňa zriaďovania a výstavby stálych vojnových cintorínov – všeobecné predpisy

Budovanie komplexu stálych vojnových cintorínov neprobíhalo samovoľne, ale riadilo sa pravidlami, zakotvenými v informačných listoch, nariadeniach, brožúrkach a publikáciách⁵⁰, ktoré v tejto súvislosti vydával a do sídel odborových veliteľstiev od konca roku 1915 rozposielal IX. Odbor vojnových hrobov pri cisársko-kráľovskom Ministerstve vojny.⁵¹ Uvedené dokumenty mali jednak plniť funkciu akýchsi metodických príručiek, jednak mali zabezpečiť, aby oddiely vojnových hrobov postupovali pri zriaďovaní a výstavbe stálych vojnových hrobov a cintorínov jednotne. Z obsahového hľadiska pozostávali z textovej časti a grafickej prílohy s vyobrazením jednotlivých prvkov cintorínov (náhrobníky, kríže, náhrobné evidenčné tabuľky, oplotenia, vstupné brány, centrálné pamätníky a pod.), a to z toho dôvodu, aby členovia oddielov vojnových hrobov, ktorým boli určené, získali jasnú predstavu o možných variantoch ich prevedenia.⁵²

Jednou z prvých publikácií, venovaných problematike zriaďovania a výstavby stálych vojnových hrobov a cintorínov na území habsburskej monarchie, bola kniha autorského kolektívu, pozostávajúceho z renomovaných profesorov a študentov Viedenskej akadémie výtvarných umení (*Akademie der bildenden Künste Wien*), nesúca názov *Vojnové hroby a pamätníky (Soldatengäber und Kriegsdenkmale)*, vydaná v roku 1915 vo Viedni. Kniha na 335 stranách ponúkala širokú škálu ideových návrhov, skíc a makiet rôznych druhov pietnych miest a symbolov (hromadné hroby na bojovom poli, spoločné hroby na bojovom poli, cintoríny s drevenými náhrobníkmi, cintoríny so železnými krížmi, cintoríny s liatinovými náhrobnými nápisovými tabuľkami na náhrobníkoch jednotlivých hrobov, cintoríny s náhrobníkmi, cintoríny, ktorých dedikácie sú zaznamenané na vstupných bránach, cintoríny zriaďované na parcelách mestských cintorínov, malé cintoríny zriaďované vo vnútri areálov existujúcich obecných, mestských a cirkevných cintorínov, cintoríny zriaďované pre mestá, cintoríny budované v mestách a obciach, samostatné hroby, centrálné pamätníky, pamätné kamene, pamätné stĺpy, pamätníky venované letcom, pamätníky venované jazdeckým oddielom, pamätné tabule, pamätné kríže a pamätné listy), vrátane ich krátkych popisov. Z obsahového hľadiska bola rozdelená na dva samostatné celky – vojnové hroby a pamätníky. Okrem samotného výzoru kládli autori publikácie dôraz aj na miesto, na ktorom mali tieto prvky drobnej sepulkrálnej architektúry vzniknúť. Iný vzhľad mali mať hroby situované na bojisku a iný na civilných, resp. cirkevných cintorínoch. To isté pravidlo malo platiť aj v prípade výstavby pamätníkov – odlišný výraz mali mať na bojiskách,

⁴⁸ ÖSt.A.KA. Wien, f. KM und MLA 1848 – 1931, a. 10055, t.a. 9/K.Gr.A, e. 1916, s. 1236. *Bestimmungen...*, T. II., a. 1-2, s. 10.

⁴⁹ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 55.

⁵⁰ Okrem dokumentov, vypracovaných IX. Odbor vojnových hrobov pri cisársko-kráľovskom Ministerstve vojny, boli oddielom vojnových hrobov v obmedzenom rozsahu zasielané i publikácie venované problematike výstavby a zriaďovania vojnových hrobov a cintorínov, pochádzajúce z Nemeckej ríše. Tieto diela však nezohľadňovali pohrebný systém schválený cisársko-kráľovskou rakúsko-uhorskou armádou. REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 86.

⁵¹ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 55.

⁵² REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 85.

v mestách, dedinách, na trhoch, pred budovami alebo priamo v budovách atď.⁵³

Jedným z prvých nariadení, venovaných danej problematike, bol dokument s názvom *Všeobecné hygienické, technické a umelecké smernice pre zriaďovanie vojnových cintorínov* (*Allgemeine hygienische, technische und künstlerische Direktiven für die Errichtung von Militärfriedhöfen*), prijatý v roku 1915. Išlo o brožúrku, ktorá pozostávala z deviatich strán textu a 21 obrazových príloh a obsahovala základné pokyny pre zriaďovanie pietnych miest pre mŕtvych vojakov, ktorí zahynuli v bitkách prvej svetovej vojny. V brožúrke bolo viackrát prízvukované, že pri výstavbe stálych vojnových cintorínom je nevyhnutné okrem hygienického hľadiska brať do úvahy predovšetkým umelecké a estetické aspekty budúceho pohrebiska. V roku 1915 uzrel svetlo sveta aj dokument s názvom *Leták pre obce a pamiatkové výbory pre vyznamenanie bojovníkov* (*Merkblatt für Gemeinden und Denkmal-Ausschüsse für Kriegerehrungen*), ktorého autorom bol Karol Giannoni. Podľa tohto letáku mali stále vojnové cintoríny vznikať buď ako samostatné pohrebiská, alebo ako súčasť už existujúcich obecných cintorínov (ako ich samostatné časti). Na plochách týchto pietnych miest sa malo odrážať priateľstvo pochovaných vojakov, súdržnosť bojovej jednotky ale aj podriadenosť jednotlivca vyšším cieľom (sloboda, vlasť, cisár a pod.). Hroby vojakov sa mali už na prvý pohľad jednoznačne odlišovať od bežných hrobov. Vojenské cintoríny, v prípade, že vznikali na už založených cintorínoch, mali byť od týchto oddelené kamennými múrmi alebo živými plotmi, aby vytvárali samostatné okrsky blaženého pokoja padlých hrdinov. Plochy vojnových cintorínov mali v pôdorysnom riešení vytvárať jednoduché geometrické tvary (pravouhlé, okrúhle, trojuholníkové, oblé), prípadne kombinácie týchto tvarov. Samotné hroby mali byť opatrené jednoduchými drevenými krížmi, jednoduchými kamennými náhrob-

níkmi alebo menovkami situovanými v ohradných múroch, pričom tieto mali byť vždy rovnaké, a to bez ohľadu na armádu, vojenskú hodnosť, národnosť, náboženskú príslušnosť a pod.. Uprostred cintorínskeho komplexu mal byť umiestnený buď veľký jednoduchý drevený kríž, pamätník s krátkym pamätným nápisom alebo nádherná skupina stromov. Súčasťou vojnového cintorína mala byť aj sadovnícka, resp. krajinárska výzdoba navrhnutá záhradným architektom.⁵⁴

Začiatkom roku 1916, dňa 16. januára, vydal IX. Odbor vojnových hrobov nariadenie ustanovujúce pre členov oddielov vojnových hrobov povinnosť lokalizovať a do pripravených mapových pokladov v podobe katastrálnych máp zaznačovať všetky vojnové hroby a cintoríny zriadené, resp. zriaďované na bývalých frontových územiach, vrátane tých, ktoré boli vytypované na zrušenie a premiestnenie telesných pozostatkov na nové lokality.⁵⁵ O necelý mesiac nato, dňa 13. februára 1916, vydalo Vrchné veliteľstvo (*Armeeoberkommando*) rakúsko-uhorskej armády dokument s názvom *Pokyny pre stavbu, údržbu, výzdobu a vedenie záznamov o hroboch vojakov* (*Instruktion für die Errichtung, Erhaltung, Ausschmückung und Evidenz der Kriegergrabstätten*), v ktorom stanovilo základné pravidlá pre zriaďovanie a výstavbu vojnových hrobov a cintorínov na tých územiach, kde nebolo možné z vojenských, ekonomických alebo iných závažných dôvodov zriadiť samostatné oddiely vojnových hrobov. V takýchto lokalitách mali práce spojené s výstavbou pietnych miest vykonávať radoví vojaci pod odborným dozorom referenta vojnových hrobov (*Kriegsgräberreferenten*). Pri ich realizácii sa mali pridržovať všetkých platných predpisov a nariadení, ktoré v tejto súvislosti vydal IX. Odbor vojnových hrobov.⁵⁶ Začiatkom marca 1916 zaslal IX. Odbor vojnových hrobov všetkým zborovým veliteľstvám sprievodný list s brožúrkou *Zbierka príkladov vhodného udržiavania vojnových hrobov* (*Sammlung von Beispi-*

⁵³ HOFFMAN, Josef und koll. *Soldatengäber und Kriegsdenkmale*. Wien : Kunstverlag Anton Schroll & CO. Gesellschaft M.B.H., 1915, 335 s.

⁵⁴ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 86 – 87.

⁵⁵ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 55.

⁵⁶ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 86.

len für die angemessene Pflege von Kriegsgräbern), obsahujúcou príklady vojnových cintorínov, pochádzajúcich z Pruska, ktorými sa mali kompetentné osoby pri výstavbe stálych vojnových cintorínov na území habsburskej monarchie inšpirovať. Podľa uvedeného dokumentu mal byť vojnový cintorín vždy jednoznačne rozpoznateľný, t. j. akýkoľvek človek mal pri pohľade na neho vedieť, že na jeho ploche nie sú uložené ostatky civilistov, ale vojakov, ktorí zahynuli počas vojny. Ďalšou z podmienok bolo jeho citlivé zakomponovanie do existujúcej kultúrnej krajiny, prípadne urbanizmu obce, resp. mesta, pričom vyberané mali byť také lokality, pri ktorých by sa vojnový cintorín stal jednou z ich dominant.⁵⁷ V symbióze s okolím nemali byť len samotné vojnové cintoríny, ale aj kríže, náhrobníky, vstupné brány, technické konštrukcie, pamätníky a centrálné pietne miesta, budované na ich plochách. Súčasne platilo, že zakladané pietne miesta nemali byť okázalé a pompézne, s prehnane veľkými a prezdobenými pamätníkmi, s náhrobníkmi zdobenými zlatými písmenami a hrobovými poľami posiatymi množstvom kvetov, ale naopak, mali pôsobiť jednoducho, stroho a pokojne, aby sa stali oázou večného odpočinku pre všetkých tam pochovaných vojakov, a súčasne i oázou pokoja pre všetkých tých, ktorí tieto miesta budú navštevovať a s bážňou si pripomínať ich hrdinské činy. Dôležitým bolo i usmernenie, týkajúce sa vysporiadania vlastníckych vzťahov k pozemkom, na ktorých sa stále vojnové cintoríny mali zriaďovať. Takéto pozemky sa mali od ich vlastníkov odkúpiť.⁵⁸ Koncom apríla 1916 vydal IX. Odbor vojnových hrobov dokument s názvom *Predpisy o zriaďovaní, udržiavaní, výzdobe a označovaní vojnových hrobových miest (Bestimmungen für die Errichtung, Erhaltung, Ausschmückung und Aufzeichnung von Krieger-Grabstätten)*. Uvedený dokument jednak stanovoval presné pravidlá pre organizáciu, zakladanie, výstavbu, evidovanie a následnú starostlivosť o vojnové hroby

a cintoríny, jednak vymedzoval presné kompetencie pre jednotlivé zložky armády, a tiež pre úrady štátnej správy a miestnej samosprávy, podieľajúce sa na tomto procese.⁵⁹ Jeho súčasťou bola i samostatná obrazová príloha, ktorá obsahovala pracovné šablóny na tvorbu rôznych typov náhrobných krížov ako aj vzorky písma a nápisov pre nápisové evidenčné tabuľky.⁶⁰ V zmysle týchto predpisov sa na stálych vojnových cintorínoch mali budovať štyri typy hrobov – jednotlivé, skupiny jednotlivých, spoločné a hromadné hroby. Všetky typy vojnových hrobov, ktoré už boli zriadené na civilných (obecné, mestské, cirkevné) cintorínoch, mali byť ponechané a nemali sa rušiť. V prípade, že obec, mesto, resp. cirkevná inštitúcia nesúhlasili s tým, aby na ploche ich cintorínov tieto vojnové hroby ostali, mal sa na danej lokalite pre tento účel zriadiť nový vojnový cintorín, pričom tento mal byť vybudovaný na adekvátnom, t. j. najvhodnejšom a najdostojnejšom mieste. Jednotlivé vojnové hroby, nachádzajúce sa mimo plôch civilných cintorínov, mali byť exhumované a prenesené na najbližší stály vojnový cintorín, pričom telesné pozostatky obetí mali byť uložené do jednotlivých, spoločných (ak bola známa ich totožnosť alebo hromadných hrobov (ak ich totožnosť zistená nebola). Skupiny jednotlivých hrobov, ležiacich blízko pri sebe, avšak mimo plôch civilných cintorínov, mali byť ponechané na svojom mieste. Hromadné hroby, situované mimo týchto cintorínov, mali byť taktiež prednostne ponechané na pôvodných miestach ich vzniku. V tomto prípade však boli povolené aj výnimky. Takýto hromadný hrob mohol byť zrušený a preložený na stály vojnový cintorín z hygienických dôvodov (ak hrozila možnosť kontaminácie pôdy, povrchových alebo podzemných vôd), ďalej tiež v prípade, že by bránil pri hospodárskom využívaní konkrétneho miesta alebo by stál v ceste novovznikajúcej komunikácii. Všetky vojnové cintoríny a všetky vojnové hroby, ktoré už boli zriadené, ale i tie,

⁵⁷ BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 2.

⁵⁸ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 56.

⁵⁹ SCHUBERT, *Organizacja*, c.d., s. 179.

⁶⁰ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 88.

s ktorých výstavbou sa počítalo, sa mali (nezriadené až po ich zriadení) zaznačiť do špeciálne na tento účel vyhotovených katastrálnych máp. Okrem toho mali byť vytvárané i evidenčné listy o pochovávaných, resp. exhumovaných vojakoch. Takto získané informácie mali byť následne zaslané IX. Odboru vojnových hrobov pri cisársko-kráľovskom Ministerstve vojny, ktorý z nich mal vytvoriť spoločný kataster, obsahujúci informácie o všetkých vojnových hroboch a cintorínoch na území rakúsko-uhorskej monarchie, vrátane identifikačných údajov o všetkých tam pochovaných obetiach (meno a priezvisko, vojenská jednotka, armáda, dátum a miesto narodenia, dátum a miesto úmrtia, číslo hrobu a lokalita pochovania). Pozemky, vytypované na zriadenie stálych vojnových cintorínov, ako i tie, kde už hrobové miesta zriadené boli a nemali sa rušiť, mali byť po predošlom súhlase cisársko-kráľovského Ministerstva vojny od ich pôvodných majiteľov vykúpené alebo vyvlastnené. Pri tých vojnových cintorínoch, na plochách ktorých boli okrem rakúsko-uhorských vojakov pochovaní aj vojaci spojeneckej nemeckej a nepriateľskej ruskej armády sa výdavky spojené s nákupom alebo vyvlastnením takéhoto pozemku mali rozdeliť medzi jednotlivé armády. Spojenecká nemecká armáda sa mala v tejto záležitosti finančne spolupodieľať všade tam, kde počet pochovaných nemeckých vojakov na vojnovom cintoríne presiahol 10 % z celkového počtu pochovaných obetí. Na zvyšných cintorínoch, t. j. všade tam, kde ich počet nedosiahol 10 % hranicu, mala hradiť výdavky domáca rakúsko-uhorská strana. V prípade ruskej armády mali ostať tieto výdavky dočasne nepovšimnuté, teda uhradiť ich mala rakúsko-uhorská strana a po ukončení vojenského konfliktu si ich táto mala späťne, prostredníctvom klauzuly ukotvenej v budúcej mierovej dohode, vychádzajúcej zo zásady o reciprocite, od ruskej strany vymáhať. Finančné náklady spojené so samotnou výstavbou vojnových cintorínov mali byť hradené z rozpočtu cisársko-kráľovského Ministerstva vojny, ktoré malo oddielom vojnových hrobov vyplácať paušálny príspevok vo výške 10 korún na jeden vojno-

vý hrob. Tento príspevok sa však netýkal hrobov, ktoré už boli zriadené a vyžadovali si už iba konečnú architektonicko-sadovnickú úpravu. V danom prípade vyplatný byť nemal. Čo sa týka financovania konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy stálych vojnových cintorínov, vrátane navrhovania a výstavby centrálnych pamätníkov, resp. centrálnych pietnych miest, nariadenie z 29. apríla 1916 stanovovalo, že v prípade významných lokalít mala tieto výdavky uhradiť rakúsko-uhorská armáda. Vo všetkých ostatných prípadoch sa mali finančné prostriedky získavať formou zbierok a dobrovoľných príspevkov, organizovaných a získavaných prostredníctvom spolkov a organizácií, ktoré mali byť za týmto účelom zriaďované na regionálnej i celoštátnej úrovni. Výdavky spojené s udržiavaním vojnových cintorínov mali byť podľa tohto nariadenia primárne hradené vlastními hrobov, situovaných na predmetných pietnych miestach. Za vlastníkov boli pri tom považované armády, ktorých vojaci boli v týchto hroboch pochovaní. Odporúčalo sa však, aby v tomto prípade boli nápomocní aj jednotlivci alebo korporácie (cirkevné a náboženské inštitúcie, nadácie, združenia, osvetové spolky a pod.), a tiež obce, prípadne miestne samosprávy, na územiach ktorých už boli alebo v budúcnosti mali byť stále vojnové cintoríny zriadené.⁶¹

Začiatkom roku 1917 vyšla brožúrka s názvom *Cintoríny na fronte (Der Friedhof an der Front)*, obsahujúca nové nariadenia, týkajúce sa zriaďovania a výstavby vojnových hrobov a cintorínov, vychádzajúce z výnosu cisársko-kráľovského Ministerstva vojny zo dňa 11. decembra 1916. Brožúrka reagovala na skutočnosť, že platné nariadenia pre dôstojné usporiadanie a výzdobu vojnových hrobov neboli všade dodržiavané. Z uvedeného dôvodu navrhovalo ministerstvo zriadiť pri každej inšpekcii vojnových hrobov stály poradný výbor, zložený z najviac troch uznávaných architektov, sochárov a záhradných architektov. Členovia týchto výborov mali priamo v teréne kontrolovať implementáciu platných nariadení v praxi, vyjadrovať svoj názor na umelecké schopnosti tvorivých osobností (architektov, sochárov

⁶¹ ÖSt.A.KA. Wien, f. KM und MLA 1848 – 1931, a. 10055, t.a. 9/K.Gr.A, e. 1916, sign. 1236. *Bestimmungen...*, T. II., a. 1-2, s. 2 – 9.

a pod.), pracujúcich v oddieloch vojnových hrobov a vypracúvať znalecké posudky ku všetkým všeobecným a dôležitým individuálnym otázkam, najmä ku konečnej podobe návrhov cintorínskych areálov, centrálnych pamätníkov, náhrobníkov či k návrhom označenia hrobov (evidenčné nápisové tabuľky). Poradné rady mali mať tiež možnosť pozastaviť činnosť oddielov vojnových hrobov vždy, keď to uznali za vhodné, t. j. ak by sa im spôsob výstavby cintorína nepozdával. Rozhodovacia právomoc však mala zostať v rukách príslušného pohrebného komanda. V ďalšom veľmi dôležitom nariadení o stálych vojnových hroboch a cintorínoch, datovanom na 28. júla 1917, sa uvádzalo nasledovné: *„Je našim priáním, aby sa tieto zásady vyjadrené slovami a obrázkami zaviedli do praxe všade: použitím rovnakej hrobovej značky pre všetky vojnové hroby a vojnové cintoríny, v kontinuite s vojakovou jednoduchosťou – pri zachovaní základu vytvoreného na cintoríne rukami spolubojovníkov, vyhýbaním sa dotieravej pompéznosti a výstavbou veľkých pamiatok. Sme si istí, že takto vytvorené cintoríny, budú dôstojným miestom posledného odpočinku tých, ktorí v boji prišli o život, a súčasne budú vzbudzovať pocit hrdosti u spolubojovníkov, ktorí ich budovali. Preto určujeme, aby bol na všetkých inšpekciách vojnových hrobov a pri všetkých riadiacich orgánoch na okupovaných územiach po konzultácii so štátnym poradným centrom ustanovený stály poradný výbor, pozostávajúci z uznávaných umelcov a záhradných architektov, ktorí sú vo vojenskej službe, s ktorým sa budú riešiť a konzultovať všetky dôležité otázky, týkajúce sa projekčnej činnosti (návrhy hrobov, cintorínov, náhrobníkov a pod.) súvisiacej so zriaďovaním a výstavbou vojnových cintorínov. Všetky tieto otázky je potrebné súčasne odkonzultovať aj zo zástupcami poľného duchovenstva.“*⁶² Z dôvodu veľkého počtu vojnových cintorínov sa však od zriadenia navrhovaných poradných rád pri inšpekciách vojnových hrobov napokon upustilo. Ich úlohy však mali zabezpečovať aspoň samostatné poradenské centrá pri zborových veliteľstvách, ktorých hlavným posla-

ním malo byť zabezpečovanie jednotného poradenstva v oblasti zriaďovania a výstavby stálych vojnových cintorínov tak pre vojenské jednotky, ako aj miestne civilné úrady. Súčasťou poradenských centier mali byť, podobne ako sa to navrhovalo pri poradných radách, aj príslušníci umeleckých profesií. Najdôležitejšou požiadavkou bolo, aby cintoríny aj po 20 rokoch bez údržby stále pôsobili dôstojne a slávnostne. Už vo fáze ich plánovania sa totiž počítalo s tým, že ich pravidelné udržiavanie nebude možné. Stále vojnové cintoríny mali byť preto trvanlivé a vo svojej jednoduchosti sa mali niesť v monumentálnom umeleckom duchu, aby sa zabránilo akýmkoľvek vojenským výdavkom. Poradenské centrá mali viesť dôstojníci správy vojnových hrobov (*Gräberverwaltungsoffizieren*), v ktorých kompetencii malo byť rozhodovanie o vytváraní nových vojnových cintorínov a výber vhodných lokalít na ich zriaďovanie. Aby sa predišlo možným pochybeniam pri umiestňovaní nových cintorínov, dôstojníci správy vojnových hrobov mali povinnosť po vytypovaní vhodnej lokality zaslať jej fotografiu spolu s plánom (alebo projektom) cintorína na odsúhlasenie IX. Odboru vojnových hrobov. Poradné centrá, podobne ako poradné rady však napokon zriadené neboli, keďže ich fungovanie v praxi nebolo možné reálne zabezpečiť. Jednou z posledných príručiek, ktorá obsahovala príklady starostlivosti o vojnové hroby a bola distribuovaná oddielom vojnových hrobov počas trvania vojnového konfliktu, bola publikácia s názvom *Vojnové hroby v teréne a doma (Kriegsgräber im Felde und daheim)*, vydaná nemeckou armádnou správou v roku 1917. Súčasťou publikácie bola okrem textovej časti aj podrobná zbierka vyobrazení vojnových hrobov a náhrobníkov, ako aj názory umelcov, osobností a vládnych agentúr na prezentované návrhy.⁶³

⁶² REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 89.

⁶³ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 90 – 92.

1.2.3 Legislatívna základňa zriaďovania a výstavby stálych vojnových cintorínov – predpisy pre parciálne oblasti

Nariadenia vydávané IX. Odborom vojnových hrobov pri cisársko-kráľovskom Ministerstve vojny obsahovali okrem všeobecných pravidiel aj predpisy pre parciálne oblasti (oplotenia, vstupné brány, hroby, náhrobníky, centrálné pamätníky, sadovnícke a krajinárske úpravy a pod.), bezprostredne súvisiace s procesom zriaďovania a konečnej úpravy stálych vojnových cintorínov, ktorými sa mali oddiely vojnových hrobov pri tvorbe týchto pietnych miest riadiť.⁶⁴

Stále vojnové cintoríny, pokiaľ to bolo možné, mali byť primárne budované na civilných (obecných alebo cirkevných) cintorínoch. Týmto spôsobom chcelo IX. Oddelenie vojnových hrobov zabrániť jednak tomu, aby došlo po ukončení vojny k ich zrušeniu, zničeniu alebo odstráneniu, resp. aby sa na nich zabudlo.⁶⁵ Pri pochovávaní vojnových obetí na civilných cintorínoch platilo pravidlo, že hroby mŕtvych vojakov nemali byť pomešvané s hrobmi civilného obyvateľstva, ale mal sa pre nich vyhradiť samostatný priestor, určený výlučne pre potreby pochovania vojakov padlých vo vojne. Takéto novovzniknuté vojenské časti civilných cintorínov mali mať jasne čitateľný pôdorys s presným rozmiestnením hrobov a od zvyšnej časti cintorína mali byť oddelené prostredníctvom oplotenia. Oddelenie vojnového cintorína od zvyšnej plochy civilného pohrebiska bolo možné zrealizovať aj prostredníctvom vysokých živých plotov alebo živých stien, resp. pomocou stromoradií (alejí). Na plochách takýchto vojnových cintorínov mal byť pri ich výstavbe ponechaný voľný priestor na neskoršiu výstavbu centrálného pamätníka s priestorom slúžiacim na usporadúvanie spomienkových obradov a slávností. Ak by sa z nejakého dôvodu nepodarilo umiestniť stály vojnový cintorín na civilný, malo sa na jeho zriadenie vybrať také miesto, ktoré bolo ľahko dostupné (v blízkosti komunikácii) alebo v teréne ľahko rozpoznateľné (samostatne stojaci

strom, návršie, lesná čistinka, okraj lesa, lúky, pasienky a pod.), a súčasne bolo dobre viditeľné z cestných alebo železničných tratí. Odľahlé a skryté miesta v lesoch, miesta, kde by hroby mohli v budúcnosti vytvárať prekážku v doprave, výstavbe budov alebo by mohli spôsobovať zdravotné problémy (polia, lokality v blízkosti miest, usadlostí, domov alebo studní, prameňov, riek, potokov, jazier, rybníkov) sa na výstavbu stálych vojnových cintorínov používať nemali. Pri ich zriaďovaní sa malo vyhýbať aj záplavovým oblastiam, močarínám, svažovitému terénu, a tiež miestam situovaným priamo na frekventovaných cestných ťahoch. V žiadnom prípade sa nemali budovať v záhradách rodinných domov a na strategických vojenských pozíciách (napr. na dominantných vyhlídkach), kde hrozilo ich opätovné napadnutie nepriateľom. Na hrebeňoch kopcov, resp. v kopcovitých a horských oblastiach sa mali stále vojnové cintoríny budovať iba vtedy, ak na daných lokalitách prebiehali boje alebo ak tam už boli zriadené dočasné vojnové hroby alebo cintoríny. Stále vojnové cintoríny sa na takýchto lokalitách mohli budovať dvoma spôsobmi – vykonaním potrebných úprav na dočasných cintorínoch (výmena provizórneho oplotenia za ploty drevené, kovové, kamenné alebo živé, oprava alebo výmena dočasných krížov, resp. náhrobníkov za trvalé a výstavba veľkých centrálnych drevených krížov alebo pamätníkov) alebo vybudovaním nových pohrebísk. Ak bolo z určitých dôvodov potrebné v takýchto oblastiach novo vytvoriť alebo premiestniť hrobový komplex, mal sa pre tento účel zvoliť charakteristický bod v krajine, napríklad izolovaná skupina starých stromov, prípadne lesná čistinka. Keďže tieto cintoríny boli vo väčšine prípadov budované v lesnom prostredí, ich vzhľad mal byť odkonzultovaný so skúseným lesníkom, poznajúcim miestne pomery. Úlohou lesníka bolo príslušníkov pohrebných kománd usmerniť, ktoré priestorové porasty je potrebné z dôvodu ich nevhodnosti z plochy cintorína odstrániť, akými novými výsadbami je možné priestorovú porastovú štruktúru pohrebiska doplniť a kto-

⁶⁴ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 55.

⁶⁵ BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 9.

ré lokality sú na vytvorenie takéhoto pietneho miesta v danom lesnom prostredí najvhodnejšie.⁶⁶

Pôdorys cintorínov mal byť vždy čo možno najjednoduchší, vytvárajúci základné geometrické tvary (trojuholník, štvorec, obdĺžnik, kruh, ovál), prípadne ich kombinácie.⁶⁷ Ak to bolo možné, mala pred ich výstavbou vždy prebehnúť porada členov pohrebného komanda s architektom. Hroby mali byť na plochách cintorínov rozmiestnené v rovnomerných radoch a pokiaľ to bolo možné tak aj zarovnané jedným hlavným smerom. Dominantnú časť cintorína mala zaberat' hlavná skupina hrobov, spoločne vytvárajúca nejaký obrazec, určená pre pochovanie rakúsko-uhorských a nemeckých dôstojníkov a vojakov, ktorí sa vyznamenali v boji. Tieto hroby mali byť vždy, keď to bolo možné, umiestnené oproti vstupu a od vstupu k nim mal viesť hlavný komunikačný koridor pohrebiska. Spevnené plochy v podobe chodníkov a cestičiek mali byť na cintorínoch budované vždy ako rovné, bez vymedzenia obrubníkmi, v jednej úrovni s terénom, z prírodných na sucho ukladaných kamenných platní, štrku, piesku alebo trávnik. Okrem hlavnej komunikačnej funkcie slúžili aj na rozdelenie celkovej plochy cintorína na menšie sektory (cintorínske okrsky). Jeden sektor mal pozostávať z maximálneho počtu 96 jednotlivých hrobov, usporiadaných v ôsmich radoch po dvanásť. Šírka spevnených plôch mala byť prispôbena ich funkcii – v priestoroch medzi jednotlivými hrobovými sektormi mali mať šírku 0,6 až 0,8 m, hlavný komunikačný koridor mal byť široký od 1,5 do 2,0 m. Na cintorínoch so strmším, resp. nepravidelným terénom mali byť chodníky a cestičky opatrené vyrovnávajúcimi schodiskovými stupňami a v prípade potreby aj odvodňovacími rigolmi.⁶⁸

Každý stály vojnový cintorín mal byť, bez ohľadu nato, koľko vojakov bolo na jeho ploche pochovaných, oplotený. Oplotenie cintorína pritom malo plniť dve

hlavné funkcie – ochrannú (pred zverou a vandalmi) a okrasnú (estetickú). Vyhotovované malo byť z trvácneho materiálu, v jednoduchom výraze a jeho výška mala presahovať výšku človeka.⁶⁹ Pri inštalácii oplotenia sa mal brať ohľad nato, aby nebolo situované v bezprostrednej blízkosti hrobov. Medzi hrobmi situovanými na okrajoch cintorínov a oplotením sa mal vždy ponechať dostatočný priestor pre výsadbu. Pri cintorínoch, kde bol predpoklad, že o ich údržbu bude pravidelne postarané, sa mali uprednostniť živé ploty alebo živé steny. V ostatných prípadoch mali byť oplotenia budované z kovu, dreva alebo kameňa, prípadne z kombinácie týchto materiálov (kamenná podmurovka s kamennými piliermi a kovovými alebo drevenými dielcami uprostred nich). V prípade budovania oplotení v podobe kamenných ohradných múrov mali mať tieto minimálnu šírku 0,15 m. Na výrobu dreveného oplotenia sa odporúčalo používať buď rovné dosky alebo guľatinu. V prípade použitia dosák mali byť tieto buď bez výzdoby a ornamentov alebo s jednoduchým ornamentálnym zahrotením horných koncov. Tie časti drevených konštrukcií, ktoré sa mali vkladať do zeme, sa odporúčalo pred ich osadením buď opáliť na priamom ohni, prípadne aspoň dvakrát natrieť dechtom. Viditeľné časti drevených oplotení mali byť ošetrené pomocou olejových bezfarebných (ale v odtieni dreva) náterov na drevo. V prípade železných plotov mali byť tieto jednoduché kované a bez povrchovej úpravy, prípadne ošetrené bezfarebným protikoróznym náterom na kovy.⁷⁰ Na lesných cintorínoch a pohrebiskách situovaných na hrebeňoch a v kopcovitom, resp. horskom teréne sa odporúčalo budovať oplotenie z hlinených valov alebo z ostnatého drôtu a drevených kolov. Oplotenie v podobe hlinených valov vznikalo takým spôsobom, že po obode cintorínskeho areálu sa vykopala menšia priekopa, pričom hlina z nej poslúžila

⁶⁶ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 92.

⁶⁷ HOFFMAN, *Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 16.

⁶⁸ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 93.

⁶⁹ HOFFMAN, *Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 16.

⁷⁰ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 94.

na vytvorenie valu. Val sa následne spevnil kameňmi a skrášil výsadbou z popínavých rastlín (napr. lesné jahody) a/alebo miestnych lesných alebo lúčnych kvetov. Oplotenie z ostnatého drôtu pozostávalo z dvoch až piatich radov ostnatého drôtu, ktorý sa po určitých úsekoch, spravidla dlhých 2,0 m, obmotával na drevené koly z tvrdého dreva zapichnuté do zeme. Ak to situácia a finančné možnosti dovoľovali, mala byť z vonkajšej aj z vnútornej strany takéhoto oplotenia zrealizovaná výsadba jedno alebo dvojradového živého plotu z lokálnych drevín alebo krovín.⁷¹

Vstup na stály vojnový cintorín mal byť vždy situovaný tak, aby bol ľahko dostupný z ulice alebo z cesty. Súčasťou každého vstupu mala byť aj vstupná brána, vyhotovená v identickom materiáli a výraze ako oplotenie cintorína. Cintorínska brána symbolizovala pomyselnú hranicu medzi svetom živých a mŕtvych. Jej šírka mala korešpondovať so šírkou hlavného komunikačného koridoru, vedúceho od vstupu k centrálnej časti pohrebiska.⁷²

Centrálny priestor vojnového cintorína mal byť vizuálne (architektonicky aj sadovnícky) najdominantnejšou časťou celého areálu, keďže sa s ním počítalo ako s miestom na konanie každoročných spomienkových slávností na hrdinské činy vojakov padlých v prvej svetovej vojne. Z uvedeného dôvodu mal byť jeho súčasťou aj centrály pietny symbol patričnej umeleckej hodnoty, ktorý mohol mať podobu kaplnky, kostnice, božej muky, pamätnej tabule, kríža, pamätníka alebo citlivo navrhutej sadovníckej koncepcie s jasne čitateľným symbolizmom, odkazujúcim na hrdinstvo vojnových obetí. Náklady na výstavbu, resp. zriadenie týchto cintorínskych dominánt sa však (predovšetkým z ekonomických dôvodov) mali byť obmedziť na nevyhnutné minimum, alebo sa ich budovanie malo presunúť do mierových časov. Ich ideové návrhy i samotnú realizáciu mali vykonávať primárne miestni architekti, umelci a remeselníci, a to jednak preto, že títo mali ci-

tový vzťah k tamojším vojnovým obetiam a ich pozostalým, jednak preto, že dobre poznali daný región, vrátane miestnych architektonických a umeleckých vplyvov, a teda bol predpoklad, že ich diela najlepšie zapadnú do daného prostredia.⁷³ Projektanti týchto dôležitých prvkov cintorínskych areálov mali pri ich navrhovaní brať do úvahy okrem regionálnych špecifik aj prostredie, pre ktoré boli určené, vrátane jeho sadovníckej, resp. krajinárskej úpravy (zamýšľanej alebo už zrealizovanej), konfigurácie terénu i samotnej rozlohy pohrebiska. Centrálne pietne symboly mali v areáloch vojnových cintorínov jednak pôsobiť dominante, no zároveň mali byť rozmerovo úmerné k ich ploche. Na tento, na prvý pohľad nepodstatný detail, sa malo prihliadať s rovnakou vážnosťou, ako na ich architektonický výraz a umelecké stvárnenie. Na cintorínoch, ktoré boli zriadené na rovine, sa mali ťahať viac do výšky, na pohrebiskách s členitým terénom pre zmenu viac do šírky. Najjednoduchšou a finančne najmenej náročnou formou centrálneho pietneho symbolu bol centrálny drevený kríž. Drevo ako materiál bolo lacné a relatívne ľahko dostupné a výroba samotného kríža si nevyžadovala žiadne špeciálne remeselné zručnosti. Z uvedených dôvodov sa na väčšine vojnových cintorínov (s výnimkou lokalít v západnej Haliči), zakladaných na území habsburskej monarchie, osádzal počas vojny práve centrálny drevený kríž. Druhou, finančne najmenej náročnou formou centrálneho pietneho symbolu, bol strom. Aby však spĺňal požiadavky kladené na pietny symbol, odkazujúci na útrapy vojny, mal byť pri jeho výsadbe kladený dôraz jednak na druh zvolenej dreviny a jednak na úpravu jej okolia. Na tento účel sa mali používať výlučne listnaté stromy s tvrdým drevom. Tvrdé dreviny preto, lebo odkazovali na nezlomnú silu vojakov, listnaté preto, že symbolizovali ľudskú pominuteľnosť (tak, ako sa na jeseň pominú listy z ich korún, tak isto sa pominuli aj vojaci, ktorí hrdinsky padli v boji), ale súčasne i večný život (tak, ako sa na jar zazelenajú a rozkvitnú

⁷¹ LAMPING, Jozef. *Hősök temetői a Kárpátokban*. Rkp., s. 6.

⁷² HOFFMAN, *Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 17.

⁷³ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 94.

ich koruny, tak sa vojaci svojou udatnou smrťou stali pre svojho panovníka a národ nesmrteľnými). Strom, plniaci na ploche vojnového cintorína funkciu centrálného pietneho symbolu, mal byť od zvyšnej plochy cintorínskeho areálu odčlenený pomocou oplotenia alebo vodnej priekopy. Plocha za oplotením, resp. priekopou mala symbolizovať večnosť, priestor pred nimi zase pomínuteľný život. Kaplnky, kostnice a božie muky mali byť menších rozmerov a súdobých architektonických výrazov, s prihliadnutím na regionálne reálie. Pamätné tabule sa mali vyrábať z prírodného (ak to bolo možné, tak aj ušľachtilého) kameňa a mali mať buď štvorcový alebo obdĺžnikový tvar. Nápis a umelecká výzdoba sa mala do nich vytesávať. Nikdy nemali byť umiestňované priamo na zem, ale vždy na nejaký podstavec (umelo vytvorený alebo pozostávajúci z neopracovaného balvanu väčších rozmerov). Kaplnky a kostnice mali byť budované výlučne na veľkých cintorínoch, božie muky a pamätné tabule mali pre zmenu plniť úlohu centrálnych pietnych symbolov na menších pohrebiskách.⁷⁴ Pamätníky, podobne ako pamätné tabule, nemali byť osádzané priamo do zeme, ale vždy na nejaký podstavec. Podstavec mohol byť buď jednoduchý alebo stupňovitý a jeho pôdorys mal vychádzať zo základných geometrických tvarov (kruh, štvorec, obdĺžnik). Pamätníky, vrátane ich podstavcov, mohli byť vytvárané buď z jedného alebo viacerých materiálov. Na ich výrobu sa najčastejšie používalo drevo, kameň (prírodný alebo umelý), železo, meď a (železo)betón. Samotné pamätníky mohli mať buď podobu geometrických útvarov (pylón, pilier, stĺp, obelisk a pod.) bez ukončenia alebo s ukončením v podobe náboženských, vojenských alebo monarchistických symbolov, alebo ich mohli tvoriť sochy, resp. súsošia. Najčastejšími sochárskymi motívmi cintorínskych pamätníkov boli kríže (s korpusom alebo bez) a postavy umierajúcich alebo modliacich sa vojakov. Bolo to spôsobené tým, že v období prvej svetovej

vojny sa smrť vojaka, ktorý obetoval svoj život za cisára a všetky národy monarchie, pripodobňovala k smrti Krista, ktorý sa obetoval pre spásu celého ľudstva.⁷⁵

Najdôležitejšia súčasť stálych vojnových cintorínov – vojnové hroby s ostatkami mŕtvych vojakov, mali byť na týchto pietnych miestach zakladané v troch rôznych verziách, a to buď ako hroby jednotlivé (resp. skupiny jednotlivých hrobov), spoločné alebo hromadné (masové šachty). Na plochách vojnových cintorínov mali byť rozmiestňované tak, aby pôsobili symetricky a aby spoločne vytvárali jeden harmonický celok.⁷⁶

Jednotlivý hrob mal mať šírku 0,8 – 1,3 m, dĺžku 2,0 m a hĺbku 2,0 m, pričom hladina podzemnej vody nesmela siahať až na dno hrobu. Nad hrobovou jamou mala byť do výšky cca 0,2 až 0,3 m navršená zemina vytvárajúca tvar pretiahnutého skoseného ihlanu obdĺžnikového pôdorysu (tvar pripomínajúci veko rakvy). Aby mali rovy nad všetkými hrobovými jamami rovnaký tvar, mali sa pri ich zakladaní používať špeciálne na tento účel vytvorené drevené formy. Ak to bolo možné, rov mal byť vždy posiaty trávnikom (okrasným alebo rekreačným) a vymedzený buď kamennou alebo keramikou obrubou z prírodného kameňa, resp. plnej pálenej tehly. Na zatrávňovanie rovov sa mohli okrem klasických trávnych zmesí používať aj nízke rastliny ako paprade, vždy zelené rastliny či brečtan. Jednotlivé hroby nemali byť umiestnené príliš blízko pri sebe. Vzdialenosť od susedného hrobu mala byť minimálne 0,4 m. Medzi jednotlivými radmi hrobov sa mal tiahnuť úzky chodník šírky 0,8 m a dĺžky od 1,8 do 2 m.⁷⁷ V jednotlivých hroboch mali byť pochovávaní dôstojníci a všetci vojaci, u ktorých bolo možné zistiť ich totožnosť. Dôstojnícke hroby mali byť na plochách vojnových cintorínov situované buď pozdĺž chodníkov, alebo na obzvlášť prominentných miestach cintorína (v okolí pamätníkov alebo v ich centrálnych častiach). V skupinách jednotlivých hrobov mali byť pochovávaní členovia bojových

⁷⁴ HOFFMAN, *Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 18 – 21.

⁷⁵ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 123 – 124.

⁷⁶ ÖSt.A.KA. Wien, f. KM und MLA 1848 – 1931, a. 10055, t.a. 9/K.Gr.A, e. 1916, sign. 1236. *Bestimmungen...*, T. II., a. 1-2, s. 1.

⁷⁷ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 98.

jednotiek, ktorí sa počas bojov vyznamenali hrdinskými činmi.⁷⁸

Spoločné hroby mali byť rozmerovo prispôsobené počtu osôb, ktoré v nich boli pochované.⁷⁹ Určené boli pre pochovanie minimálne dvoch a maximálne šiestich mŕtvov. Súčasne platilo pravidlo, že do spoločných hrobov majú byť pochovávaní vždy vojaci rovnakej armády a rovnakého vierovyznania. Telesné pozostatky mŕtvych vojakov mali byť v spoločných hrobách pochovávané maximálne v dvoch nad sebou existujúcich úrovniach. Spoločný hrob mal byť dlhý 2 m a hlboký minimálne 2,9 m. Na jeho dne mal byť uložený prvý rad mŕtvov (resp. prvá mŕtvoľa). Tieto telesné pozostatky mali byť po uložení do hrobu zasypané separačnou vrstvou z dreveného uhlia, popola alebo drveného nehaseného vápna, dosahujúcou výšku minimálne 0,15 m. Na separačnú vrstvu mal byť uložený druhý rad mŕtvov (resp. druhá mŕtvoľa), pričom tieto telá mŕtvych vojakov mali byť po pochovaní zasypané zeminou, dosahujúcou výšku minimálne 1,5 m. Šírka spoločného hrobu sa odvíjala od počtu mŕtvov, ktoré v ňom boli pochované, merať teda mohol od 0,8 do 3,9 m. Spoločný hrob, rovnako ako hrob jednotlivca, mal mať tvar rovu, t. j. mal byť pomocou zeminy o cca 0,3 m vyvýšený nad úroveň terénu, posiaty trávnikom a po celom obvode ohrančený kamennou alebo keramickou obrubou. V prípade, že na ploche vojnového cintorína bolo väčšie množstvo takýchto hrobov, mali sa umiestňovať vedľa seba. Na ich roviny bolo v tomto prípade prípustné vysádzať okrem trávnatých porastov aj nižšie odrody listnatých stromov s okrúhlymi korunami.⁸⁰ Spoločné hroby mali slúžiť na pochovávanie vojakov, ktorých totožnosť bola známa, avšak počas bojov sa nijako nevyznamenali.⁸¹

Hromadné hroby (masové šachty) mali byť, rovnako ako hroby spoločné, prispôsobené počtu osôb, ktoré v nich boli pochované. Počtu uložených telesných ostatkov v tomto type hrobov mala zodpovedať aj ich veľkosť. Súčasne platilo, že hromadné hroby mali byť väčšie ako hroby spoločné, a to z toho dôvodu, aby ich bolo možné od seba odlíšiť bez väčších problémov aj voľným okom.⁸² Určené boli pre pochovanie viac ako šiestich mŕtvov, pričom tieto mali byť vždy príslušníkmi rovnakého vojska. Po naplnení hrovej jamy mŕtvoľami sa tieto mali zasypať separačnou vrstvou z dreveného uhlia, popola alebo drveného nehaseného vápna, na ktorú mala byť následne nahádzaná hlina. Hromadné hroby mali mať, podobne ako hroby jednotlivé a spoločné, tvar rovu vymedzeného kamennou alebo keramickou obrubou, prípadne ohradou (oplotením), avšak od zvyšných dvoch typov vojnových hrobov sa mali odlišovať svojou veľkosťou, konečnou úpravou a vzájomnou vzdialenosťou. Hromadné hroby mali byť od seba vzdialené minimálne 1,0 m, a to z toho dôvodu, aby sa zvýraznila ich monumentálnosť. Posiate mali byť výlučne trávnikovou zmesou. V spodných častiach týchto hrobov mali byť umiestnené kamenné nápisové tabule s údajmi o počte tam pochovaných vojakov a príslušnosti k armáde, v radoch ktorej bojovali, a tiež s výzdobou v podobe výrazného náboženského symbolu, resp. symbolov, odkazujúcich na ich náboženskú príslušnosť alebo vierovyznanie.⁸³ Hromadné hroby mali slúžiť na pochovanie tiel neznámych vojakov, resp. vojakov, u ktorých nebolo možné určiť ich totožnosť.⁸⁴

Všetky vojnové hroby (jednotlivé, skupiny jednotlivých, spoločné, hromadné) mali byť označené jednak pietnymi náhrobnými symbolmi, jednak hrobovými značkami. Oba typy označení mali byť jednoduché, bez

⁷⁸ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 57.

⁷⁹ HOFFMAN, *Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 17.

⁸⁰ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 98 – 99.

⁸¹ ÖSt.A.KA. Wien, f. KM und MLA 1848 – 1931, a. 10055, t.a. 9/K.Gr.A, e. 1916, sign. 1236. *Bestimmungen...*, T. II., a. 1-2, s. 2.

⁸² HOFFMAN, *Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 17.

⁸³ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 99.

⁸⁴ ÖSt.A.KA. Wien, f. KM und MLA 1848 – 1931, a. 10055, t.a. 9/K.Gr.A, e. 1916, sign. 1236. *Bestimmungen...*, T. II., a. 1-2, s. 2.

prehnannej zdobnosti a mali mať rovnaký tvar a veľkosť. Výnimku v tomto smere tvorili pietne náhrobné symboly, umiestňované na hromadné hroby, ktoré mohli mať oproti ostatným väčšie rozmery. Kým pre jednotlivé, skupiny jednotlivých a spoločné hroby bola ich výška stanovená na 1,1 m, pri hromadných hroboch mohli dosahovať výšku až 2,0 m.⁸⁵

Hrobové značky boli umiestňované v prednej časti hrobov (pri nohách). Vyrábané boli spravidla z plechu, avšak vyskytovali sa aj v drevenom, porcelánovom, smaltovanom či kamennom prevedení. Najčastejšie mávali okrúhly, oválny alebo pravouhlý tvar. Slúžili na identifikáciu hrobov. Neobsahovali žiadne súvislé texty, iba arabské a rímske číslice a veľké písmená latinskej abecedy. Arabskými číslicami sa označovali konkrétne hroby, rímske číslice slúžili na identifikáciu jednotlivých radov a veľké písmená latinskej abecedy na určovanie cintorínskych sektorov.⁸⁶

Pietne náhrobné symboly boli v prípade jednotlivých, skupín jednotlivých a spoločných hrobov umiestňované v ich zadnej časti (v záhlaví hrobu), v prípade hromadných hrobov v ich strede. To, ktoré pietne náhrobné symboly sa na vojnových cintorínoch v konečnom dôsledku použili, záviselo predovšetkým od materiálu, ktorý bol v danej oblasti k dispozícii. Najčastejšie to boli drevené kríže s náhrobnými evidenčnými tabuľkami⁸⁷, no používali sa aj kríže z tepaného železa alebo liatiny, a tiež jednoduché nízke kamenné, drevené alebo (železo)betónové náhrobníky⁸⁸. Inšpekcia vojnových hrobov pri Zborovom veliteľstve v Prahe dokonca označovala vojnové hroby prostredníctvom pietnych náhrobných symbolov, vytvorených priamo na rovoch

pomocou výsadby z krušpánu vždyzeleného.⁸⁹ Aby si vojnové cintoríny zachovali svoju uniformitu a ucelený estetický výraz, a tiež preto, aby sa poukázalo na posmrtnú rovnosť vojnových obetí, ktoré na ich plochách boli pochované, mali byť všetky vojnového hroby situované v ich areáloch vždy označované tým istým typom náhrobného pietneho symbolu, vyhotoveného z toho istého materiálu a v identických rozmeroch a výraze. V prípade, že na ploche cintorína boli okrem vojakov rakúsko-uhorskej armády pochovaní aj príslušníci spojeneckej nemeckej alebo znepriatelenej cárskej ruskej armády, prípadne oboch týchto armád, bolo prípustné ich hroby vizuálne odlíšiť od hrobov domácich vojakov pomocou náhrobných pietnych symbolov, typických pre tieto vojská (rovnoramenné, resp. dvojramenné kríže).⁹⁰ Odlíšiť od seba bolo prípustné aj hroby vojakov na základe náboženskej príslušnosti (kríž, Dávidová hviezda, polmesiac).⁹¹ Aj tu však platilo pravidlo, že pietne náhrobné symboly, osádzané na hroboch vojnových cintorínov so zmiešanou armádnou, resp. náboženskou príslušnosťou tam pochovaných vojakov, museli byť vždy vyhotovené z toho istého materiálu a mať identické rozmery i povrchovú úpravu. Výnimky bolo možné akceptovať iba ojedinele, aj to výlučne v prípade dôstojníckych hrobov, ktorých pietne náhrobné symboly sa mohli (pri zachovaní základného tvaru, veľkosti a materiálu) svojim vizuálom mierne odlišovať od označení hrobov radových vojakov. Vyslovene zakázané bolo na vojnové hroby osádzať individuálne, pre konkrétneho vojaka, resp. dôstojníka na mieru vyhotovované náhrobníky, ktoré boli tvarovo, materiálovo

⁸⁵ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 104.

⁸⁶ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha (VÚA-VHA Praha), fond (f.) Ministerstvo národní obrany (MNO) – Ústřední správa válečných hrobů (USVH), krabica číslo (kr. č.) 466, inventárne číslo (inv. č.) K3331, signatúra (sign.) 83 1/6. *Abbildung eines „Normal-Kriegsgrabes“*.

⁸⁷ LIŠKA, *Zriaďovanie*, c.d., s. 56.

⁸⁸ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 104.

⁸⁹ VUA Praha, f. MNO – USVH, kr. č. 466, inv. č. K3331, sign. 83 1/6. *Abbildung eines „Normal-Kriegsgrabes“*.

⁹⁰ ÖSt.A.KA. Wien, f. KM und MLA 1848 – 1931, a. 10055, t.a. 9/K.Gr.A, e. 1916, sign. 1236. *Bestimmungen...*, T. II., a. 1-2, s. 4.

⁹¹ LAMPING, *Hörsök*, c.d., s. 4.

a výrazovo odlišné od zvyšných pietnych náhrobných symbolov, použitých na danom vojnovom cintoríne.⁹²

Ako už bolo vyššie spomenuté, na stálych vojnových cintorínoch sa na označovanie hrobov používali najčastejšie drevené kríže. Pri niektorých Inšpekciách vojnových hrobov (napr. v Olomouci⁹³) boli na ich výrobu dokonca zriadené samostatné dielne. V lokalitách, kde takého dielne nebolo možné zriadiť, sa na výrobe krížov mali podieľať remeselníci s patričným vzdelaním (tesári alebo stolári). Používať sa pritom malo primárne tvrdé, predovšetkým dubové drevo. Ak toto nebolo k dispozícii, malo sa použiť drevo bukové, jaseňové alebo borovicové. Drevo z jedle a smreku nebolo z dôvodu jeho krátkej životnosti na tento účel vhodné, a preto sa na výrobu krížov používať nemalo.⁹⁴ Kríže mali mať jednoduchý tvar a pri ich prípadnej výzdobe bolo prípustné používať vzory a ornamenty typické pre regióny, v ktorých vznikali. Ramená krížov mali byť vzájomne prepojené takým spôsobom, aby miesto ich spojenia nebolo opticky viditeľné. Skrutky do dreva, potrebné na ich vzájomne prichytenie, mali byť zapustené a otvory, ktoré po nich vznikli, sa mali prekryť drevenými zátkami. Hotové kríže sa mali pred ich osadením na cintorínoch ešte povrchovo ošetriť prípravkami proti hnilobe a negatívnym dopadom poveternostných vplyvov. Časti nachádzajúce sa nad terénom sa odporúčalo natrieť buď lazúrovou alebo olejovou farbou, časti, ktoré mali byť zapustené do zeme, sa mali namazať dechtom, asfaltom alebo carbolineom, prípadne ich bolo potrebné nechať aspoň opáliť nad ohňom. Kvôli lepšej stabilite sa ich neodporúčalo osádzať priamo do zeme, ale najprv sa mali ukotviť pomocou štyroch drevených vzper (z každej strany kríža jedna vzpera) do drevených pražcov tvaru rovnoramenných krížov a až potom umiestniť na určené miesto. Ochranu pred zrážkami a slnkom mala dreveným krížom zabezpečo-

vať jednoduchá sedlová strieška (drevená alebo plechová).⁹⁵

Neodmysliteľnou súčasťou drevených krížov boli náhrobné evidenčné tabuľky. Najčastejšie boli vyrábané z plechu alebo dreva. Známe sú však aj ich porcelánové a smaltované verzie. Spravidla bývali vyhotovované v základných geometrických tvaroch (kruh, ovál, obdĺžnik, štvorec) s tým, že plechové a smaltované tabuľky boli mierne vypuklé (vyduté), drevené a porcelánové naopak rovné. Na ich výrobu sa mal používať ten najkvalitnejší materiál. V prípade drevených tabuliek to mal byť dobre vysušený celistvý kus tvrdého dreva bez uzlov (gúz) a iných poškodení, v prípade plechových tabuliek plech minimálnej hrúbky 0,65 mm opatrený aspoň dvojitou vrstvou smaltu a v prípade porcelánových tabuliek tvrdý porcelán vyrábaný z kaolínu, kremeňa a živice. Veľkosť (rozmery) náhrobných evidenčných tabuliek mala byť priamo úmerná veľkosti krížov, pričom ich priemer, resp. šírka nemala byť väčšia ako 30 cm. Umiestňovať sa mali vždy symetricky v priesečníku ramien. Drevené tabuľky mali byť bezfarebné, plechové, smaltované a porcelánové dvojfarebné, pričom ako podkladová farba sa mala používať buď čierna alebo biela a nápisy a orámovania mali byť vyhotovované v čiernom, bielom, striebornom alebo zlatom farebnom prevedení. Bielou a čiernou farbou mohli byť opatrené nápisové evidenčné tabuľky určené tak pre radových vojakov ako aj dôstojníkov, zlatá a strieborná farba sa mohla používať iba na tabuľkách určených pre dôstojníkov. Rámovanie tabuliek sa malo realizovať iba v jednoduchých líniiach a v rovnakom farebnom odtieni, v akom bol vyhotovený nápis. Na smaltované a plechové tabuľky sa mala používať matná farba, porcelánové tabuľky mali byť vypaľované bez glazúry. Nápisy na drevených tabuľkách nemali byť maľované ale vypaľované rozpáleným železným perom, vyvrúbkované dlátom alebo vyrezávané nožom, pričom hĺbka

⁹² REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 104.

⁹³ BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 19.

⁹⁴ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 56.

⁹⁵ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 105.

takto vyhotovených písmen, resp. číslíc mala dosahovať od 0,5 do 1,0 cm. Po vyhotovení nápisov sa mali drevené tabuľky opatriť ochranným drevo nesfarbujúcim matným náterom. Na tento účel sa najčastejšie používal ľanový olej.⁹⁶

Nápisy na evidenčných tabuľkách mali obsahovať údaje o vojenskom telese a hodnosti vojaka, jeho meno a priezvisko, dosiahnuté vojenské vyznamenania, dátum a miesto narodenia, dátum a miesto úmrtia a číslo hrobu, do ktorého bol pochovaný.⁹⁷ V prípade hromadných hrobov, kde mená pochovaných vojakov neboli známe, sa na nápisových evidenčných tabuľkách mal uvádzať počet pochovaných obetí, ich príslušnosť k armáde (prípadne vojenskému telesu) a číslo hrobu, do ktorého boli pochovaní.⁹⁸ Vyhotovované mali byť v úradnom jazyku padlého. Pre vojakov, ktorí narukovali do rakúsko-uhorskej armády z územia Rakúska a jeho dedičných krajín a pre vojakov spojeneckej nemeckej armády to bola nemčina, pre vojakov, ktorí narukovali do rakúsko-uhorskej armády z území patriacich pod svätú uhorskú korunu to mala byť maďarčina a pre vojakov cárskej ruskej armády to mala byť ruština.⁹⁹ Nápisy mali byť vyhotovované tak, aby boli ľahko čitateľné. Umiestňované mohli byť buď vertikálne alebo horizontálne. Pri vyhotovovaní nápisov sa mali používať vždy veľké písmená a iba jedna abeceda (latinská, hebrejská, azbuka), dátumy a čísla hrobov sa mali uvádzať vždy pomocou arabských číslíc. Písmo a číslice mali mať jednoduchý výraz, bez prehnanej zdobnosti a výzorovo mali korešpondovať s typom krížov, pre ktoré boli tabuľky určené. Mená a priezviská vojakov mali byť oproti zvyšným údajom, uvádzaným na nápisových evidenčných tabuľkách, vyhotovené vo väčšej veľkosti. Názvy vojenských telies a vojenské hodnosti sa mali uvádzať v skrátenej podobe určenej príslušnými vojenskými normami a služobnými predpismi.¹⁰⁰

Podstatne menšou skupinou pietnych náhrobných symbolov, umiestňovaných na hroboch v areáloch stálych vojnových cintorínov, boli liatinové a kované kríže a kamenné, drevené a (železo)betónové náhrobníky. Bolo to spôsobené predovšetkým vysokými finančnými nákladmi, spojenými s ich výrobou. Železo, liatina, kameň či železobetón boli rádovo podstatne drahšie a ťažšie zohnatel'né materiály ako drevo. Okrem toho na výrobu liatinových a kovaných krížov a kamenných, drevených a (železo)betónových náhrobníkov nestačila obyčajná pracovná sila. Potrebná bola jednak prítomnosť skúsených remeselníkov, jednak bolo nutné zabezpečiť nevyhnutnú infraštruktúru (kováčske vyhne, kamenárske a stolárske dielne, formy na odlievanie železobetónových náhrobníkov a pod.). To však v silách armády nebolo. Preto sa tento druh pietnych náhrobných symbolov vyskytoval spravidla len na tých lokalitách, ktoré sa nachádzali hlboko v zázemí frontu, alebo na miestach, kde sa odohrali významné a pre rakúsko-uhorskú armádu víťazné bojové ťaženia. Ak to bolo možné, mali sa uprednostňovať kované kríže a náhrobníky vyrábané z prírodného kameňa. Keďže však výroba liatinových krížov a náhrobníkov z dreva, umelého kameňa a (železo)betónu bola finančne menej náročná, nevyžadovala si špeciálne remeselné zručnosti a dala sa realizovať vo veľkých množstvách za relatívne krátky čas, spravidla na vojnových cintorínoch napokon končili pietne náhrobné symboly z týchto materiálov. Pri zriaďovaní, výstavbe a konečnej architektonicko-sadovnickej úprave vojnových pohrebísk počas trvania konfliktu totiž platilo pravidlo, že na tento účel sa používali výlučne tie nástroje a materiály a tá ľudská (odborná i laická) pracovná sila, ku ktorým sa mohli oddiely vojnových hrobov dostať buď prostredníctvom armády alebo cez cisársko-kráľovské Ministerstvo vojny. Toto pravidlo bolo prijaté nielen preto, aby sa mi-

⁹⁶ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 105 – 106.

⁹⁷ VÚA-VHA Praha, f. MNO – USVH, kr. č. 466, inv. č. K3331, sign. 83 1/6. *Abbildung eines „Normal-Kriegsgrabes“*.

⁹⁸ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 99.

⁹⁹ ÖSt.A.KA. Wien, f. KM und MLA 1848 – 1931, a. 10055, t.a. 9/K.Gr.A, e. 1916, sign. 1236. *Bestimmungen...*, T. II., a. 1-2, s. 10.

¹⁰⁰ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 105 – 106.

nimalizovali finančné náklady na realizáciu tejto úlohy, ale aj preto, aby sa v čase vojny vyhlo akýmkoľvek pochybnostiam o tom, že štátne zákazky sú pridelené netransparentne a na základe blízkych rodinných, priateľských či obchodných vzťahov.¹⁰¹

Kované a liatinové kríže a kamenné, drevené a (železo)betónové náhrobníky mali mať jednoduchý tvar a dôstojnú výzdobu. Nápis, ktoré mohli ale nemuseli byť ich účasťou, mali obsahovať identické údaje ako nápisové evidenčné tabuľky na drevených krížoch. Dodržiavať sa malo i pravidlo o jazykových mutáciách nápisov. V prípade kovaných krížov sa mali vyhotovovať tepaním na kovové tabuľky, pri liatinových krížoch mali byť odlievane na liatinové tabuľky, v prípade kamenných náhrobníkov (z umelého alebo prírodného kameňa) ich mali vytesávať kamenári priamo do kameňa, pri drevených náhrobníkoch ich mali stolári alebo tesári vypalovať rozpáleným železným perom, vyvrúbkovávať dlátom alebo vyrezávať nožom priamo do dreva a v prípade (železo)betónových náhrobníkov sa mali buď odlievať priamo s náhrobníkom, alebo mali byť umiestňované na drevených, resp. keramických (tehlových) nápisových evidenčných tabuľkách, ktoré sa na náhrobníky osádzali po ich odliatí.¹⁰² Kované a liatinové kríže a (železo)betónové náhrobníky, vrátane ich nápisov, mali byť bez povrchovej úpravy a náterov, drevené náhrobníky sa mali upravovať rovnakým spôsobom ako drevené kríže a kamenné náhrobníky mali byť neleštené a ich nápisy v prípade, že boli osádzané na hroby radových vojakov, bezfarebné, za predpokladu, že boli určené pre dôstojnícke hroby, buď bezfarebné alebo natreté matnou zlatou alebo striebornou farbou.¹⁰³ Podobne ako v prípade drevených krížov, aj v prípade pietnych náhrobných symbolov z kameňa, železa, liatiny a (železo)betónu sa malo dodržiavať pravidlo o ich jednotnej forme (materiálovej i umeleckej)

v rámci celého cintorínskeho areálu. Osádzané mali byť priamo do zeme, v zadnej časti (v záhlaví) hrobu.¹⁰⁴

Neoddeliteľnou súčasťou stálych vojnových cintorínov mala byť okrem oplotení, vstupných brán, spevnených plôch a všetkých vyššie spomenutých prvkov drobnej sepulkrálnej architektúry aj sadovnícka alebo krajinárska úprava.¹⁰⁵ Na jej navrhovanie sa mali podieľať vyštudovaní záhradní architekti, sadovníci alebo lesníci. Ich úlohou bolo zakomponovať do vybudovaných cintorínskych areálov také rastliny, kroviny a dreviny, ktoré mali citlivým spôsobom ozvláštniť ich inak strohý a uniformný výraz. Pri navrhovaní konečných krajinárskych a sadovníckych úprav stálych vojnových cintorínov mali brať do úvahy všetky dôležité faktory – prírodné pomery (geografické, hydrogeologické, klimatické, vegetačné), situovanie cintorína, skladbu miestnej flóry, ale aj skutočnosť, či bude zabezpečená pravidelná, občasná alebo minimálna starostlivosť o pohrebisko po jeho dobudovaní. Základnou zásadou, ktorá mala byť akceptovaná na všetkých stálych vojnových cintorínoch, bez ohľadu na to, v ktorej časti monarchie, resp. v akom prostredí budú tieto zriadené (mestskom alebo prírodnom), bola zásada o používaní lokálnych druhov rastlín, krovín a drevín. Navrhovanie cudzokrajnej vegetácie, resp. vegetácie z iných častí monarchie nebolo, a to tak z ekonomických, ako aj ekologických či estetických dôvodov, prípustné. Vyhýbať sa malo aj takým druhom rastlín, ktoré potrebovali pravidelnú starostlivosť, a tiež budovaniu okrasných kvetinových záhonov. Tie bolo prípustné zakladať iba v okolí centrálnych pietnych miest alebo pri vstupoch na cintoríny. Pokiaľ ide o druhové určenie, na vojnových cintorínoch sa mali primárne vysádzať buď skalníky alebo lesné a lúčne kvety. Odporúčané boli najmä floxy, bylinné astry, kosatce, rebríček obyčajný, orlíček obyčajný, pivonky a klinčeky peristé. Z drevín sa v areáloch vojnových

¹⁰¹ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 109.

¹⁰² LAMPING, *Hösock*, c.d., s. 5.

¹⁰³ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 109.

¹⁰⁴ HOFFMAN, *Soldatengäber*, 1915, c.d. s. 15.

¹⁰⁵ LAMPING, *Hösock*, c.d., s. 6.

cintorínov mali vysádzať predovšetkým tie, ktoré boli vo všeobecnosti považované za typicky cintorínske – smútočné vrby, smrek, lipy, trpasličie topole, krušpány a pod. Naopak, výsadba stromových a kríkových odrôd s pestrofarebnými listami bola vyslovene zakázaná. Pokiaľ ide o situovanie, tak dreviny sa v prípade solitérnej výsadby odporúčalo v areáloch vojnových cintorínov vysádzať pri vstupoch a na ich perifériu, v prípade radovej výsadby predovšetkým po obvode cintorínov alebo pozdĺž ich hlavných komunikačných koridorov. V prípade stálych vojnových cintorínov, založených v prírodnom prostredí (lúky, pasienky, lesy), sa mala zvoliť taká výsadba, ktorá by si jednak nevyžadovala pravidelnú starostlivosť a jednak by aj po dlhšom čase bez údržby nepôsobila na ploche cintorína rušivo. Okrem toho sa do konečnej krajinárskej úpravy takýchto pohrebísk mala zakomponovať aj existujúca vegetácia. V prípade stálych vojnových cintorínov, založených v mestskom, resp. vidieckom prostredí, mala byť výsadba orientovaná viac na také druhy, ktoré si vyžadujú pravidelnú údržbu. Pri ich vstupoch mal byť vysadený buď pavinič alebo ľubovoľná dvojica cintorínskych stromov. Cesty smerujúce od vchodov k centrálnym častiam cintorínov mali lemovať aleje, vysádzané z menších košatých kultivarov stromov. V priestoroch okolo centrálnych pietnych miest bolo buď v ich nárožiach alebo po celých obvodoch (v závislosti od toho, či mali okrúhly alebo pravouhlý pôdorys) prípustné realizovať stromové výsadby, pozostávajúce z kombinácie drevín s mäkkým a tvrdým drevom, a tiež zakladať kvetinové záhony (jednoduché alebo vyvýšené). Na konci chodníkov, oddeľujúcich rady alebo sektory hrobov, bola povolená výsadba lúčnych kvetín, skalníkov a nižších krovín a drevín – paviniča, zlatého dáždža, smútočnej vrby, rôznych druhov tují, cypruštekov a pod. V bezprostrednom okolí cintorínskych oplotení, v prípade, ak tieto neboli tvorené živým plotom alebo živou stenou, sa mal vysá-

dzať buď pavinič alebo nízke odrody kríkov. V areáloch veľkých cintorínov bolo prípustné v priestoroch, v ktorých sa mali vysádzať dobre tieniace druhy listnatých drevín, budovať odpočinkové zóny s lavičkami.¹⁰⁶

1.2.4 Proces zriaďovania a výstavby stálych frontových vojnových cintorínov

Proces výstavby stálych frontových vojnových cintorínov v habsburskej monarchii počítal s tromi fázami – prvou, zahŕňajúcou exhumáciu a identifikáciu vojakov, druhou, ktorej súčasťou malo byť vytypovanie najvhodnejších lokalít, tvorba plánov a projektov, zriadenie stálych pohrebísk a premiestnenie a pochovanie tiel exhumovaných vojakov na tieto pietne miesta a treťou, zahŕňajúcou konečnú architektonicko-sadovnícku úpravu a výstavbu prístupových ciest, komunikačných trás, vstupných brán a oplotení.¹⁰⁷

Na začiatku celého procesu (prvá fáza) stáli členovia skupín čistenia a sanácie bojiska spolu s príslušníkmi evidenčných skupín. Úlohou členov skupín čistenia a sanácie bojiska bolo vyčistiť terén bojiska od nepochovaných mŕtvol, exhumovať telá obetí pochované v provizórnych hroboch, identifikovať mŕtvych vojakov, vypracovať menné zoznamy obetí a premiestniť ich telesné pozostatky na lokality, kde sa budovali stále vojnové cintoríny.¹⁰⁸ Po fyzickej ako i psychickej stránke išlo o najviac namáhavú a z hygienického hľadiska i najviac rizikovú prácu. Príslušníci skupín čistenia a sanácie bojiska, pozostávajúci predovšetkým z vojnových zajatcov a vojakov bez vzdelania, denno-denne v rojnicach preskúmavali stovky metrov ťažko dostupného terénu – bývalého bojiska a pri plnení svojich povinností sa dostávali do priameho styku s telami mŕtvych vojakov, ktoré sa neraz nachádzali v pokročilom štádiu rozkladu. Keďže pri výkone týchto činností používali zväčša iba primitívne ochranné prostriedky a často nedodržiavali základné hygienické pravidlá, mnohí z nich sa

¹⁰⁶ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 100 – 101.

¹⁰⁷ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 58.

¹⁰⁸ FRODYMA, *Budovanie*, 2007, c.d., s. 61.

pri výkone pracovných povinností nakazili a nezriedka v dôsledku tejto nákazy aj zahynuli.¹⁰⁹ Členovia evidenčných skupín mali za úlohu lokalizovať v teréne dočasné vojnové hroby a cintoríny a identifikovať obeť, ktoré v nich boli pochované. V prípade vojakov rakúsko-uhorskej a nemeckej armády bolo obeť možné identifikovať na základe vojenských legitimačných známok. Príslušníci ruskej armády takýmito známami nedisponovali, a preto ich identifikácia bola vo väčšine prípadov nemožná¹¹⁰. Určiť aspoň príslušnosť k bojovému telesu bolo možné v prípade, ak sa na uniforme vojaka zachoval jeho odznak. Čiastočná identifikácia bola možná aj prostredníctvom udelených vyznamenaní, ktoré sa dochovali buď na uniforme alebo aspoň v hrobe zomrelého. Znamky pre dôstojníkov rakúsko-uhorskej armády boli vyrábané z meďi, pre radových vojakov z mosadze alebo železa.¹¹¹ Obsah schránok bol v oboch prípadoch identický – nachádzali sa v nich legitimačné listy s podrobnými údajmi o ich vlastníkoch, ktoré v nich boli zaznamenávané písanou latinkou. Opravy v nich boli zakázané. Osoba zodpovedná za vyhotovovanie tohto dokumentu v ňom musela vyplniť množstvo identifikačných údajov o príslušnom vojakovi, medzi ktoré patrilo meno, vojenská hodnosť, názov vojenského telesa, náboženstvo, číslo legitimačného listu v knihe legitimácii, údaje o očkovaní proti kiahňam, týfusu a cholere, rodisko, krajina narodenia, rok narodenia, v prípade dôstojníkov a dôstojníckych aspirantov názov vojenskej školy alebo vojenského telesa, v ktorom získali príslušnú hodnosť, miesto trvalého pobytu, či mená pozostalých, ktorí majú byť v prípade úmrtia kontaktovaní. Súčasťou legitimačného listu boli i údaje, ktoré sa mali vyplniť až po prípadnej smrti vojaka. Išlo o dátum a miesto úmrtia, dátum a miesto pohrebu, číslo zápisu v matrike zomrelých (*Sterbemat-*

riken), potvrdenie o úmrtí sprostredkované minimálne dvoma svedkami a osobitné poznámky (údaje o zubnej protéze či okuliároch, ale aj súkromné poznámky, akou bola napr. posledná vôľa). Príslušníci rakúsko-uhorskej armády nosievali legitimačné známky v malom vrecku, špeciálne pripevnenom k nohavičiam uniformy na hornej časti pravého vrečka nohavíc, pričom šnúрка známky bola pripevnená ku gombíkovej dierke. Na kovový obal známky bolo možné pomocou ocelového pera s ostrým hrotom čo najhlbšie vyryť skratku vojenského telesa, rok nástupu do vojenskej služby a číslo registra (zoznamu), v ktorom bol držiteľ legitimačného listu vedený (napr. IR49 1915/983). Legitimačné známky bolo možné z uniformy vojaka odstrániť iba v prípade jeho smrti, aj to až tesne pred pochovaním jeho mŕtvol do stáleho vojnového hrobu. Odobrať tento identifikačný znak nebolo prípustné ani vojakom, ktorí boli chorí, v bezvedomí alebo zranení a nachádzali sa v niektorom z poľných vojenských zdravotníckych zariadení. Po zistení totožnosti mŕtvol mala byť legitimačná známka (už bez legitimačného listu) vrátená späť k mŕtvole a spolu s ňou zakopaná do hrobu. Smrť každého vojaka rakúsko-uhorskej armády, ktorý zahynul počas prvej svetovej vojny na bojisku alebo v zázemí frontu mala byť potvrdená dvoma svedkami, ktorých úlohou bolo uviesť miesto, dátum a príčinu smrti alebo miesto a dátum pohrebu zomrelého, vrátane presnej lokalizácie vojnového cintorína a hrobového miesta, resp. čísla hrobu, do ktorého bol zomrelý pochovaný. Uvedené údaje sa mali následne zaznamenať na zadnú stranu legitimačného listu, v časti určenej na tento účel a potvrdiť vlastnoručnými podpismi svedkov. Ak došlo k úmrtiu vojaka vo vojenskom nemocničnom zariadení, mohol jeho úmrtie potvrdiť svojim podpisom aj prítomný lekár. Ak došlo k úmrtiu počas prepravy vojaka z bojis-

¹⁰⁹ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny*, 2013, c.d., s. 87.

¹¹⁰ Podľa poznatkov Rudolfa Brocha a Hansa Hauptmanna, nadobudnutých počas prvej svetovej vojny priamo v teréne, boli hroby ruských vojakov, nachádzajúce sa na dočasných frontových cintorínoch, resp. voľne roztrúsené v prírode, úmyselne ponechávané bez identifikačných údajov o tam pochovaných obetiach. BROCH – HAUPTMANN, *Die westgalizischen*, 1918, c.d., s. 2.

¹¹¹ STENCINGER, Norbert. Pastoračná činnosť poľných duchovných slúžiacich v zložkách Uhorskej kráľovskej vlastibrany v prvej svetovej vojne. In ČAPLOVIČ, Miroslav – DROBŇÁK, Martin – SZABÓ, Viktor – TURIK, Radoslav (eds.). *Karpatský front 1914/1915*. Bratislava : VHÚ Bratislava a KVH Beskydy, 2016, s. 275.

ka, mal mŕtvolu identifikovať vedúci transportu a jeden ďalší vojak. Legitimačný list mŕtveho vojaka putoval pred pohrebom k vojenskému duchovnému, ktorý zaznačil jeho úmrtie do matriky zomrelých (*Sterbematriken*). O tomto úkone vyhotovil vojnový kňaz záznam na zadnú stranu legitimačného listu. Iba takto potvrdený dokument mohol byť následne použitý ako hodnoverný doklad pre začatie dedičského konania, podávania žiadostí o vdovské a sirotské dôchodky, resp. vystavenie úradných dokladov o úmrtí toho ktorého vojaka. Do pohrebu sa mal legitimačný list uchovávať na mŕtvole, a to z toho dôvodu, aby nemohlo dôjsť k zámene osôb. V prípade padlej obete, ktorá zostala na bojisku, museli identifikačné listy úradníci a poddôstojníci zodpovední za pohreb odobrať, podpísať a po zistení totožnosti jednotky poslať príslušnému vojenskému duchovnému, poverenému vedením matriky zomrelých. Ak na legitimačnom liste pred pohrebom nebolo uvedené potvrdenie o úmrtí, bolo ho možné pridať aj neskôr (potvrdiť ho však museli dvaja očití svedkovia smrti). Po pohrebe bol legitimačný list zomrelého a riadne pochovaného vojaka zasielaný na IX. Odboru vojnových hrobov. Úradníci uvedeného odboru po obdržaní tohto dokumentu zaznamenali meno mŕtveho vojaka do centrálného registra zomrelých rakúsko-uhorskej armády a o úmrtí informovali pozostalých. Oznámenie o úmrtí bolo zasielané poštou, pomocou poľnej pohľadnice (*Feldpostkarte*), ktorá obsahovala názov vojenského telesa, vojenskú hodnosť zomrelého, jeho meno a priezvisko, dátum a miesto úmrtia, resp. pohrebu, podpis vojenského kňaza a úradnú pečať. Dátum vystavenia tohto oznámenia bol uvedený na presne určenom mieste v legitimačnom liste zosnulého.¹¹² Okrem vojenských legitimačných známok bolo možné vojnové obete identifikovať aj prostredníctvom nápisov, nachádzajúcich sa na provizórnych drevených križoch, označujúcich

dočasné vojnové hroby, zriaďované bezprostredne po bitkách priamo na bojiskách, resp. v ich bezprostrednom okolí. Takýmto spôsobom bolo možné zvyčajne určiť iba meno padlého a vojenskú jednotku, v ktorej pôsobil.¹¹³ Ak mŕtvola nedisponovala ani legitimačnou známkou a ani jej hrob nebol nijako označený a jej totožnosť sa nedala určiť ani pomocou u nej nájdených súkromných predmetov (listy, fotografie, šperky, pohľadnice, vyznamenania a pod.), musela byť pochovaná ako neznáma (bez zistenia mena a pôvodu). Takáto osoba bola potom vedená ako stratená. Neidentifikovanej osobe nebolo možné vystaviť ani úmrtný list, čo v praxi znamenalo, že osud týchto padlých obetí zostal pre pozostalých zvyčajne navždy neznámy.¹¹⁴ Členovia evidenčných skupín mali taktiež za úlohu vyplniť pre každú exhumovanú osobu (stotožnenú aj nestotožnenú) exhumačný protokol (*Exhumierungs-Protokoll*). Jeho súčasťou boli otázky týkajúce sa umiestnenia pôvodného hrobu, v ktorom bol vojak pochovaný (na akom cintoríne, resp. mieste sa nachádzal a akým číslom a symbolom bol označený), umiestnenia nového hrobu, do ktorého mal byť prepočovaný (na akom cintoríne sa nachádza a akým číslom a symbolom je označený), v akom stave sa nachádzala mŕtvola po exhumácii, čo mala na sebe oblečené (presný popis uniformy), k akej armáde a akému vojenskému telesu patrila, aké mala vlasy a zuby, či mala na tele nejaké špecifické znamenia a aké mala pri sebe cennosti. Exhumačný protokol bol dôležitým dokumentom, keďže podľa neho bolo možné určiť, na ktorom stálom vojnovom cintoríne a v ktorom hrobe sa telesné pozostatky konkrétnej vojnovéj obete nachádzajú. Pravdivosť tohto dokumentu svojim podpisom potvrdzoval veliteľ príslušného oddielu vojnových hrobov.¹¹⁵

Pri prvej fáze zriaďovania a výstavby stálych frontových vojnových cintorínov boli okrem členov skupín

¹¹² REICHL, *Kriegsgräberwesen* 2007, c.d., s. 56 – 59.

¹¹³ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 59.

¹¹⁴ REICHL, *Kriegsgräberwesen*, 2007, c.d., s. 56.

¹¹⁵ Vojenenský historický ústav – Vojenský historický archív Bratislava (VHÚ-VHA Bratislava), f. Vojenské hroby a cintoríny (VHC), škatuľa číslo (šk. č.) 7, Hažlín. *Exhumierung-Protokoll*.

čistenia a sanácie bojiska a evidenčných skupín prítomní aj kartografi a geodeti. Ich úlohou bolo zameriavať a následne do výlučne na tento účel pripravených katastrálnych máp zakresľovať miesta s výskytom provizórnych i stálych vojnových hrobov a cintorínov, situovaných na bývalých bojových územiach.¹¹⁶

Druhá fáza zakladania a budovania stálych frontových vojnových cintorínov spočívala v prenesení a pochovaní ostatkov exhumovaných vojakov na miesta vytypované a schválené pre založenie pietnych miest. Výber lokalít mal na starosti vedúci oddielu vojnových hrobov. Z vytypovaných lokalít boli vyhotovené poľné náčrty (*Feldskizze*), obsahujúce základné údaje o daných miestach (situovanie v teréne, popis bezprostredného okolia, vrátane schematického nákresu okolitých budov, prvkov drobnej architektúry, zelene, vodných tokov a ciest). Po ich schválení veliteľom inšpekcie vojnových hrobov alebo iným vojenským úradníkom, povereným touto úlohou IX. Odborom vojnových hrobov pri cisársko-kráľovskom Ministerstve vojny, nato vyškoľení členovia oddielu vojnových hrobov vypracovali situačný plán vojnového cintorína (*Situations-plan Milirär-Friedhof*). Situačný plán zachytával pôdorys pietneho miesta s vyznačením vstupu do jeho areálu, a tiež rozmiestnenie hrobov na jeho ploche (vrátane ich označenia číslicami). Neodmysliteľnou prílohou situačných plánov boli zoznamy padlých a zosnulých (*Verzeichnis über Gefallenen und Verstorbenen*), pochovaných na príslušných cintorínoch, a tiež evidenčné listy tam pochovaných vojakov (*Evidenzblatt für Gräber*), ktoré obsahovali základné údaje o obetiach (meno, priezvisko, vojenskú hodnosť, miesto exhumácie, číslo hrobu vojnového cintorína, do ktorého bol pochovaný a pod.). Kvôli jednoduchšej prehľadnosti boli evidenčné

listy ruských vojakov označované jednoramenným krížom červenej farby a evidenčné listy nemeckých vojakov jednoramenným krížom modrej farby. Evidenčné listy vojakov rakúsko-uhorskej armády ostávali bez farebného označenia.¹¹⁷ Pozemky určené pre budovanie miest posledného odpočinku padlých hrdinov boli pred tým, ako sa na nich začali zriaďovať stále frontové vojnové cintoríny, od ich pôvodných majiteľov odkúpené alebo vyvlastnené.¹¹⁸ Následne sa tieto plochy ohradili provizórnym oplotením (brezové ploty, ploty z ostnatého drôtu, živé ploty z hlohu, resp. ihličnanov a pod.). Až keď boli cintoríny oplotené, mohlo sa začať s hĺbením hrobov a pochovávaním tiel exhumovaných vojakov.¹¹⁹ Telesné pozostatky dovezených exhumovaných obetí boli ukladané podľa situačného plánu, a to buď do jednotlivých, spoločných alebo hromadných hrobov. V prípade, že sa na vojnovom cintoríne ukladali iba telesné pozostatky príslušníkov rakúsko-uhorskej alebo nemeckej armády, prípadne oboch armád spoločne, platilo pravidlo, že dôstojníci a vojaci, ktorí sa vyznamenali v boji, mali byť uložení do jednotlivých hrobov, situovaných v bezprostrednej blízkosti centrálného pietneho miesta (pamätník, centrálny kríž, kaplnka a pod.), t. j. na najčestnejšom mieste cintorína. Zvyšní vojaci sa mali pochovať do hrobov situovaných mimo tohto čestného miesta. V prípade, že sa na jednom cintoríne ocitli okrem rakúsko-uhorských a nemeckých aj mŕtve telá ruských vojakov, bolo pravidlom, že sa tieto pochovávali na samom okraji cintorína.¹²⁰ Po naplnení hrobových jám boli telá zasypané zeminou a upravené. Ich úprava bola vo všetkých prípadoch rovnaká, bez ohľadu nato, či išlo o rádového vojaka alebo dôstojníka, resp. príslušníka domácej, spojeneckej alebo nepriateľskej armády.¹²¹ Paralelne s vyššie uvádzanými činnosťami

¹¹⁶ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 60 – 61.

¹¹⁷ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 60 – 61.

¹¹⁸ SCHUBERT, *Organizácia*, 2009, c.d., s. 180.

¹¹⁹ ČAPLOVIČ, Miloslav – ZAŤKOVÁ, Jana. *Slovensko a Slováci vo víre prvej svetovej vojny*. Bratislava : VHÚ Bratislava a Pro Militaria Historica, 2018, s. 42.

¹²⁰ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny*, 2018, c.d., s. 59.

¹²¹ BURAL, Miroslav – SLEPCOV, Igor. *Vojenské cintoríny z prvej svetovej vojny na východnom Slovensku*. MIKIRA, Miron – BAČA, Michal – BILANINOVÁ, Gabriela – STRAMBOVÁ, Lenka Strambová (eds.). *Prvá svetová vojna. Pozabudnuté cintoríny*. Svidník : Regionálna roz-

prebiehali projekčné práce, súvisiace s tvorbou plánov, resp. projektov konečných architektonicko-sadovnických úprav vojnových cintorínov.¹²² Projekty, zostavované vyštudovanými architektmi a stavbármi, spravidla obsahovali podrobný návrh sadovníckej, resp. krajinnej úpravy cintorínskeho areálu, návrh konečnej úpravy hrobových polí, vrátane návrhu prvkov drobnej sepulkralnej architektúry pre ich označenie (kríže, náhrobníky a pod.), návrh oplotenia, vrátane riešenia vstupnej brány, a tiež návrh podoby centrálneho pamätníka, resp. centrálneho pietneho miesta.

Plány, zostavované spravidla veliacimi dôstojníkmi (pravdepodobne) bez príslušného architektonického, resp. stavebného vzdelania, na základe platných nariadení a predpisov, boli podstatne jednoduchšie, zahŕňajúce pôdorys cintorína s rozmiestnením vojnových hrobov a chodníkov a situovaním centrálneho pamätníka a vstupnej brány, avšak bez uvedenia konkrétnych druhov rastlín, drevín a krovín, stavebného materiálu i ďalších dôležitých detailov. Pri druhej fáze výstavby stálych frontových vojnových cintorínov boli okrem vojakov, architektov a vojnových zajatcov prítomní aj remeselníci a umelci (iba v západnej Haliči), vykonávajúci odborné práce, a tiež fotografi, ktorí celý tento proces zachytávali na objektívy fotoaparátov.¹²³

Posledná – tretia fáza výstavby stálych frontových vojnových cintorínov spočívala v implementácii architektom navrhnutých architektonicko-sadovnických úprav cintorínov do praxe, úprave okolia cintorínskych areálov a v budovaní prístupových ciest k týmto pietnym miestam.¹²⁴ Na väčšine lokalít, nachádzajúcich sa na území severovýchodného Slovenska, však práce spojené s touto fázou výstavby počas prvej svetovej vojny zrealizované neboli. Na konci vojny, resp. na začiatku roka 1919, keď agendu vojnových hrobov, nachádza-

júcich sa na slovenskej strane Karpát (vrátane územia Podkarpatskej Rusi), preberal od generálmajora Eduarda Hentkeho za Československú republiku kapitán Dávid, bola väčšina frontových vojnových cintorínov nedokončená, t. j. bez konečnej architektonicko-sadovníckej, resp. krajinárskej úpravy, bez centrálnych pamätníkov, resp. centrálnych pietnych miest, bez stálych náhrobníkov, resp. prvkov drobnej sepulkralnej architektúry, označujúcich hrobové polia, bez vybudovaných prístupových ciest a upraveného okolia. Pozemky, na ktorých sa predmetné pietne miesta nachádzali, boli ohradené takmer výlučne iba provizórnymi plotmi a hrobové polia zriadené na ich plochách zdobili zväčša iba provizórne brezové kríže. Jediným zrealizovaným sadovníckym zásahom bola na väčšine týchto cintorínov výsadba drevín (hloh, smrek, agát a pod.), plniacich funkciu živých plotov alebo živých stien.¹²⁵ Výnimku v tomto smere tvorili stále frontové vojnové cintoríny v meste Medzilaborce a v obciach Starina a Príslop, na ktorých sa ešte počas vojny podarilo ukončiť aj tretiu fázu ich výstavby.¹²⁶

1.2.5 Proces zriaďovania a výstavby stálych lazaretných vojnových cintorínov

Mierne odlišný od vyššie popisovaného spôsobu výstavby stálych frontových vojnových cintorínov bol systém budovania stálych lazaretných vojnových cintorínov, zriaďovaných spravidla v zázemí frontu. Na rozdiel od stálych frontových cintorínov, pri budovaní lazaretných cintorínov absentovala prvá fáza výstavby, zahŕňajúca exhumáciu a identifikáciu vojakov. Bolo to spôsobené tým, že lazaretné cintoríny vznikali na tých lokalitách, kde sa nachádzala vojenská poľná nemocnica, obväzovňa, ošetrovňa, lazaret alebo akýkoľvek iný druh vojenského zdravotníckeho zariadenia, pričom

vojová agentúra Svidník, 2005, s. 71.

¹²² FRODYMA, *Budovanie*, 2007, c.d., s. 62.

¹²³ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 61.

¹²⁴ ČAPLOVIČ – ZAŤKOVÁ, *Slovensko*, 2018, c.d., s. 42.

¹²⁵ PETROVÁ, *Vojenské hroby*, 2007, c.d., s. 41.

¹²⁶ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 61.

budované boli paralelne s týmito zariadeniami, resp. bezprostredne po ich zriadení. Pri tomto type cintorínov absentoval aj výber najvhodnejších lokalít pre ich zriadenie, keďže sa zakladali buď na parcelách civilných cintorínov, alebo na pozemkoch bezprostredne susediacich s poľnými nemocnicami, obväzovňami, ošetrovňami, lazaretnami a pod. Posledný odpočinok tu našli vojaci, ktorých v dôsledku chorôb alebo zranení previezli kvôli ošetrovaniu z frontu do zázemia a oni tu svojim chorobám, resp. zraneniam podľahli.¹²⁷ Na lazaretných vojnových cintorínoch boli vojaci pochovávaní spravidla vždy do jednotlivých hrobov, pričom princíp pochovávania bol identický s tým, ktorý sa používal na cintorínoch frontových (ukladanie mŕtvych tiel do hrobov podľa vopred vypracovaného situačného plánu). Spoločné hroby sa na týchto cintorínoch zriaďovali iba vtedy, ak sa nedala určiť totožnosť zosnulých. To sa však stávalo iba ojedinele, keďže základné identifikačné údaje o vojakoch dopravených z frontu na ošetrovanie sa spravidla získavali už pri ich prijímaní do vojenských poľných nemocníc, obväzovní, ošetrovní alebo lazaretov a nie až po ich smrti. Na identifikáciu dovezených zranených a chorých vojakov sa okrem vojenských legitimačných známok a vojenských záznamov používali aj služby ich spolubojovníkov, resp. známych, ktorí dotyčného vojaka dokázali spravidla bez väčších ťažkostí identifikovať. Základné identifikačné údaje o ranenom,

resp. chorobou postihnutom vojakovi bolo možné získať aj od vojaka samotného, a to v prípade, že bol po privezení do zdravotníckeho zariadenia pri vedomí. Ak potom dotyčný zahynul a jeho telesné pozostatky boli uložené do hrobu na stálom lazaretnom vojnovom cintoríne, nebol problém pripísať jeho meno do zoznamu tam pochovaných obetí. V prípade lazaretných vojnových cintorínov vznikali dokonca tri zoznamy. Prvý si viedli členovia oddielov vojnových hrobov, resp. členovia na danom mieste slúžiacich vojnových jednotiek, zodpovední za pochovávanie vojakov na lazaretných vojnových cintorínoch. Druhý, v podobe cirkevných matričných záznamov, vyhotovovali vojenský duchovní (*Sterbematricken*). Tretí, v podobe matričných záznamov vojenských poľných nemocníc, obväzovní, ošetrovní alebo lazaretov, vytváral personál týchto provizórnych zdravotníckych zariadení (*Sterberegister*).¹²⁸

Aj v tomto prípade, podobne ako pri stálych frontových vojnových cintorínoch, možno konštatovať, že na území severovýchodného Slovenska nebola ich výstavba počas prvej svetovej vojny dotiahnutá do úplného konca, t. j. ostali bez konečnej architektonicko-sadovnickej, resp. krajinárskej úpravy, bez centrálnych pamätníkov, resp. centrálnych pietnych miest, bez stáleho oplotenia a bez stálych náhrobníkov, resp. prvkov drobnej sepulkralnej architektúry, označujúcich hrobové polia (absencia tretej etapy výstavby).¹²⁹

1.3 Jozef Lamping (*1881 – †1939) – architekt konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy vojnových cintorínov na území severovýchodného Slovenska

Mená osôb projektujúcich počas prvej svetovej vojny stále frontové a lazaretné vojnové cintoríny na území severovýchodného Slovenska ostávajú nateraz, vo väčšine prípadov, neznáme. Známe nie je ani to, koľko cintorínov z tohto územia projektovali vyštudovaní archi-

tekti a koľko na tento účel zaškolení vojenský dôstojníci bez patričného architektonického vzdelania. Jediným, v súčasnosti známym projektantom týchto pietnych miest s príslušným vysokoškolským vzdelaním a praktickými skúsenosťami, pôsobiacim za prvej svetovej voj-

¹²⁷ ŠUMICHRASŤ, *Nemecké*, 2010, c.d., s. 97.

¹²⁸ STENCINGER, *Pastoračná činnosť*, 2016, c.d., s. 275.

¹²⁹ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 66.

ny na našom území, je významný maďarský architekt a staviteľ prvej polovice 20. storočia – Jozef Lamping¹³⁰. Okrem neho sa v archívnych zložkách vyskytujú aj tri

ďalšie mená – Mikuláš Fábry¹³¹, ktorý navrhol vojnový cintorín v Parihuzovciach, František Karol Kiš, s ktorého menom sa spája návrh konečnej úpravy vojnových

¹³⁰ Jozef Lamping sa narodil 6. februára 1881 v maďarskej obci Gödre. Jeho rodičmi boli stavebný inžinier Adam Lamping a Barbara rod. Wégerer, vykonávajúca povolanie poštárky. Prvé tri roky základného vzdelania nadobudol Lamping na cirkevnej rímskokatolíckej základnej škole v rodnej obci Gödre, štvrtý ročník absolvoval na chlapčenskej škole v Pécsi a v rokoch 1892 – 1896 navštevoval Maďarskú kráľovskú štátnu reálnu školu v Pécsi (*pécsi magyar Királyi Állami Főreáliskolában*). Odborné štúdium absolvoval na odporúčanie svojho otca v rokoch 1897 – 1900 na Štátnej priemyselnej škole stavebnej v Budapešti (*budapesti Állami Felső Építő Ipariskolába*), zameranej na výchovu stavebných majstrov, palierov a ďalších odborníkov v stavebnom priemysle. Po úspešnom ukončení týchto štúdií získal osvedčenie, ktoré ho oprávňovalo na vykonávanie tesárskeho, murárskeho a kamenárskeho remesla. Licencia na vykonávanie samostatnej architektonickej a stavebnej činnosti mu však udelená nebola, keďže na jej získanie potreboval absolvovať minimálne trojročnú prax v odbore. Na tú však nenastúpil hneď po škole, keďže jeho otec, ktorý v obci Gödre prevádzkoval stavebnú kanceláriu, si uvedomoval, že v stavebnom priemysle sa čoraz razantnejšie začínajú využívať nové materiály, a to predovšetkým betón a železo, s ktorými on a ani jeho zamestnanci nemali patričné skúsenosti. Z vyššie uvedeného dôvodu vyslal svojho syna v roku 1900 na ročnú stáž do Viedne, kde sa týmto novým stavebným materiálom a postupom mal priučiť. Jozef Lamping túto priležitosť využil jednak na získanie teoretických vedomostí, a tiež na osvojenie si praktických zručností. Teoretickú bázu poznania nadobúdaval účasťou na prednáškach, organizovaných tamojšou Cisársko-kráľovskou vysokou školou technickou (*kaiserliche-königliche Technische Hochschule Wien*) a Viedenskou akadémiou výtvarných umení (*Akademie der bildenden Künste Wien*), praktické zručnosti získaval vo viedenskej spoločnosti inžinierov Visnovsky – Betón a turbíny (*Visnovsky Beton und Turbinenbau Ingenieur Gesellschaft Wien*). V hlavnom meste monarchie sa Jozef Lamping stretol aj s vedúcou osobnosťou viedenskej secesie – Ottom Wagnerom (*1841 – †1918), pričom jeho myšlienky ho natoľko oslovili, že sa stali neodmysliteľnou súčasťou jeho budúcej architektonickej a stavebnej tvorby. Po návrate zo stáže začal v roku 1901 pracovať v stavebnej kancelárii svojho otca, nesúcej od tohto roku názov Adam Lamping a syn (*Lamping Ádám és Fiá*). V roku 1905, po nadobudnutí potrebnej trojročnej praxe, požiadal Budapešťanskú komisiu pre udeľovanie stavebných licencií (*budapesti Építőmesteri Vizsgabizottság*) o vykonanie skúšky odbornej spôsobilosti. Po jej úspešnom absolvovaní získal diplom, ktorý ho oprávňoval samostatne vykonávať projekčnú a stavebnú činnosť. V roku 1906 si spolu so svojim spolužiakom Andrejom Csécsym založil v Budapešti stavebnú kanceláriu s príznačným názvom Csécsy a Lamping (*Csécsy és Lamping*). Jozef Lamping okrem toho naďalej pracoval aj v kancelárii svojho otca. V roku 1912 sa odsťahoval z rodičovského domu do Kaposváru, kde preložil i sídlo rodinnej firmy. V Kaposvári potom žil a pôsobil takmer nepretržite až do svojej smrti v roku 1939. Kaposvár na dlhšiu dobu opustil iba počas prvej svetovej vojny, v rokoch 1915 – 1918, a to v súvislosti s výkonom povinnej vojenskej služby v rakúsko-uhorskej armáde. V roku 1916, sa počas dovolenky udelenej jeho veliteľom výlučne na tento účel, oženil so svojou snúbenicou, rodenou Viedenčankou – Melániou Zimmermann. Z ich manželstva vzišli dvaja potomkovia – syn Otto a dcéra Hildegarda. Druhá menovaná sa však dožila iba 13 rokov života. Po návrate z frontu sa Jozef Lamping opätovne začal venovať projekčnej a stavebnej činnosti. Počas svojho života naprojektoval a postavil stovky stavieb – od včelích úľov, cintorínov, parkov, studní a pamätníkov až po bytové domy a vily, hospodárske budovy, kiná, kostoly, banky, školy, letiská a vojenské cvičiská. Medzi jeho najvýznamnejšie diela patria stavby nachádzajúce sa v Kaposvári – secesná budova bývalého mestského kina s prvkami štýlu Art deco a bohatým uplatnením egyptských motívov (Palác kultúry Dúha), Berzsényiho park s prvkami španielskej kráľovskej záhrady, secesná budova transformátorovej stanice, novoklasicistická vila rodiny Lamping s areálom na ulici Istvána Németha, či neskorosecesná budova reformovaného kostola s historizujúcimi prvkami, tehlovou fasádou a komínmi pripomínajúcimi holubníky. Za svoje projekčné návrhy, resp. ich stavebné prevedenie, získal viacero ocenení a vyhral množstvo architektonických súťaží. Najväčšej pocty v tomto smere sa mu dostalo v roku 1927, kedy ho Budapešťanska komora architektov (*budapesti Építészakademia*) prijala za svojho člena. Okrem projekčnej a stavebnej činnosti bol aktívny aj vo verejnom a politickom živote. V meste Kaposvár vykonával mandát poslanca mestského zastupiteľstva, bol členom stavebného a finančného výboru a niekoľko rokov zastával i funkciu podpredsedu priemyselného združenia. Jozef Lamping zomrel 7. decembra 1939 v Kaposvári, kde je aj pochovaný. LIŠKA, Anton. Cintoríny z prvej svetovej vojny na severovýchode Slovenska – pamiatky histórie. Plány, realizácia, skutočnosť. In BARTOŠÍKOVÁ, Tereza (ed.). *Monumentorum tutela* 32. Bratislava : PÚ SR, 2020, s. 76 – 77.

¹³¹ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, rok (r.) 1918, šk. č. 56, Parihuzovce. *Hősök temetője Juhoson*.

cintorínov Humennom¹³² a mestskej časti Vranova nad Topľou – Čemernom¹³³ a Ján Gojdič¹³⁴, ktorý je autorom dnes už neexistujúceho vojnového cintorína v zaniknutej obci Dobrá nad Ondavou. Signované sú tiež plány vojnových cintorínov v Becherove¹³⁵, Mlynárovciach¹³⁶, Nižnom Orlíku (Nižný Orlík II.)¹³⁷ a Stebníku¹³⁸, podpisy sú však nečitateľné. Bez podpisu, avšak s identickým rukopisom ako plány vojnových cintorínov v Becherove a Stebníku, je aj plán konečnej úpravy vojnového cintorína v Chmeľovej¹³⁹. Podrobnejšie informácie o súkromnom a profesijnom živote autorov plánov uvedených vojnových cintorínov sú však nateraz neznáme.

1.3.1 Vojenská kariéra

V čase vypuknutia prvej svetovej vojny mal Jozef Lamping 33 rokov, bol slobodný avšak šťastne zamilovaný a nachádzal sa na vrchole svojej tvorivej činnosti. Do rakúsko-uhorskej armády vstúpil krátko pred svojimi narodeninami, dňa 1. februára 1915. Pri odvode, ktorý absolvoval v meste Kaposvár, bol zaradený do 19. honvédskeho pešieho pluku.¹⁴⁰ Po ukončení odvodu bol spolu s jeho jednotkou odvelený na Východný front, do Karpatskej oblasti, kde sa počas jarných mesiacov roka 1915 aktívne zúčastnil bojových operácií pri

Užockom priesmyku. Po prelomení ruských obranných pozícií v Karpatoch postupoval spolu so svojim plukom ďalej smerom na východ. V roku 1916 sa ako veliteľ čaty zúčastnil bojov, odohrávajúcich sa v predmostí ukrajinskej rieky Strypa (*Cmpuna*) a v okolí ukrajinského mesta Sokoliv (*Соколіїв*). Odtiaľ bol na príkaz Uhorského kráľovského ministerstva vlastibrany (*Magyar királyi honvédelmi minisztérium*) v tom istom roku prevelený do centrály VI. Zborového veliteľstva Košice – na Inšpekciu vojnových hrobov.¹⁴¹ Jeho prevelenie malo priamy súvis s prebiehajúcou výstavbou frontových a lazaretných vojnových cintorínov v Karpatoch. Po príchode do Košíc bol povýšený do hodnosti poručíka, menovaný za veliteľa 12. roty a zaradený na pracovnú pozíciu odborného referenta pre technické stavby (*Fachreferent für technische Bauten*). Hlavnou pracovnou náplňou Jozefa Lampinga v novom pôsobisku bolo projektovanie a dozorovanie výstavby vojnových cintorínov (frontových i lazaretných) na území východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Predmetná pracovná náplň v sebe zahŕňala výber najvhodnejších lokalít pre zriaďovanie týchto pietnych miest, navrhovanie ich dispozičného a architektonického riešenia, vrátane sadovnickej úpravy, vedenie a kontrolu spisovej agendy¹⁴²,

¹³² VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1918, šk. č. 14, Humenné. *A homonnai katonatemető alaprajza*.

¹³³ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1918, šk. č. 72, Čemerné. *A csemernnei katonatemető alaprajza*.

¹³⁴ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1915, šk. č. 72, Dobrá nad Ondavou. *Hőseink sirjai a nagydobrai Köztemetőben*.

¹³⁵ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1917, šk. č. 7, Becherov. *Hősök temetője Biharó Sárosmegye*.

¹³⁶ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1918, šk. č. 58, Mlynárovce. *Hősök temetője Molnárvágás*.

¹³⁷ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1917, šk. č. 59, Nižný Orlík II. *Skizze über die Lange der Exhumieren [...] auf den Militärfriedhof in Alsóódor*.

¹³⁸ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1917, šk. č. 7, Stebník. *Hősök temetője Esztebneken Sáros megye alaprajz*.

¹³⁹ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1915, šk. č. 7, Chmeľová. *Hősök temetője Komlóspatakon Sáros megye alaprajz*.

¹⁴⁰ ČAPLOVIČ – ZAŤKOVÁ, *Slovensko*, 2018, c.d., s. 42.

¹⁴¹ MOLNÁR, H. Katalin. Činnosť architekta Jozefa Lampinga počas prvej svetovej vojny. In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he – el. časopis (nielen) o vojenských dejinách* [online]. [cit. 2020-04-01]. Dostupné na: <<http://www.kvhbeskydy.sk/cinnost-architekta-jozsefa-lampinga-pocas-prvej-svetovej-vojny/>>.

¹⁴² Pre každý novozriadený vojnový cintorín v úseku činnosti VI. Zborového veliteľstva Košice mal byť založený samostatný spis. Súčasťou spisu mali byť nasledujúce dokumenty: 1.) dva exempláre mapy so zaznačením presnej polohy vojnového cintorína, 2.) dva exempláre (ozdobného) plánu (projektu, náčrtu, skice) vojnového cintorína, vyhotoveného na pauzovacom papieri, 3.) dva exempláre zoznamu obetí pochovaných na vojnovom cintoríne, 4.) písomné povolenia od úradov, cirkví, súkromných osôb a pod. na založenie vojnového cintorína na ich pozemku, 5.) exhumáčne protokoly, 6.) dva exempláre výpisu predpokladaných výdavkov na úplné dokončenie a vyzdobenie cintorína, 7.) evidencia katastrálnych plánov. MOLNÁR, H. Katalin (ed.). *Katonatemetők kutatása a Felvidéken I. – A Lamping-hagyatéka*. Nagy Háború Kutatásért Közhaszú Alapítvány, 2017, s. 25.

viažucej sa k tejto činnosti, vedenie súhrnnej evidencie všetkých vojnových cintorínov, zriaďovaných v úseku činnosti VI. Zborového veliteľstva Košice a kontrolu prác na ich výstavbe priamo v teréne.¹⁴³

1.3.2 Ideová a architektonicko-sadovnická koncepcia vojnových cintorínov

V projektovaní vojnových cintorínov a pri výbere lokalít na ich zriadenie mal Jozef Lamping voľnú ruku. Jeho jediným obmedzením bolo finančné hľadisko. Podobne ako v iných oblastiach monarchie, aj na teritóriu, ktoré bolo zverené pod jeho správu, dosahovala výška štátneho príspevku na zriadenie jedného vojnového hrobu 10 korún. Z týchto peňazí bolo potrebné zafinancovať výrobu a osadenie náhrobníkov, resp. drevených krížov a vstupnej brány, vybudovanie chodníkov a oplotenia a výsadbu okrasných rastlín, krov a drevín. Pre Jozefa Lampinga to však nebola žiadna neprekonateľná prekážka, keďže zastával názor, že krásne veci nemusia byť a priori drahé a naopak, že aj za málo peňazí sa dajú v prípade správneho postupu zrealizovať pekné a hodnotné diela. So vzniknutou situáciou sa popasoval svojším spôsobom. V maximálnej možnej miere využil všetko to, čo mu poskytovala tamojšia príroda a vidiecke, resp. mestské prostredie. Záležať si dával predovšetkým na výbere adekvátneho miesta. Vhodne zvolenou lokalitou totiž dokázal vyriešiť dva dôležité problémy – ušetriť za sadovnícku úpravu a výstavbu centrálného pietneho miesta a zabezpečiť pre vojnový cintorín *genius loci*. Svoje cintoríny preto vždy, keď to bolo možné, situoval na výnimočných a zároveň i dobre viditeľných lokalitách so staršou priestorovou porastovou štruktúrou (storočné alebo staršie lipy, resp. duby) a/alebo so zaujímavými architektonickými pamiatkami (prícestné kríže, kaplnky, drevené kostolíky). Ak takéto miesto nenašiel, umiestnil cintorín buď v blízkosti potoka, na kopci, vyvýšenine alebo na nejakej maleb-

nej stráni. Pri následnom projektovaní týchto pietnych miest sa snažil brať do úvahy všetky dôležité skutočnosti – nízky rozpočet, zručnosti i fyzickú a psychickú vyťaženosť vojakov a zajatcov, ktorí budú jeho návrhy v praxi realizovať, prírodné prostredie, vidiecku, resp. mestskú krajinu a v neposlednom rade i všetky platné rozkazy a nariadenia. Duchovnou inšpiráciou pre jeho projekty sa mu stali karpatské vidiecke cintoríny, o ktorých vo svojich rukopisných spomienkach uviedol nasledovné: „*V zastrčených dedinkách nachádzam malé cintoríny schované v tieni stromov túliť sa do okolia, na ktorých s láskou opatruje a zdobí hroby príbuzný mŕtveho. Tieto cintoríny sú prosté, jednoduché, tak isto ako tí, čo sa o ne starajú, a tí, ktorí tu spia svoj večný spánok. Nemá na týchto miestach mieru kamenný náhrobník ani obelisk, niet tu zlatých písmen ani kvetinovej výzdoby, a predsa, keď vkročím cez ich bránu, premkne ma vždy zvláštny pocit a myšlienka, v ktorej sa snúbi odriekanie, nádej, smútok, horkosť, pokoj a mier. Áno, pokoj a mier sa rozprestiera na týchto malých, tichých, malebných miestach, kde brečtan obopína nenárodné kríže. A takéto jednoduché majú byť aj vojnové cintoríny našich hrdinov v Karpatoch.*“¹⁴⁴ Z hľadiska koncepčného a priestorového riešenia boli zase Jozefovi Lampingovi vzorom historické záhrady s pôdorysmi pravidelných geometrických tvarov, v ktorých panovala harmónia, symetria a poriadok. A presne takéto isté parametre spĺňali aj ním navrhované vojnové cintoríny.¹⁴⁵

Podobne ako pri výbere miesta, aj pri projektovaní a následnej výstavbe vojnových cintorínov sa Jozef Lamping snažil využiť všetko to, čo mu karpatská krajina ponúkala. Na oplotenie cintorínov používal takmer výlučne prírodné materiály – drevo, kameň a zeminu. Kamenné ploty navrhoval z prírodného neopracovaného kameňa, ktorého bolo v Karpatoch dostatok a ktorý bol súčasne zadarmo. V prírode nájdené kamene rôznych formátov a druhov nechal na seba voľne naukla-

¹⁴³ LIŠKA, Anton. Jozef Lamping stavil vojnové cintoríny. In *HistoryLab*. [online]. [publ. 2020-10-02]. Dostupné na internete: <<https://historylab.dennikn.sk/velka-vojna/jozef-lamping-staval-vojnové-cintoriny>>.

¹⁴⁴ LAMPING, Hősök, c.d., s. 2.

¹⁴⁵ MOLNÁR, *Katonatemetők kutatása a Felvidéken I.*, 2017, c.d., s. 11.

dať, bez pevného pojava. Takto zriadený plot mal ostať bez akejkoľvek údržby, aby zarástol machom a brečtanom a takýmto spôsobom nenásilne splynul s okolitým prostredím, vytvárajúc pomyselný prstenec obopínajúci celý cintorín. Tam, kde bol nedostatok kameňa, projektoval ploty z hliny, ktorej podobne ako v prípade kameňa, bolo všade dostatok a jej zaobstaranie neodoberalo žiadne prostriedky z rozpočtu. Hlinený plot sa vytváral takým spôsobom, že okolo plochy vytýčenej pre zriadenie pietneho miesta sa vykopala malá priekopa, pričom zemina z tohto výkopu sa navršila po jej vnútornom obvode a takto spolu s priekopou vytvorila ohradu v podobe valu, ktorý obkolesoval celý cintorínsky areál. Ohrada sa následne ešte doplnila výsadbami popínavých okrasných kvetov a kríkov a tým bola jej výstavba ukončená. Na lokalitách, kde nebolo možné vytvoriť ani jedno z vyššie uvedených oplotení, navrhoval Jozef Lamping ploty pozostávajúce z ostnatého drôtu, dubových kolov a výsadby živých krycích stien z ihličnatých alebo listnatých drevín. Výstavba takéhoto plotu začínala tým, že sa po obvode cintorína rozmiestnili dubové koly, na ktoré sa následne pripevňoval ostnatý drôt, a to buď v dvoch alebo viacerých nad sebou vytvorených radoch. Po dokončení tohto „skeletu“ sa po jeho vonkajšej aj vnútornej strane vysadili po dva rady listnatých alebo ihličnatých drevín. „Skelet“ z ostnatého drôtu a dubových kolov mal slúžiť iba ako dočasná ohrada, kým sadenice drevín alebo krovín nedosiahnu požadovanú výšku a nevytvoria po obvode cintorína živý plot. Vo všetkých troch prípadoch používal Jozef Lamping na oplotenie cintorínov výlučne iba lokálne materiály (drevo, kameň, zemina) a výsadby (rastliny, dreviny), a to jednak preto, aby minimalizoval náklady na ich výstavbu, jednak preto, aby novovznikajúce pietne miesta vhodne zapadli do okolitého prostredia a nepôsobili v ňom rušivo. Z prírodných materiálov nenavrhoval iba oplotenia, ale aj prístupové schodiská, ak boli potrebné, a tiež pochôdzne plochy vojnových cintorínov. Schodiská projektoval spravidla ako kamenné, z kamenných blokov z prírodného neopracovaného

kameňa. Tam, kde bolo kameňa nedostatok, ponechával schody bez povrchovej úpravy, t. j. iba ako schodiskové stupne vysekané do zeme. Chodníky vojnových cintorínov navrhoval vysypávať buď pieskom alebo riečnym štrkom. Iný ako prírodný materiál využil Jozef Lamping iba pri návrhoch náhrobníkov. Konkrétne išlo o betón, t. j. materiál, ktorý sa na prelome 19. a 20. storočia začal vo veľkej miere využívať predovšetkým v stavebnom priemysle. S technológiou jeho výroby a s jeho širokými možnosťami využitia sa oboznámil v rokoch 1900 – 1901, počas svojej ročnej stáže vo Viedni. Pre potreby vojnových cintorínov vytvoril tri typy takýchto betónových náhrobníkov. Dva z nich mali podobu latinského kríža, z toho jeden bol krytý oblou plechovou strieškou a jeden mal obvod lícnej strany zdobený vrúbkovanou obrubou a jeden mal podobu náhrobného kameňa. Ich neoddeliteľnou súčasťou boli i nápisy, poskytujúce informácie o pochovaných obetiach, ktoré bolo možné na náhrobníky inštalovať dvoma spôsobmi – buď boli priamo na ne vytesané, resp. vyryté, alebo sa osádzali ako samostatné hlinené (resp. drevené alebo smaltované) nápisové tabuľky s už hotovým vylisovaným textom.¹⁴⁶

Atypický nebol iba materiál, z ktorého Jozef Lamping náhrobníky navrhoval, ale i polohy, do ktorých ich odporúčal v teréne umiestňovať. Nechcel totiž, aby boli osádzane kolmo na hroby, ale prial si, aby boli inštalované v miernom náklone. Týmto spôsobom chcel u návštevníkov vojnových cintorínov vyvolať zvláštny dojem a vzbudiť záujem o dané pietne miesto, a súčasne i docieľiť, aby boli pre nich nápisy umiestnené na náhrobníkoch ľahko čitateľné. Pokiaľ ide o sadovnícku úpravu, tá v Lampingových projektoch predstavovala výlučne doplnok prírodnej, resp. kultúrnej krajiny, do ktorej vojnový cintorín architekt vkladal. Z hľadiska navrhovaných druhov priestorovej porastovej štruktúry využíval dreviny, kroviny a rastliny typické pre karpatský región, ktoré si nevyžadovali pravidelnú starostlivosť, resp. boli bezúdržbové. Zo stromov sa v jeho projektoch sadovníckych úprav vyskytovali agáty, borovice, čereš-

¹⁴⁶ LAMPING, *Hősök*, c.d., s. 3 – 4.

ne, duby, jedle, lipy, orgovány, smrekovce, smútočné vŕby a topole, z krovín to bol brečtan, cyprušteky, dula, pajazmín, krušpán, paliurus trnitý a zlatý dážď a z rastlín išlo o fialky, nezábudky, ruže a trúbkovec koreňujúci. Plošnú porastovú štruktúru v jeho projektoch tvoril buď trávnik alebo machový porast. Z vyššie uvedeného vyplýva, že Lamping sadovnícku úpravu vojnových cintorínov projektoval tak, aby boli tieto v každom ročnom období (s výnimkou zimných mesiacov) zakvitnuté a žiarili rôznymi farbami.¹⁴⁷

Vyčíslíť presný počet vojnových cintorínov z územia severovýchodného Slovenska, ktorých konečnú úpravu počas prvej svetovej vojny naprojektoval a ktorých výstavbu riadil Jozef Lamping nie je nateraz možné, a to predovšetkým z toho dôvodu, že v súčasnosti nie je známa lokalizácia archívnych fondov, obsahujúcich komplexnú spisovú agendu o vojnových hroboch a cintorínoch, zriaďovaných v pôsobnosti Inšpekcie vojnových hrobov pri VI. Zborovom veliteľstve Košice. S určitosťou mu možno pripísať autorstvo konečných architektonicko-sadovníckych úprav ôsmich vojno-

vých cintorínov¹⁴⁸, ktorých projekty s jeho podpisom sa dochovali v jeho pozostalosti¹⁴⁹. Ide o vojnové cintoríny v obciach Dara, Kolonica, Stakčín (Stakčín I.), Starina, Zbojné (Vyšné Zbojné) a Zbudská Belá (Zbudská Belá I.) a v mestách Prešov a Svidník (Vyšný Svidník, resp. Svidník II.). Pri zvyšných jedenástich vojnových cintorínoch, ktorých mal'by, projekt a fotografie sa taktiež nachádzajú v jeho pozostalosti, avšak nie sú signované jeho podpisom, resp. je na nich jeho podpis, ale chýbajú k nim projekty, nie je zrejmé, či Jozef Lamping navrhol aj ich konečnú architektonicko-sadovnícku úpravu, alebo iba dozoroval ich výstavbu. V tomto prípade ide o vojnové cintoríny zriadené v obciach Čabiny (Vyšné Čabiny I.), Ol'ka (Vyšná Ol'ka), Parihuzovce, Príslop, Radvaň nad Laborcom (Vyšná Radvaň I.), Zbudská Belá (Zbudská Belá IV., kóta 582), v zaniknutej obci Ostružnica, v mestách Strážske a Stropkov (Stropkov I.) a na kóte 789. Podľa maďarskej historičky Katalin H. Molnár, ktorá sa dlhodobo profesionálne venuje výskumu života a diela tohto maďarského architekta, sa Jozef Lamping okrem vyššie spomenutých lokalít podieľal aj na výstavbe

¹⁴⁷ LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 80 – 81.

¹⁴⁸ Okrem projektov konečných architektonicko-sadovníckych úprav vojnových cintorínov, nachádzajúcich sa na ôsmich slovenských lokalitách možno Jozefovi Lampingovi s určitosťou pripísať aj autorstvo dvoch projektov vojnových cintorínov z územia Podkarpatskej Rusi. Ide o vojnové cintoríny v obciach Skotarske (Скотарське) a Užok (Ужок). LIŠKA, *Jozef Lamping*, c.d. [online].

¹⁴⁹ Pozostalosť obsahuje jedenásť projektov, päť dobových malieb a štrnásť dobových fotografií, zachytávajúcich lazaretné a frontové vojnové cintoríny z územia východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Okrem toho je jej súčasťou aj šesťstranový rukopis *Hősök temetői a Kárpátokban* (*Cintoríny hrdinov v Karpatoch*), ktorého autorom je samotný Jozef Lamping, ďalej tiež štyri návrhy betónových náhrobníkov, šesť projektov centrálnych pamätníkov, tri dobové fotografie zachytávajúce Lampinga s rodinou, užocký drevený kostolík s miestnym obyvateľstvom a vojnovými hrobmi v pozadí a členov skupiny starostlivosti o vojnové hroby na neznámej lokalite, skica maďarského sochára a maliara Zoltána Sziniho (*1891 – †1959) zachytávajúca vojakov pri vyslobodzovaní koča záchranných zložiek, štyri mapy s vyznačením frontových línií v rokoch 1914 – 1916 na Západnom, Južnom (taliansky a balkánsky) a Východnom (ruský) fronte, a tiež dokument vymedzujúci Lampingove kompetencie na pozícii odborného referenta pre technické stavby. Podpis Jozefa Lampinga sa nachádza na projektoch vojnových cintorínov navrhnutých pre obce, resp. mestá Dara, Kolonica, Prešov, Skotarske (Скотарське), Stakčín, Starina, Užok (Ужок), Vyšné Zbojné, Vyšný Svidník, Zbudská Belá, ďalej na mal'bách vojnových cintorínov vybudovaných v obciach Dara, Parihuzove, Príslop, Starina, pod fotografiami vojnových cintorínov zriadených v obciach Dara, Ostružnica, Príslop a Starina (2x), a taktiež na projektoch štyroch centrálnych pamätníkov bez uvedenia lokality a jedného centrálného pamätníka navrhnutého pre obec Užok (Ужок), ktorý však vybudovaný nikdy nebol. Skica zachytávajúca výstavbu vojnového cintorína v dnes už zaniknutej obci Starina je signovaná Zoltánom Sziniom, na návrhu centrálného pamätníka pre vojnový cintorín vo Vyšnom Zbojnom, ktorý pravdepodobne taktiež nebol nikdy zrealizovaný a na návrhu jedného zo štyroch betónových náhrobníkov je podpísaný rakúsky sochár Ján Schellhorn (*1879 – †?). Zvyšné tri návrhy betónových náhrobníkov nie sú signované, avšak na základe informácií, zachytených v šesťstranovom rukopise *Hősök temetői a Kárpátokban*, možno ich autorstvo jednoznačne prisúdiť Lampingovi. Autorstvo projektu lazaretného vojnového cintorína Stropkov I. v meste Stropkov a deviatich fotografií, zachytávajúcich vojnové cintoríny v obciach Vyšná Ol'ka, Vyšná Radvaň (2x) a Vyšné Čabiny (3x), v meste Strážske a na kótach 582 a 789 nie je možné určiť, keďže nie sú nikým signované. LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 81 – 82.

dvoch vojnových cintorínov v zaniknutej obci Veľká Poľana (Veľká Poľana-Hodošík a Veľká Poľana-Rotunda).¹⁵⁰ Miloslav Čaplovič a Jana Zaťková tomuto architektovi pripisujú i participáciu na výstavbe vojnových cintorínov v meste Medzilaborce.¹⁵¹

1.3.3 Projekty konečných architektonicko-sadovnických úprav vojnových cintorínov¹⁵²

Pozostalosť po Jozefovi Lampingovi obsahuje deväť projektov konečných architektonicko-sadovnických úprav vojnových cintorínov z územia severovýchodného Slovenska (Dara, Kolonica, Prešov – katolícky, Stakčín I., Starina, Stropkov I., Vyšné Zbojné, Vyšný Svidník, Zbudská Belá I.).¹⁵³

Najstarším spomedzi dochovaných Lampingových projektov je projekt konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy vojnového cintorína Vyšný Svidník (Svidník II.). Vypracovaný bol 29. októbra 1916 v Košiciach.¹⁵⁴ Cintorín mal mať pôdorys pravidelného obdĺžnika s rozmermi 28,0 x 29,0 m. Vstup bol navrhnutý v jeho ľavom dolnom rohu. Pred vstupom mala byť vysadená aleja, tvorená smutnými vrbami. Na cintorín sa malo vchádzať vstupnou bránou. Cintorín mal byť oplotený plotom, ktorý v dolnej časti, na pravej strane a do polovice ľavej strany, mal tvoriť živý plot, vysadený z borovic, v hornej polovici ľavej strany a v hornej časti cintorína kamenným plotom obrasteným machom. Hroby vojakov mali byť usporiadané v šiestich radoch, pričom jednotlivé hroby boli navrhované okolo dolného a horného okraja cintorína, a tiež v okolí centrálného pamätníka, spoločné hroby v prostrednej časti cintorína. Spoločných hrobov malo byť na cintoríne zriade-

ných 12, jednotlivých 50, z toho štyri (situované v okolí centrálného pamätníka) mali patriť dôstojníkom. Centrálny pamätník mal byť situovaný približne v strede ľavej časti cintorína. Mal mať štvorcový pôdorys a tvar ihlanu so skoseným vrcholom. V okolí jeho nároží mali byť vysadené jedle. Pred tretím a štvrtým radom (spoločné hroby) mali byť vysadené skupiny líc. Spoločné hroby situované v spodnej časti cintorína mali zdobiť smútočné vrby, na jednotlivých hroboch mali byť vysadené borovice. Spoločné a jednotlivé hroby situované v hornej časti cintorína mali byť bez výsadby. Chodníky medzi jednotlivými radmi hrobov mali mať šírku od 1,5 m do 2,0 m. Spoločné hroby mali mať pôdorys obdĺžnika s rozmermi 2,0 x 8,0 m, resp. 2,0 x 5,0 m, jednotlivé hroby mali mať pôdorys obdĺžnika s rozmermi 1,0 x 2,0 m.¹⁵⁵

Druhý najstarší projekt konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy, nachádzajúci sa v Lampingovej pozostalosti, patrí vojnovému cintorínu Stropkov I. v meste Stropkov. Vyhotovený bol 10. decembra 1916 v Košiciach.¹⁵⁶ Ako jediný spomedzi dochovaných projektov nie je signovaný. Vzhľadom k tomu, že písmo, ktoré sa na ňom nachádza, je odlišné od písma na zvyšných desiatich projektoch, nie je zrejmé, či bol jeho autorom Jozef Lamping, alebo sa podieľal na jeho tvorbe len ako konzultant. Do úvahy prichádza aj možnosť, že autorom projektu bol Lamping, avšak kreslila ho iná osoba. Cintorín mal mať pôdorys pravidelného obdĺžnika s rozmermi 41,0 x 31,95 m, pričom nárožia v jeho spodnej časti mali byť zaoblené. Centrálnym bodom celého cintorína sa mala stať murovaná Kaplnka sv. Barbory (8,2 x 5,15 m), ktorú miestni občania nechali postaviť ešte v roku

¹⁵⁰ MOLNÁR, H. Katalin. *Lamping Jozef 1881 – 1939. A zárad eleji Kaposvár építésze*. Kaposvár : Kiadó Takáts Gyula Megyei és Városi Könyvtár, 2018, s. 146 – 151.

¹⁵¹ ČAPLOVIČ – ZAŤKOVÁ, *Slovensko*, 2018, c.d., s. 42.

¹⁵² Pri popise projektov nie je použitá orientácia podľa svetových strán, a to z toho dôvodu, že okrem vojnového cintorína Zbudská Belá I. nie sú opatrené severkou. Ich popis je orientovaný podľa textu na projektoch. LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 82.

¹⁵³ LIŠKA, *Jozef Lamping*, c.d., [online].

¹⁵⁴ MOLNÁR, *Katonatemetők kutatása a Felvidéken I.*, 2017, c.d., s. 51.

¹⁵⁵ LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 82.

¹⁵⁶ MOLNÁR, H. Katalin (ed.). *Katonatemetők kutatása a Felvidéken II. – A Lamping-hagyatéka*. Nagy Háború Kutatásáért Közhazsnú Alapítvány, 2017, s. 28.

1832 z vďaky, že sa im podarilo prekonať choleru. Výber miesta pre zriadenia vojnového cintorína preto nebol náhodný. Projektant si ho zvolil zámerne aj preto, že väčšina tam pochovaných vojakov zahynula práve v dôsledku cholerovej epidémie, ktorá sa v rakúsko-uhorskej armáde rozšírila v prvých mesiacoch prvej svetovej vojny. Kaplnka mala pôdorys obdĺžnika s polkruhovým záverom, presvetlená bola pomocou troch okenných otvorov, prístupná bola prostredníctvom vstupného otvoru, situovaného uprostred západnej fasády. Priestor od vstupnej brány po kaplnku mali z oboch strán lemovat' dva stĺpce jednotlivých dôstojníckych hrobov (šesť na ľavej i pravej strane). Napravo a naľavo od kaplnky malo byť situovaných ďalších desať jednotlivých hrobov (na každej strane v dvoch radoch po päť hrobov). Priestor na konci chodníkov (pri oplotení) medzi týmito hrobmi mali vypĺňať kamenné lavičky polkruhového tvaru. Priestor za záverom kaplnky mal patriť štyrom hromadným hrobom, pričom v každom z nich malo byť pochovaných od 60 do 100 vojakov. Hromadné hroby mali mať pôdorys 5-uholníkov so zaoblenými hranami. V hornej (zadnej) časti cintorína mali byť vybudované ďalšie tri rady skupinových (pre 30 až 50, resp. 100 až 150 vojakov) a jednotlivých hrobov. V týchto hroboch mali byť pochovaní vojaci cárskej ruskej armády. Všetky hroby mali byť označené dubovými krížmi. Dubové kríže mali byť situované aj pri oplotení pred prvým radom spoločných a jednotlivých hrobov ruských vojakov. Ďalší, tento krát kamenný kríž, mal byť situovaný napravo od kaplnky, medzi jej pravým dolným nárožím a starým dubom. Jednotlivé hroby mali okrem drevených krížov zdobiť aj borievkové kry, hromadné hroby skupiny líp a smutných vrb. Areál cintorína mal byť oplotený živým plotom zo zmiešanej výsadby (smrek, agáty, lipy). Vstupná brána na cintorín mala byť situovaná uprostred spodnej časti oplotenia.¹⁵⁷

Prvým Lampingovým projektom, vyhotoveným v roku 1917, bol projekt konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy vojnového cintorína v súčasnosti už zaniknutej obci Starina¹⁵⁸. Vypracovaný bol v marci 1917.¹⁵⁹ Na rozdiel od predošlých dvoch projektov, tento už Jozef Lamping vyhotovil v Stakčíne. Cintorín v obci Starina mal mať pôdorys nepravidelného tvaru, pričom autor ho zasadil do svahovitého terénu. Vstup na cintorín (s kamennou vstupnou bránou širokou tri metre) mal byť situovaný v strede jeho spodnej časti. Od vstupnej brány malo k hrobom viesť viacúrovňové schodisko, ktorého smer sa po vystúpení na prvú podestu menil z priameho na pravý a po vystúpení na druhú podestu z pravého na priamy a ľavý. Hroby mali byť na cintoríne usporiadané v štyroch radoch, každý rad v inej výškovej úrovni. Rady hrobov, situované v pravej časti cintorína, mali byť usporiadané do roviny, rady hrobov v ľavej časti cintorína do oblúku. Prvý a druhý rad mali tvoriť jednotlivé hroby, v treťom a štvrtom rade sa okrem jednotlivých hrobov mali vyskytovať aj hroby spoločné a skupiny jednotlivých hrobov. V spoločnom hrobe č. 1 malo byť pochovaných 158 uhorských vojakov, v spoločnom hrobe č. 2 spolu 6 ruských vojakov, v jednotlivých hroboch č. 12 – 22 a 45 – 57 mali nájsť odpočinok známi vojaci, v hroboch č. 58 – 69 neznámi poddôstojníci. V strede hornej časti cintorína, naľavo od spoločného hrobu uhorských vojakov, mal byť situovaný centrálny pamätník. Okolo pamätníka malo byť zriadených deväť jednotlivých hrobov, určených na pochovanie dôstojníkov. Dôstojnícke hroby mala od zvyšných hrobov oddeľovať prírodná stena, vytvorená z ruže roľnej, trúbkovca koreňujúceho a rôznych druhov trvaliek. Všetky hroby na cintoríne mali byť označené betónovými krížmi s menami tam pochovaných vojakov. Kríže sa mali postupne nechať zarásť brečtanom. Na roviny hrobov mal byť vysiaty buď trávnik alebo trvalky a zdobiť ich

¹⁵⁷ LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 87.

¹⁵⁸ Vojnový cintorín, vybudovaný počas prvej svetovej vojny v obci Starina, dnes už neexistuje. Zanikol spolu so zvyšnou časťou dediny v 80. rokoch 20. storočia, pri výstavbe vodného diela Vodná nádrž Starina. Vojnové hroby z tohto cintorína boli v roku 1986 premiestnené na severný okraj obecného cintorína v obci Stakčín. MOLNÁR, *Katonatemetők kutatása a Felvidéken I.*, 2017, c.d., s. 34.

¹⁵⁹ MOLNÁR, *Činnost*, c.d., [online].

mal zlatý dážď. Priamo na ploche vojnového cintorína, resp. v jeho bezprostrednom okolí, malo byť vysadených viacero druhov drevín – smútočné vrbý, orgovány, lipy, borovice, smrekovce opadavé a jazmín. Areál cintorína mal byť oplotený plotom vysokým jeden meter, ktorého skelet mal tvoriť ostnatý drôt osadený na drevených koloch. Ostnatý drôt sa mal po jeho dokončení nechať obrásť živým plotom, ktorého prostrednú časť mali vyplňať smrek, vonkajšiu a vnútornú časť zase okrasné kry.¹⁶⁰

Jozef Lamping je autorom konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy i najväčšieho lazaretného vojnového cintorína na území severovýchodného Slovenska Stakčín I., nachádzajúceho sa v obci Stakčín. Projekt tohto cintorína vypracoval 15. apríla 1917 v Stakčíne.¹⁶¹ Cintorín mal mať pôdorys nepravidelného tvaru, pripomínajúci čižmu, resp. bumerang. Vstup na cintorín mal byť situovaný v jeho ľavom dolnom cípe. Tvoriť ho malo priamočiare schodisko z oboch strán lemované alejou stromov (konkrétne druhy sa na projekte neuvádzajú). Na cintoríne malo byť situovaných 34 radov hrobov, v ktorých malo byť pochovaných spolu 933 vojakov. Spodné rady (I.-XXV.) mali tvoriť jednotlivé hroby, horné rady (XXVI.-XXXIV.) mali patriť skupinovému hrobu a skupinám jednotlivých hrobov. Všetky hroby mali byť označené betónovými krížmi, ktorých súčasťou mali byť aj mená tam pochovaných vojakov. Hroby mali byť vyzdobené okrasnými kvetmi, brečtanom alebo smutnými vrbami. V hornej časti cintorína, medzi spoločnými hrobmi, mal byť vybudovaný centrálny pamätník. Okolie centrálného pamätníka mali zdobiť štyri trojice smutných vrb. Priamo na ploche vojnového cintorína, resp. v jeho bezprostrednom okolí, malo byť vysadených viacero druhov drevín – smútočné vrbý, smrek a lipy. Areál cintorína mal byť oplotený plotom vyso-

kým jeden meter, ktorého skelet mal tvoriť ostnatý drôt osadený na drevených koloch. Ostnatý drôt sa mal nechať obrásť živou stenou, ktorej prostrednú časť mali vyplňať borovice, z vonkajšej a vnútornej strany ju zase mali tvoriť jedle, lipy a smútočné vrbý.¹⁶²

V máji 1917 vypracoval Jozef Lamping projekt konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy vojnového cintorína v obci Kolonica.¹⁶³ Cintorín mal mať pôdorys štvorca (18,0 x 18,0 m) prechádzajúceho v závere do polkruhu. Vstup na cintorín mal byť situovaný uprostred dolnej časti oplotenia. Na cintorín sa malo vstupovať prostredníctvom 2,5 m širokej vstupnej brány bez výplne, ktorú mali z oboch strán lemovať smútočné vrbý. V ľavom a pravom dolnom rohu mali byť situované dva spoločné hroby kosoštvorcového pôdorysu. Uprostred areálu mali byť vysadené tri smútočné vrbý a okolo nich malo byť vyhlbených 13 hrobov (skupinové a jednotlivé), vytvárajúcich spoločne v pôdoryse tvar kruhu. Priestor okolo týchto hrobových polí mal vyplňať trávnik z machu, po vonkajšom obvode trávnik mali byť vysadené nízke ozdobné kríky a ruže. Chodník sprístupňujúci jednotlivé časti cintorína mal byť vysypaný pieskom. Areál cintorína mal byť oplotený plotom, ktorého skelet mal tvoriť ostnatý drôt (v piatich radoch) osadený na dubových koloch. Ostnatý drôt sa mal nechať obrásť živým plotom, ktorého prostrednú časť mali vyplňať smrek a z vonkajšej a vnútornej strany ho zase mali tvoriť okrasné kríky.¹⁶⁴

Dňom 7. jún 1917 je datovaný projekt konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy vojnového cintorína v súčasnosti už zaniknutej obci Dara, ktorý Jozef Lamping vyhotovil v Stakčíne.¹⁶⁵ Cintorín mal v pôdoryse pripomínať kostol s oblým záverom a predstavanou vežou. Podobne ako v Stropkove, aj v Dare sa mal stať centrálnym miestom cintorína už existujúci sakrálny

¹⁶⁰ LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 90.

¹⁶¹ MOLNÁR, *Katonatemetők kutatása a Felvidéken II.*, 2017, c.d., s. 33.

¹⁶² LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 91.

¹⁶³ MOLNÁR, *Katonatemetők kutatása a Felvidéken II.*, 2017, c.d., s. 12.

¹⁶⁴ LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 93 – 95.

¹⁶⁵ MOLNÁR, *Katonatemetők kutatása a Felvidéken I.*, 2017, c.d., s. 36.

objekt. V tomto prípade išlo o gréckokatolícky drevený Chrám Presvätej Bohorodičky, postavený v roku 1806. Vstup na cintorín mal byť situovaný uprostred dolnej časti oplotenia. Mala ho tvoriť cca 3,75 široká a cca 5,0 m dlhá ulička lemovaná z oboch strán stromovou výsadbou (konkrétne druhy sa na projekte neuvádzajú). Uprostred dolnej časti cintorína mal byť situovaný už spomínaný drevený Chrám Presvätej Bohorodičky z roku 1806. Pred chrámom a vedľa chrámu sa nemali nachádzať žiadne hroby, tie mali byť situované až za svätyňou objektu. Hroby mali byť umiestnené v jednom rade, ktorý mal v pôdoryse vytvárať obrátenú podkovu. Na cintoríne malo byť založených 22 hrobových miest, z ktorých dva mali byť spoločné (č. 1 a 22) a dvadsať jednotlivých (č. 2-21). Hroby mali byť označené krížmi, ktoré sa mali nechať obrásť brečtanom. Na hrobových poliach sa odporúčalo zrealizovať výsadbu borovíc. Uprostred plochy, nachádzajúcej sa v hornej časti cintorína (medzi svätyňou chrámu a vojnovými hrobmi) mal byť zriadený ostrovček okrúhleho tvaru, uprostred ktorého mali byť vysadené tri zlatice prostredné. Zvyšnú časť tejto plochy mal pokrývať trávnik. Uvedená plocha mala byť po vonkajšom obvode ohraňovaná živým plotom z divých šípových ruží a ôsmich kusov borovíc. Priamo na ploche vojnového cintorína, resp. v jeho bezprostrednom okolí, malo byť okrem už spomínaných borovíc vysadených viacero ďalších drevín – smrekovce, jedle, smútočné vrbí a čerešne. Okrem toho sa mali ponechať už rastúce staré dreviny – jeden dub a dve lipy. Areál cintorína mal byť oplotený živým plotom, tvoreným šípovými ružami. Po vonkajšom obvode hornej časti cintorína (okolo hrobov) mal byť vyasiat trávnik a rôzne okrasné kríky.¹⁶⁶

Na konci roku 1917 vypracoval Jozef Lamping projekty konečných architektonicko-sadovnických úprav pre dva vojnové cintoríny – Zbudská Belá I. v obci Zbud-

ská Belá (15. decembra 1917)¹⁶⁷ a Vyšné Zbojné v obci Zbojné (18. december 1917)¹⁶⁸.

V prípade vojnového cintorína Zbudská Belá I. išlo o najjednoduchší z dochovaných projektov, a súčasne i najmenší doteraz známy vojnový cintorín, pre ktorý bola počas prvej svetovej vojny na našom území naprojektovaná sadovnická úprava. Cintorín mal mať pôdorys obdĺžnika. Vstup na cintorín v podobe vstupnej brány bez výplne mal byť situovaný v ľavom rohu spodnej časti oplotenia. Na cintoríne malo byť zriadených 24 hrobov, ktoré mali byť usporiadané v štyroch radoch po šesť. Areál cintorína mal byť ohradený živým plotom. Pri pravom dolnom okraji oplotenia cintorína, z jeho vonkajšej časti, bola do úpravy kooptovaná storočná lipa. Existujúce stromy sa nachádzali aj v blízkosti zadnej časti živého plotu. Napravo od vstupu na cintorín bol situovaný kamenný kríž.¹⁶⁹

Na projekte vojnového cintorína Vyšné Zbojné v obci Zbojné sa okrem Jozefa Lampinga autorsky spolupodieľal aj jeho priateľ a významný berlínsky sochár Ján Schellhorn. Rozmiestnenie hrobov a centrálny pamätník pre tento cintorín navrhol Ján Schellhorn, sadovnickú úpravu Jozef Lamping.¹⁷⁰ Cintorín mal mať pravouhlý pôdorys v hornej časti prechádzajúci do polkruhu. Vstup na cintorín mal byť situovaný uprostred dolnej časti oplotenia. Vchádzať sa naň malo prostredníctvom kamenného schodiska, pozostávajúce z dvoch schodiskových stupňov. Po oboch stranách vstupu mali byť vysadené smútočné vrbí a na každej strane aj jeden topol. V spodnej časti cintorínskeho areálu mali byť po oboch stranách vytvorené štyri rady hrobov (jednotlivých a skupinových). Hroby situované na ľavej strane mali byť určené pre nemeckých vojakov, hroby situované na pravej strane pre vojakov cárskej ruskej armády. Vľavo, resp. vpravo od chodníkov, situovaných medzi prvým a druhým radom hrobov, mali byť v bez-

¹⁶⁶ LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 95.

¹⁶⁷ MOLNÁR, *Katonatemetők kutatása a Felvidéken II.*, 2017, c.d., s. 2.

¹⁶⁸ MOLNÁR, *Katonatemetők kutatása a Felvidéken II.*, 2017, c.d., s. 36.

¹⁶⁹ LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 96.

¹⁷⁰ MOLNÁR, *Katonatemetők kutatása a Felvidéken II.*, 2017, c.d., s. 36.

prostrednej blízkosti plotu osadené lavičky (na každej strane po jednej lavičke). V tretích radoch mali byť medzi jednotlivým a skupinovým hrobom vybudované pamätníky – na ľavej strane pamätník pre padlých nemeckých vojakov, na pravej strane pamätník pre padlých ruských vojakov. Nemecké a ruské rady hrobov, situované v spodnej časti cintorína, mal vzájomne oddeľovať chodník šírky 4,5 m, vedúci od vstupu na cintorín k centrálnemu pamätníku. Predmetný chodník mal byť po oboch stranách lemovaný borovicovou alejou. Centrálny pamätník mal byť vyhotovený z jedného kamenného bloku (monolit), zakončovať ho mal jednoramenný kríž a jeho súčasťou mali byť aj dva texty v nemeckom a maďarskom jazyku (texty nie sú dobre čitateľné), viažuce sa k obetiam pochovaným na ploche tohto cintorína. Z oboch strán centrálného pamätníka mali byť vybudované dva jednotlivé hroby, nad centrálnym pamätníkom mal byť vytvorený jeden spoločný hrob. V okolí tohto spoločného hrobu mali byť vysadené tri smútočné vrbý. V hornej (zadnej) časti cintorína, ktorá mala v pôdoryse tvar polkruhu, malo byť po jeho vnútornom obvode zriadených 15 jednotlivých hrobov. Hroby mali byť označené krížmi, ktoré sa mali nechať obrásť brečtanom. Rovy mali byť zatrávnené, a to buď trávnikom alebo machom, a tiež vyzdobené trvalkami. Priamo na ploche vojnového cintorína, resp. v jeho bezprostrednom okolí, mali byť okrem už spomínaných borovíc, smutných vrb a topolov vysadené aj smreky. Okrem toho sa mali ponechať už existujúce staré drevíny. Areál cintorína mal byť ohradený kombináciou oplotenia, pozostávajúceho z kamenného plotu, dosahujúceho výšku 0,6 m a živého plotu.¹⁷¹

Posledný Lampingom signovaný projekt konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy vojnového cintorína, nachádzajúci sa v jeho pozostalosti, bol vyhotovený pre mesto Prešov. Išlo o vojnový cintorín, ktorý mal byť zriadený na ploche tamojšieho katolíckeho cintorína. Architekt ho naprojektoval 15. apríla 1918 v Stakčíne.¹⁷² Tento projekt možno v oblasti vojnových cintorínov po-

važovať za jeho vrcholné dielo. Pri jeho realizácii autor počítal s celkovou rozlohou okolo 5200 m² (65,0 x 80,0 m). Cintorín mal mať pôdorys tvaru lichobežníka, v spodnej časti s konkávnym zaoblením. Vybudovaný mal byť na pozemku, ktorý z hornej strany susedil s katolíckym cintorínom a pozemkami patriacimi rímskokatolíckej cirkvi a z pravej strany so židovským cintorínom. Pred vstupom na cintorín Lamping navrhoval vybudovať jazierko, v pôdoryse pripomínajúce tvar huby (dva polkruhy sústrednej kružnice s polomerom 4,0 a 7,0 m). Jazierko mal v hornej časti obkolesovať živý plot tvorený zlatým dažďom a dulou a z oboch strán po tri smútočné vrbý. Vstupná brána na cintorín mala byť situovaná v strede dolnej časti jeho oplotenia. Od vstupu mal byť areál cintorína prístupný pomocou troch hlavných ciest. Prvá – priama, mala smerovať k centrálnemu pamätníku a od neho potom buď priamo až na koniec areálu, prípadne do jeho pravej alebo ľavej časti. Široká mala byť 6,0 m, a to z toho dôvodu, aby táďal dokázal prejsť aj koč. Lemovať ju mali hroby vojakov, resp. aleje tvorené dulami, kalinami, zlatým dažďom, orgovánmi alebo jazmínom. Druhá cesta – smerujúca vľavo, mala priviesť návštevníkov cintorína k hrobom vojakov moslimského vierovyznania, situovaných v ľavom dolnom rohu areálu, tretia cesta – smerujúca vpravo, mala priviesť návštevníkov k hrobom vojakov židovského vierovyznania, situovaných v pravom dolnom rohu areálu. Tak moslimské ako aj židovské hroby mali byť usporiadané do kruhu. Projekt počítal so zriadením ôsmich moslimských a šestnástich židovských hrobov. Cesty smerujúce k týmto hrobom mali byť ohraničené trávnikmi z okrasných rastlín, a tiež živými plotmi z cypruštekov. Na začiatku týchto ciest mali byť po oboch stranách vysadené tri topole, ktoré mali vytvárať dojem pomyselných vstupných brán. Na celej zvyšnej ploche cintorína mali byť zriadené spoločné, resp. jednotlivé hroby pre dôstojníkov, poddôstojníkov a bežných vojakov rakúsko-uhorskej, nemeckej a cárскеj ruskej armády. Počítalo sa tiež s prázdnyimi hrob-

¹⁷¹ LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 98 – 100.

¹⁷² MOLNÁR, *Katonatemetők kutatása a Felvidéken I.*, 2017, c.d., s. 43.

mi, ktoré mali byť k dispozícii v prípade potreby. Lamping sa s rozmiestnením hrobov na ploche tohto cintorína vybral, okrem bežných radov z nich vytváral aj rady v pôdoryse pripomínajúce viaceré geometrické útvary – kruhy, polkruhy, štvorce, trojuholníky a obdĺžniky. Dispozícia aj kompozícia cintorína má oproti zvyšným Lampingovým projektom výrazne mestskejší charakter. Všetky hroby mali byť označené patričnými symbolmi, prislúchajúcimi tomu-ktorému vierovyznaniu padlých vojakov (jednoramenný kríž, trojramenný kríž, Dávidova hviezda, polmesiac). Na rovy navrhoval Lamping vysiať trávnik a vysadiť rôzne druhy kvetov, rastlín a okrasných kríkov – fialky, nezábudky, ruže, brečtan, jazmín, zlatý dážď, krušpán, či orgován. Priamo na ploche vojnového cintorína, resp. v jeho bezprostrednom okolí, mali byť okrem už spomínanej dule, smutných vrb, topoľov aj lipy a smrek. Areál cintorína mal byť v spodnej časti ohradený kamenným plotom, na ľavej a pravej strane, a tiež v hornej časti živým plotom tvoreným dvoma radmi smrekov a dvoma radmi topoľov.¹⁷³

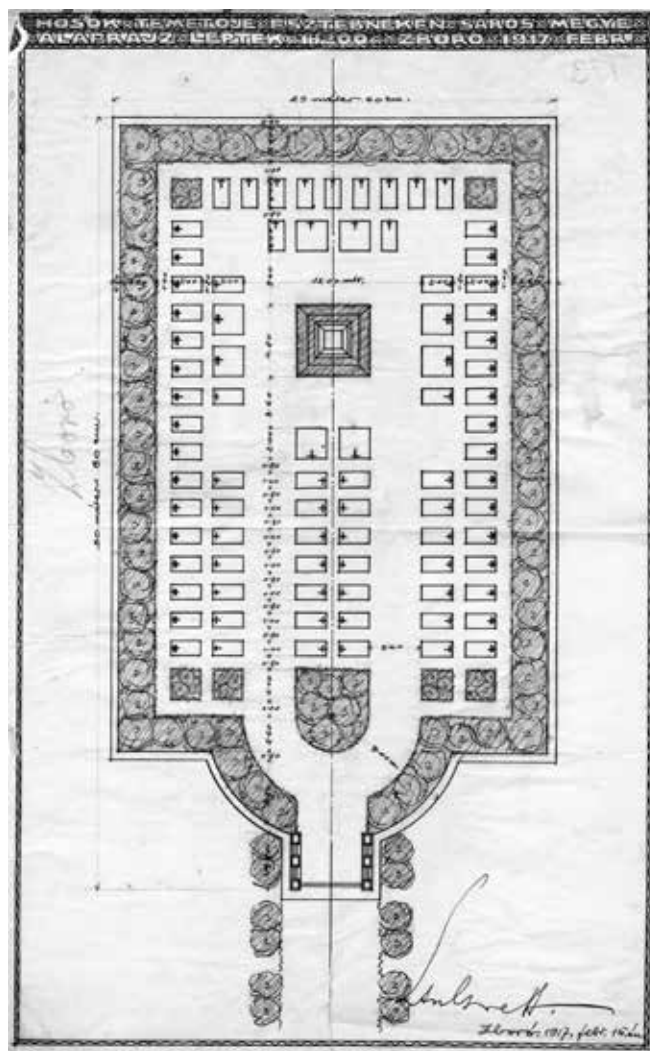
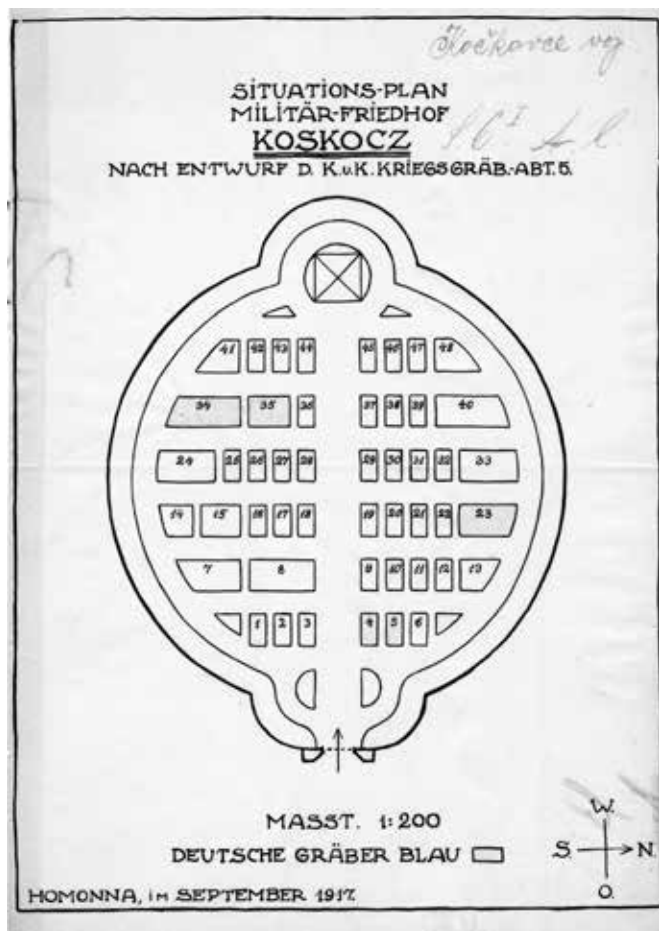
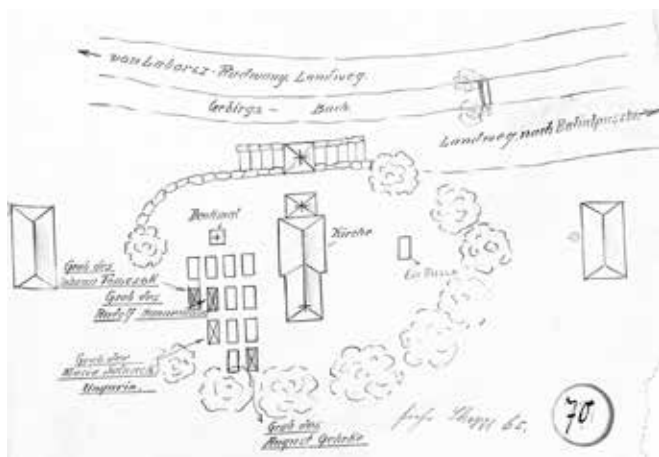
Popisované Lampingove projekty architektonicko-sadovníckych úprav vojnových cintorínov z územia severovýchodného Slovenska ostali s najväčšou pravdepodobnosťou iba na papieri. Dokazujú to výsledky terénneho prieskumu, zrealizovaného na daných lokalitách v roku 2019, počas ktorého bolo zistené, že ani jeden z existujúcich vojnových cintorínov na severovýchodnom Slovensku v súčasnosti nedisponuje v plnom rozsahu Lampingom naprojektovanou sadovníckou úpravou. Pri súčasnom stave poznania, žiaľ, nie je možné s určitosťou potvrdiť, či takouto úpravou skúmané cintoríny disponovali aspoň bezprostredne po ich zriadení. Na základe leteckých záberov z polovice 20. storočia možno konštatovať, že sadovnícke úpravy existovali iba na troch (Stropkov, Svidník, Stakčín) z ôsmich skúmaných lokalít. Dokladuje to jasne čitateľná porastová hmota situovaná po celom obvode cintorínov ako kompaktný porastový veniec. Zvyšných päť cintorínov

(Dara, Kolonica, Prešov, Vyšné Zbojné, Zbudská Belá I.) sa na mapách nedá identifikovať. Vďaka archívnemu výskumu sa podarilo preukázať, že minimálne v jednom prípade bol Lampingov projekt zrealizovaný v celom rozsahu. Ide o dnes už neexistujúci vojnový cintorín, zriadený počas prvej svetovej vojny v katastri zatepenej obce Starina. Dokazujú to jednak dobové fotografie a maľby, zachytávajúce cintorín počas a bezprostredne po jeho zriadení, jednak betónové kríže prenesené z tohto pietneho miesta na obecný cintorín v obci Stakčín.¹⁷⁴ Uvedené zistenia sú v zhode s výsledkami archívneho výskumu a terénneho prieskumu lokalít z územia severovýchodného Slovenska s výskytom stálych lazaretných a frontových vojnových cintorínov, ktoré v drivej väčšine prípadov jednoznačne poukazujú na absenciu poslednej tretej fázy ich výstavby, spočívajúcej v implementácii architektom alebo sadovníkom navrhnutých architektonicko-sadovníckych úprav cintorínov do praxe, úprave okolia cintorínskych areálov a v budovaní prístupových ciest k týmto pietnym miestam.¹⁷⁵

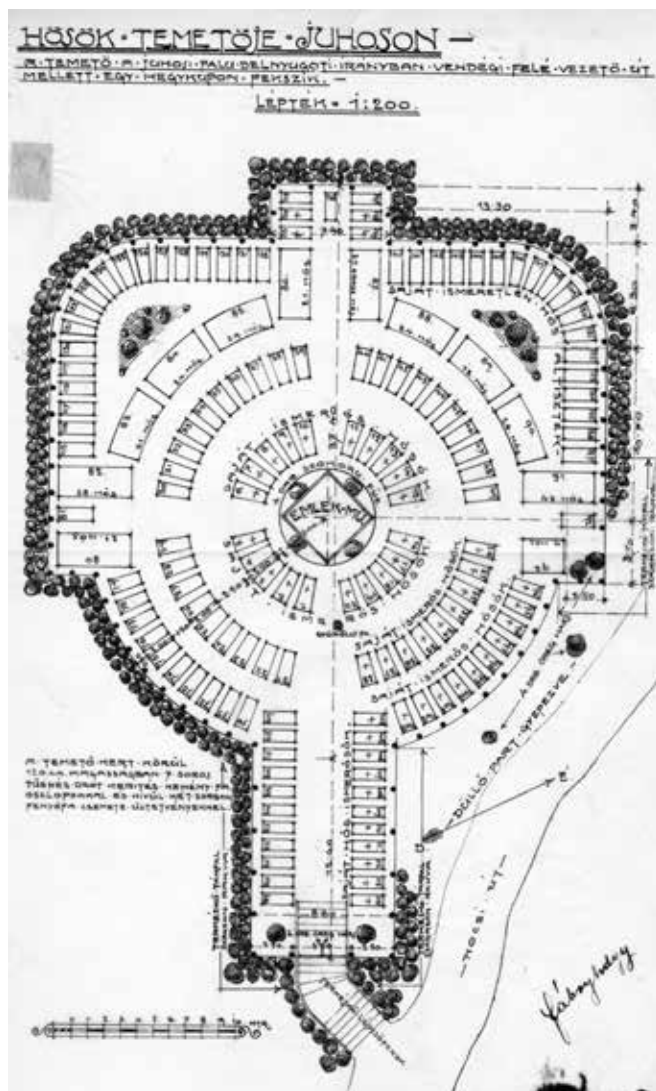
¹⁷³ LIŠKA, *Cintoríny*, 2020, c.d., s. 100 – 102.

¹⁷⁴ LIŠKA, *Jozef Lamping*, c.d., [online].

¹⁷⁵ LIŠKA, *Zriaďovanie*, 2020, c.d., s. 61.

1. Skica (poľný náčrt) vojnového cintorína Zbudská Belá I. z apríla 1915, zachytávajúca zriaďovanie vojnových hrobov a bezprostredné okolie cintorína (Zdroj: Kriegsarchiv – Österreichische Staatsarchiv Wien)
2. Situačný plán zaniknutého vojnového cintorína v obci Koškovce zo septembra 1917 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)
3. Plán konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy vojnového cintorína v obci Stebník z februára 1917 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

Charge: 27		Name: Jozef Zenák		Religion: R.		Assentjahr: 1915		Geburtsort: Wien		Land: O.		Geburtsland: O.		Geburtsjahr: 1876	
Blattern:		Typhus:		Cholera:		Anmerkung:		Vom Ableben ist zu verständig:		Verständigt am:		am:		Ort:	
am:		Ort:		am:		Ort:		am:		Ort:		am:		Ort:	
In die Sterbematriken eingetragen:		Privatvermerke (letzwillige Verfügung etc.):													

7. Legitimačná známka rakúsko-uhorského vojaka Jozefa Zenáčka (Zdroj: Súkromná zbierka Ivana Chudého, autor snímky: I. Chudý)

Kriegsgräberinspektion Kasan		L. L. L. KRIEGSGRÄBER INS. COMP. Nr. 1	
Exhumierungs-Protokoll		in ZBORO.	
Földelési jegyzőkönyv.		No. 9	
1	Lage des alten Grabes:	Massengrab im Gemeindefriedhof	
2	Lage des neuen Grabes:	Nik. Friedhof Nr. 10 Graben (Massengrab)	
3	Berechnung des alten Grabes u. Name:	Georg. Graben Nr. 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000	

8. Exhumačný protokol hromadného hrobu na vojnovom cintoríne v obci Hažlín (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

246 9. Ser. 1 9-9-2 1003-2 JIL

K. u. k. Landwehr Infanterie Regiment - Reg. - 1003

E. N. 316/115 3g.

Verzeichnis

über Gefallenen und Entkrankten

1. d. d. B. A. 1003/24/10 - 1003/24/10 - 1003/24/10 - 1003/24/10

Name	Kriegsstand, einschließlich		Ort d. beabsichtigten Begräbnisses
	Ort	Bezeichnung	
Geißel Engelbert	Rensberg	Gammix	östlich an der Straße - Koblitz
Heseler Josef	Landsberg	Koblitz	östlich an der Straße in Koblitz
Henda Franz	Lee	Lilster	in Haver
Hambert Franz	Niedersdorf	Reichsdorf	bei Lärz
Heller August	Koblitz		bei GutsMuths
Hartig Polon	Prusa	St. Lambert	bei Varichawa
Lasko Jan	St. Lambert	Prusa	bei Varichawa
Lik Alois	Prusa	Prusa	bei Varichawa
Pialka Jan	Großnik	Prusa	bei Varichawa
Rheinthaus August	St. Lambert	a. d. Wald	bei GutsMuths / GutsMuths
Wieser Josef	Wien		in GutsMuths / GutsMuths
Hajdick Jan	Kursk	Lynce	bei Katy (Ressland)
Pilz Franz	Bergna	Stember	bei Katy (Ressland)
Lady Oswald	Jadwinke	Prusa	in GutsMuths
Kubeyek Alois	Kaputa	Kata 1/2	in GutsMuths
Schurzer Josef	Koblitz	Prusa	in GutsMuths
Hanka Franz	Prusa	Prusa	in GutsMuths
P. Wess Franz	Prusa	Prusa	in GutsMuths
Exenreiter Alois	Prusa	Prusa	in GutsMuths

9. Zoznam padlých a zosnulých z 30. mája 1916 (Zdroj: Kriegsarchiv – Österreichisches Staatsarchiv Wien)

K. u. k. Mobiles Reservespital Nr. 112

Katasterblatt Nr. 41

über Soldatengräber.

Ortsangabe mit Skizze	Kirchengemeinde: <u>Mährisch</u>		Skizze, wenn zur Aufzeichnung notwendig
	Ortsangabe <u>Mährisch</u>		
Ortsangabe mit Skizze	Larce, Ungarn Bei der griech. kath. Kirche		
Grabstelle	Nr. <u>10.</u>	Form der Grabstele*) Farbe Farbe der Aufschrift	<u>II</u> <u>Weiss</u> <u>Schwarz</u>
Einzel- oder Massengrab	<u>Massengrab</u>		
Tag der Anlage des Grabes	<u>3. Oktober 1914.</u>		
Beigesetzte eigene und Soldaten des Gegners	☒ <u>Belagierter Mährisch</u> <u>St. u. d. L. Reg. 51.</u>		
Name und Truppenkörper des Beigesetzten	☒ <u>Mohr's Josef</u> <u>St. u. d. L. Reg. 63.</u>		
Anzahl der Beigesetzten, wenn deren Namen nicht ersetzbar sind	<u>2.</u>		

*) nach der Grabstele mit einem Rand in der Farbe der Nummer versehen, so ist noch anzugeben: „N. 10.“

Kriegenspit., am 10. Dez. 1916.

Josef Mohr

Befehlshaber des 12. Res. Sp. 112

10. Katastrálny list vojnového hrobu č. 41, zriadeného na vojnovom cintoríne Nižný Svidník v meste Svidník (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

Kriegsgräberinspektion Kassa. *Osabakira*
Linn. Zemplén.

Evidenzblatt für Gräber.

Name des Toten: *Unbekannt. Orosz György*
 Truppenkörper: *Unbekannt. 4. k. Infanterie*
 Charge: *Unbekannt. Leutnant*

Grab-Nr.	Name und örtliche Lage des	L.-Grab	M.-Grab	Gefallen	Gefallen	Begraben	Armeezugehörigkeit		
							eigene	verb.	sonst.
1	Soldaten-Abtlg. des								
	Orts-Friedhofes*)								
	Ausserhalb eines Friedhofes liegendes Massengrabes								
2	Ausserhalb eines Friedhofes liegendes Einzelgrabes								
	Exhumierungsdaten: <i>Militärfriedhof im Nyagov: Einzelgrab Nr. 8.</i>								
Anmerkung:									

*) z. B. Neuer jüd. Friedhof in Luck.
Alter kath. Friedhof in Luck.

11. Evidenčný list rakúsko-uhorského vojaka Juraja Orosza, pochovaného v hrobe č. 8 na vojnovom cintoríne v obci Ňagov (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

Kriegsgräberinspektion Kassa. *Osabakira*
Linn. Zemplén.

Evidenzblatt für Gräber.

Name des Toten: *Szmirnoff Ivan*
 Truppenkörper: *Art. Brig. Nr. 81. Batt. II.*
 Charge: *Feldweb.*

Grab-Nr.	Name und örtliche Lage des	L.-Grab	M.-Grab	Gefallen	Gefallen	Begraben	Armeezugehörigkeit		
							eigene	verb.	sonst.
5	Soldaten-Abteilung des								
	Orts-Friedhofes*)								
	Ausserhalb eines Friedhofes liegendes Massengrabes								
	Ausserhalb eines Friedhofes liegendes Einzelgrabes								
	Exhumierungsdaten: <i>Militärfriedhof im Nyagov: Einzelgrab Nr. 5.</i>								
Anmerkung:									

*) z. B. Neuer jüd. Friedhof in Luck.
Alter kath. Friedhof in Luck.

12. Evidenčný list ruského vojaka Ivana Szmirnova, pochovaného v hrobe č. 5 na vojnovom cintoríne v obci Ňagov (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

Name des Toten: Thielmann Georg
Truppenkörper: (I. B. R. 187.)
Charge: Leut.

Grab-Nr.	Name und öfentliche Lage des	T.-Grab	W.-Grab	Gefallen	Gastortsm	Begraben	Armeezugehörigkeit		
							eigen	verb.	feindl.
9	Soldaten-Abteilung des								
	Orts-Friedhofes *)								
16 53	Ausserhalb eines Friedhofes liegenden Massengrabes	10 km vom Dorfe, an 300° SW von der Route 722, beim Fluge							1.
	Ausserhalb eines Friedhofes liegenden Einzelgrabes								
Exhumierungsdaten: Militärfriedhof in Nyangü: Einzelgrab Nr. 9.									
Anmerkung:									
*) z. B. Neuer jüd. Friedhof in Luck. Alter kath. Friedhof in Luck.									

56

Α. Μ. Λασι. Ζερμελ'όβεν. είρηλ'αλλ. καί τον'α'κρολ.

[illegible]

14. Zoznam vojnových obetí, pochovaných na vojnovom cintoríne v Parihuzovciach z apríla 1918 (*Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava*)

register.

Feb. 24

[illegible][illegible]

15. Zápis v matrike zomrelých vojnového lazaretu v Humennom (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

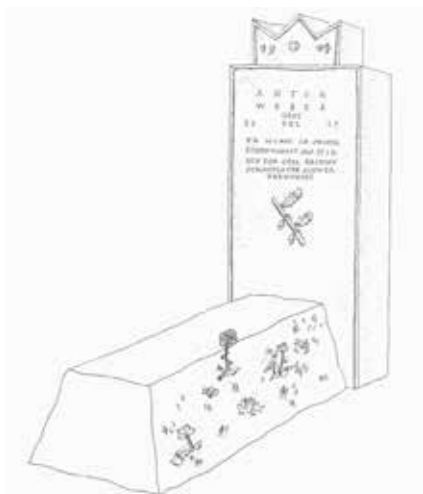
16. Vzor konečnej úpravy vojnového hrobu na vojnovom cintoríne v Rakúsko-Uhorsku (Zdroj: VÚA – VHA Praha)

17. Vojnový hrob Jozefa Víta zriadený na zaniknutom vojnovom cintoríne Medzilaborce I. v meste Medzilaborce podľa predpísaného vzoru (Zdroj: www.kramerus.army.cz)

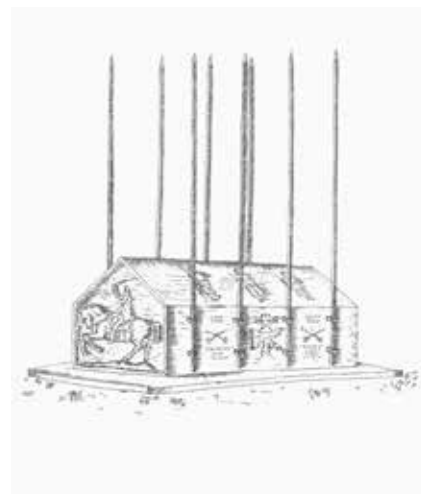
18. Vojnový cintorín v meste Kolomyja (Коломия) počas výstavby, v popredí s drevenými formami, slúžiacimi na tvorbu rovov podľa predpísaného vzoru (Zdroj: Kriegsarchiv – ÖS Wien)

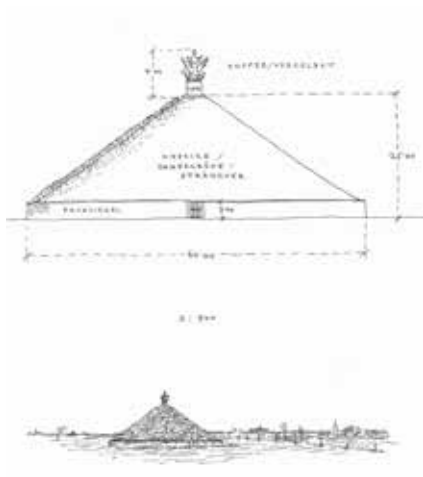
19. Ideový návrh konečnej úpravy jednotlivého hrobu na vojnovom cintoríne v Rakúsko-Uhorsku (Zdroj: *HOFFMAN, Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 123)

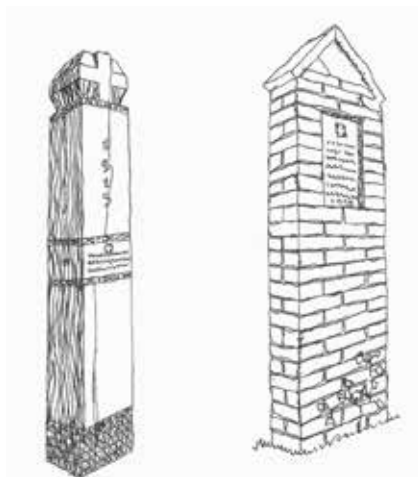
20. Ideový návrh konečnej úpravy skupiny jednotlivých hrobov na vojnovom cintoríne v Rakúsko-Uhorsku (Zdroj: *HOFFMAN, Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 57)

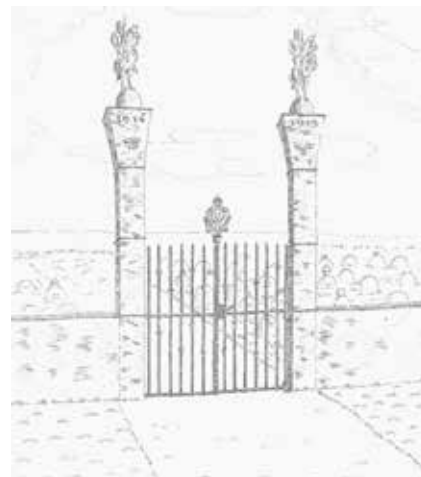
21. Ideový návrh konečnej úpravy skupinovného hrobu na vojnovom cintoríne v Rakúsko-Uhorsku (Zdroj: *HOFFMAN, Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 53)

22. Ideový návrh konečnej úpravy hromadného hrobu na vojnovom cintoríne v Rakúsko-Uhorsku (Zdroj: *HOFFMAN, Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 37)

23. Ideový návrh náhrobníkov hrobov pre vojnové hroby v Rakúsko-Uhorsku (Zdroj: *HOFFMAN, Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 105)

24. Ideový návrh vstupnej brány pre vojnové cintoríny v Rakúsko-Uhorsku (Zdroj: *HOFFMAN, Soldatengäber*, 1915, c.d., s. 71)

25. Ideový centrálného pomníka pre vojnové cintoríny v Rakúsko-Uhorsku (Zdroj: *HOFFMAN, Soldatengäber, 1915, c.d., s. 299*)

26. Vojenská dielňa na výrobu drevených krížov náhrobných pre vojnové cintoríny v Haliči (Zdroj: *BROCH – HAUPTMANN, Die westgalizischen, 1918, c.d., s. 19*)

27. Ruský sanitárny vlak (Zdroj: www.audiovis.nac.gov.pl)

28. Provizórna vojenská poľná ošetrovňa vo Svetliciach na nedatovanej dobovej fotografii (Zdroj: *Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa*)

29. Provizórna vojenská poľná ošetrovňa v Uličskom Kri-vom (Zdroj: www.retrospektiva.eu)

31. Operačná miestnosť vojenského lazaretu v Stakčine (Zdroj: VRABEL, Stakčín, c.d., [online])

30. Budova parnej pily v Stakčine, kde bol v rokoch 1914 – 1915 zriadený vojenský lazaret (Zdroj: www.valka.cz)

32. Padlí rakúsko-uhorskí vojaci na kóte Javorská pri obci Valentovce (Zdroj: www.valka.cz)

33. Padlí rakúsko-uhorskí vojaci na vrchu Kýčera nad mestom Medzilaborce (Zdroj: www.facebook.com)

34. Telesné pozostatky rakúsko-uhorského vojaka pred pochovaním na vojnovom cintoríne na neznámej lokalite na slovenskej strane Karpát (Zdroj: www.facebook.com)

35. Pohreb dôstojníka rakúsko-uhorskej armády na neznámej lokalite v Karpatoch (Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

36. Pohreb vojaka rakúsko-uhorskej armády na neznámej lokalite v Karpatoch (Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

37. Hromadný hrob (masová šachta) rakúsko-uhorských vojakov na neznámej lokalite v Karpatoch (Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

38. Pochovávanie vojaka rakúsko-uhorskej armády na vojnovom cintoríne v obci Stakčín (Zdroj: Súkromná zbierka Filipa Kalanina)

39. Pochovávanie vojakov rakúsko-uhorskej armády na dočasnom vojnovom cintoríne v zaniknutej obci Veľká Poľana (Zdroj: www.kramerus.army.cz)

40. Pohrebné obrady slúžené v roku 1915 na obecnom cintoríne v obci Zborov pri príležitosti pohrebu neznámeho dôstojníka rakúsko-uhorskej (Zdroj: Súkromná zbierka Rolanda Fedaša)

41. Dočasný dôstojnícky hrob v obci Smilno (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

42. Dočasný ruský dôstojnícky hrob v obci Bukovce (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy)

43. Dočasný ruský dôstojnícky hrob v záhrade Rákocziho kaštieľa v obci Zborov (Zdroj: Súkromná zbierka Pavla Hudáka st., autor snímky: Kornel Divald)

44. Výstavba stáleho vojnového cintorína na neznámej lokalite v Karpatoch (Zdroj: www.facebook.com)

45. Výstavba stáleho vojnového cintorína v obci Mestisko (Zdroj: *Světová válka 1914 – 1915 slovem i obrazem, díl II., 1915, s. 660.*)

46. Dočasný vojnový cintorín v obci Zborov (Zdroj: *Súkromná zbierka Pavla Hudáka st., autor snímky: Kornel Divald*)

47. Dočasný vojnový cintorín v obci
Zborov (Zdroj: Súkromná zbierka
Ing. Csaba Czimreho)

48. Stály vojnový
cintorín v obci
Zborov na lokali-
te „na Podamču“
(Zdroj: LUKÁČ,
Zborov, 2005, c.d.,
s. 124.)

49. Stály vojnový cintorín v obci Zborov „na Podamču“ (Zdroj: www.facebook.com)

50. Stály vojnový cintorín v obci Stakčín (Zdroj: www.retrospektiva.eu)

51. Stály vojnový cintorín Vyšné Čabiny I. v obci Čabiny (Zdroj: www.kramerius.army.cz)

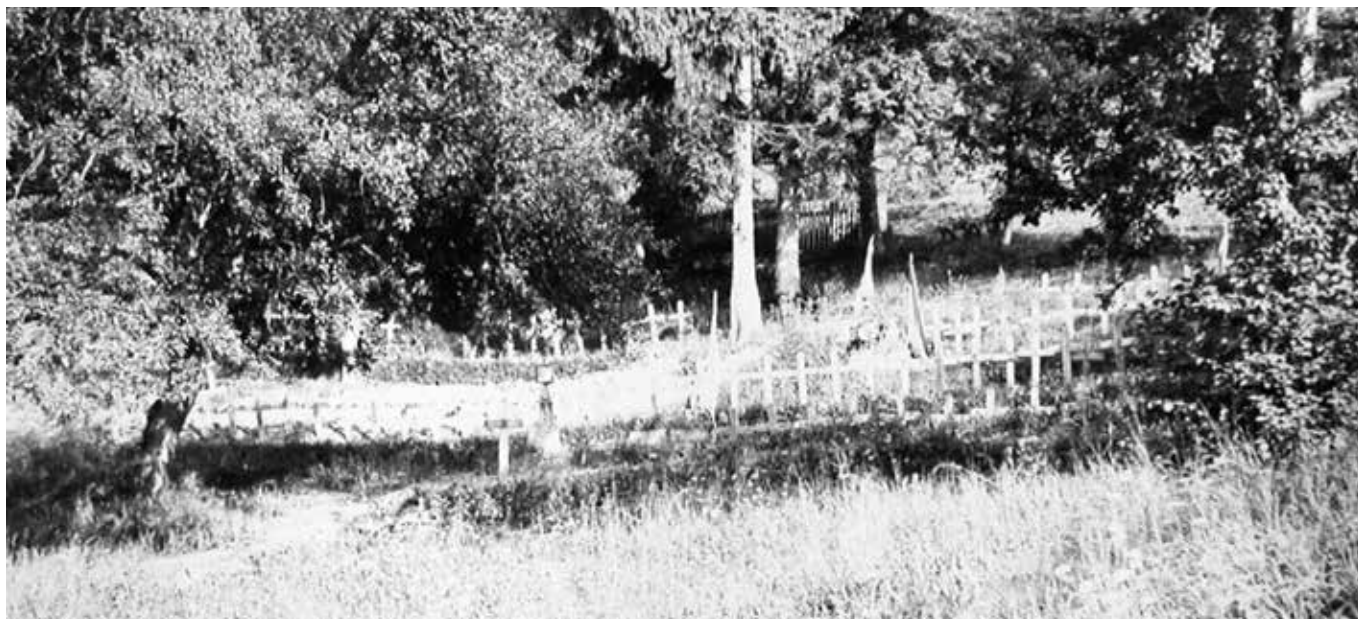
52. Vojnový cintorín na neznámej lokalite v okolí mesta Humenné (Zdroj: *Světová válka 1914 – 1915 slovem i obrazem, díl II, 1915, s. 659.*)

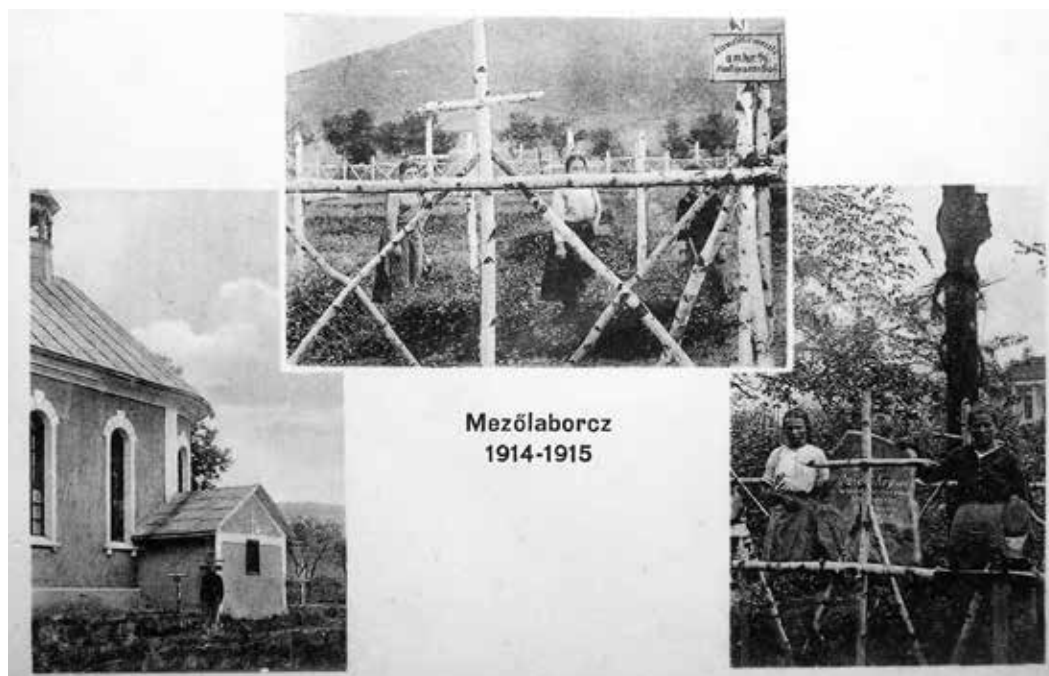
53. Zaniknutý vojnový cintorín v doline Daľkovského potoka v katastri mesta Snina (Zdroj: *Súkromná zbierka Mgr. Jána Bocana*)

54. Centrálna časť zaniknutého vojnového cintorína Snina III. (obecný) v meste Snina (Zdroj: *VRABEL, Snina, 2021, c.d., s. 92.*)

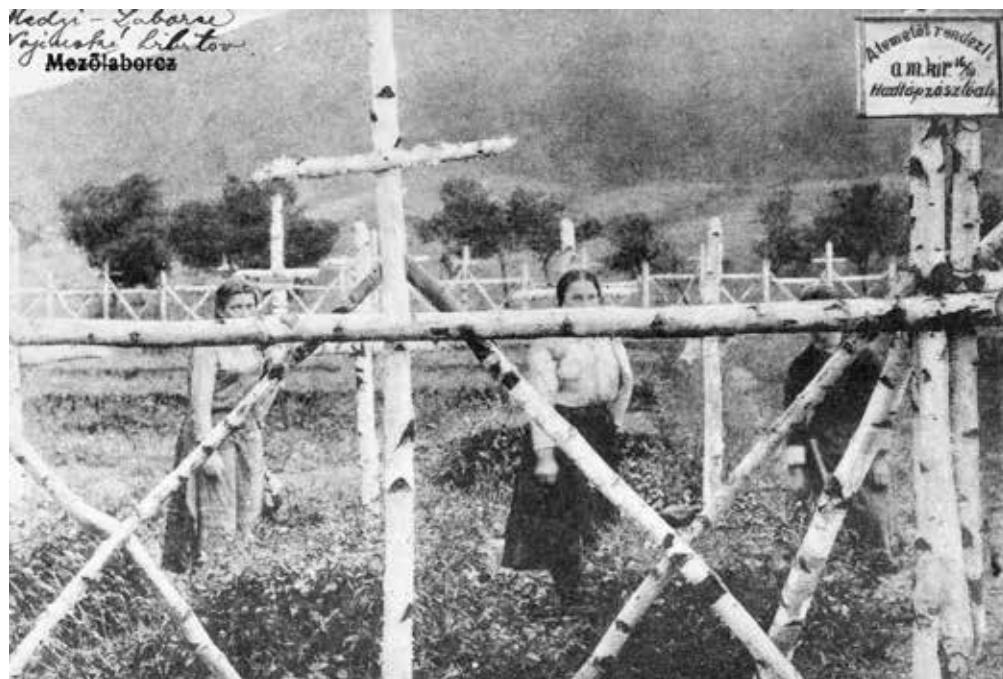
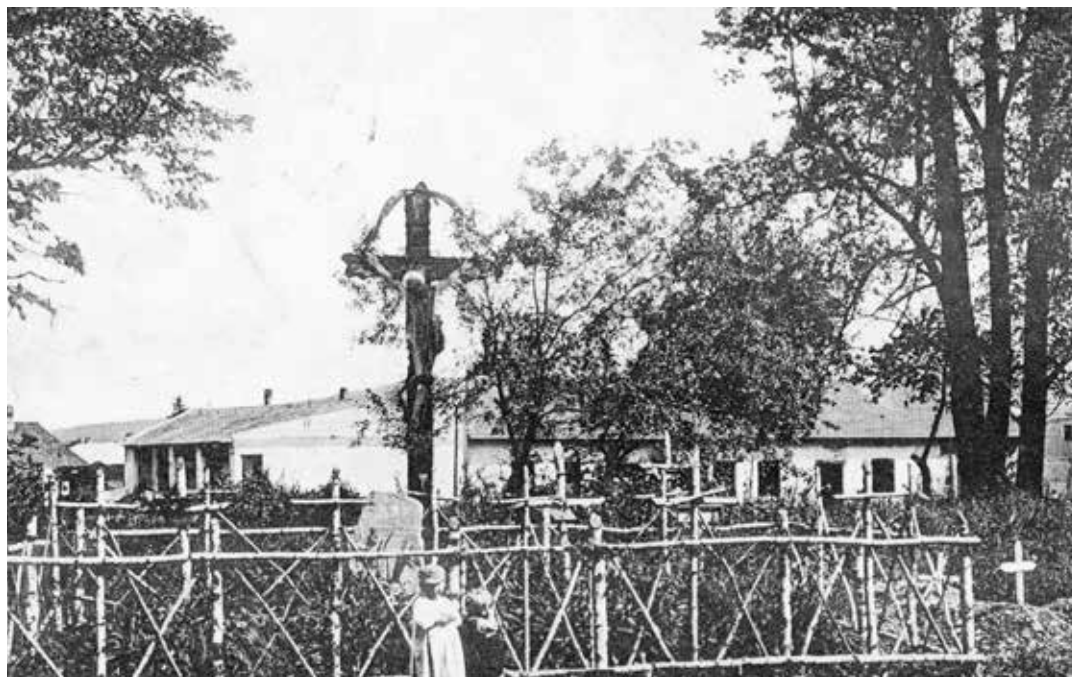

55. Zaniknutý vojnový cintorín Snina III. (obecný) v meste Snina (Zdroj: www.ezs.retrospektiva.eu)

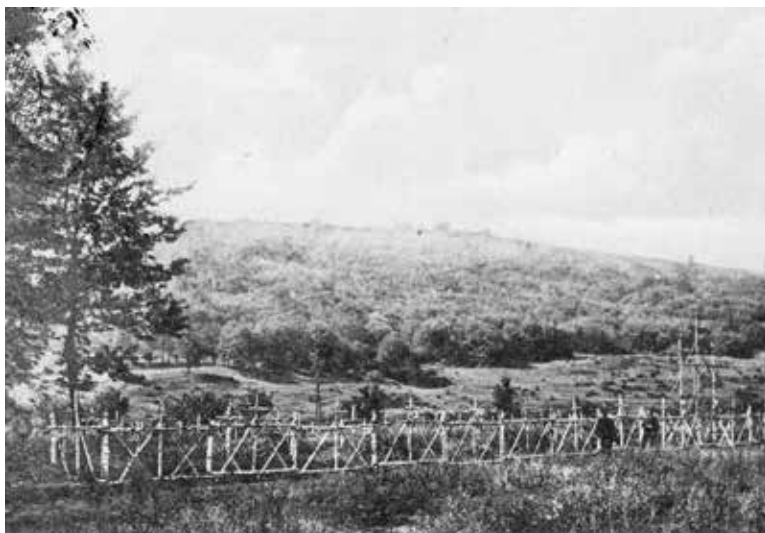

56. Vojnové cintoríny v meste Medzilaborce po založení – provizórna úprava (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

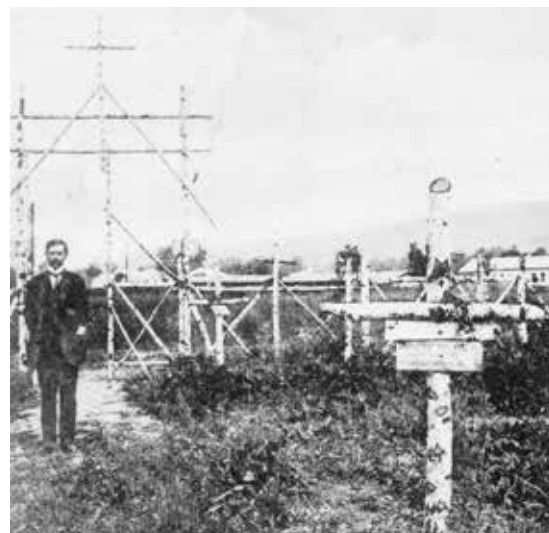
57. Zaniknutý vojnový cintorín Medzilaborce I. v meste Medzilaborce po založení – provizórna úprava (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

58. Detail vojnového cintorína Medzilaborce II. v meste Medzilaborce po založení – provizórna úprava (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

59. Vojnový cintorína Medzilaborce II. v meste Medzilaborce po založení – provizórna úprava (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

60. Vstupná brána vojnového cintorína Medzilaborce II. v meste Medzilaborce po založení – provizórna úprava (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

61. Vojnový cintorín Medzilaborce II. v meste Medzilaborce po konečnej úprave (Zdroj: DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny a pamätníky*, 2018, c.d., s. 212.)

62. Vstupná brána a čelný pohľad na vojnový cintorín Medzilaborce II. v meste Medzilaborce po konečnej úprave (Zdroj: DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny a pamätníky*, 2018, c.d., s. 212.)

63. Vstupná brána a čelný pohľad na vojnový cintorín Medzilaborce II. v meste Medzilaborce po konečnej úprave (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Csaba Czimreho)

64. Vojnový cintorín Medzilaborce III. v meste Medzilaborce po konečnej úprave (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Csaba Czimreho)

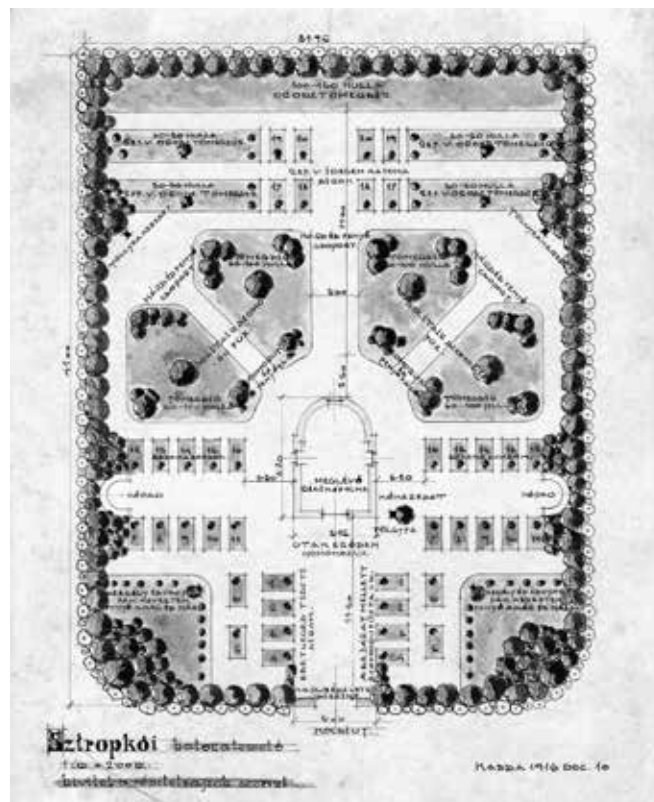
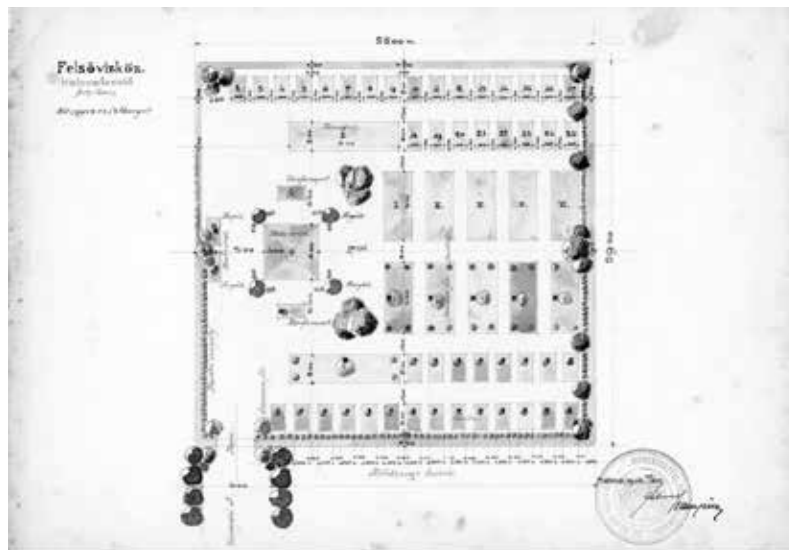

65. Pomník „delo“ na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. v meste Medzilaborce bezprostredne po dobudovaní (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Csaba Czimreho)

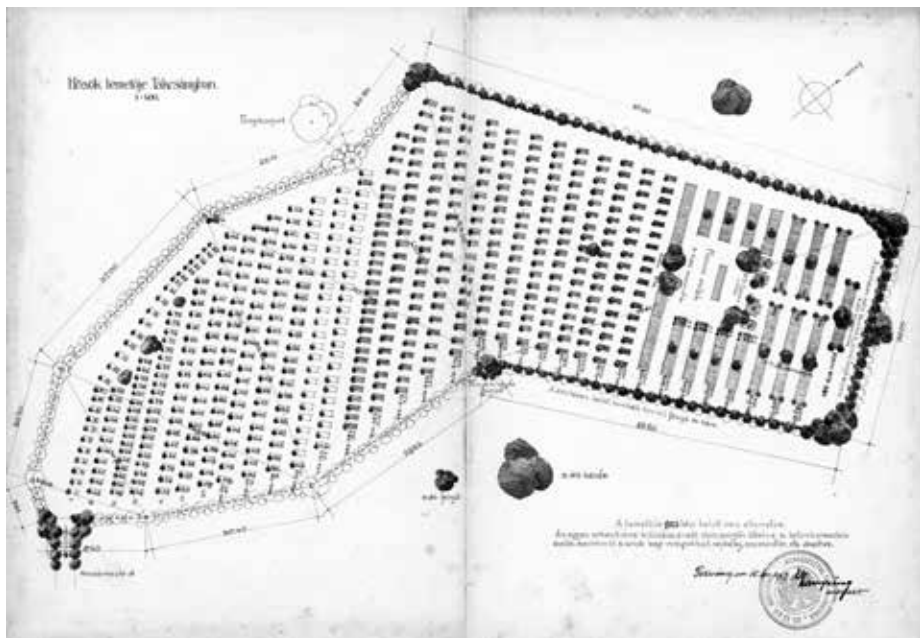
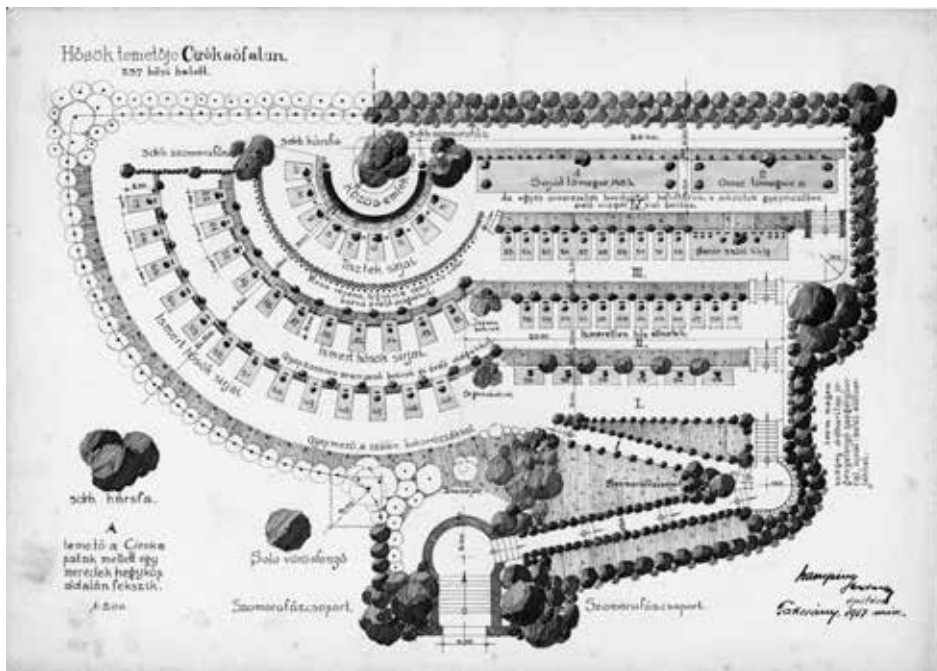
66. Jozef Lamping s rodinou počas pôsobenia v obci Stakčín v roku 1918 (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

67. Projekt vojnového cintorína Vyšný Svidník v meste Svidník z 29. októbra 1916 od Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

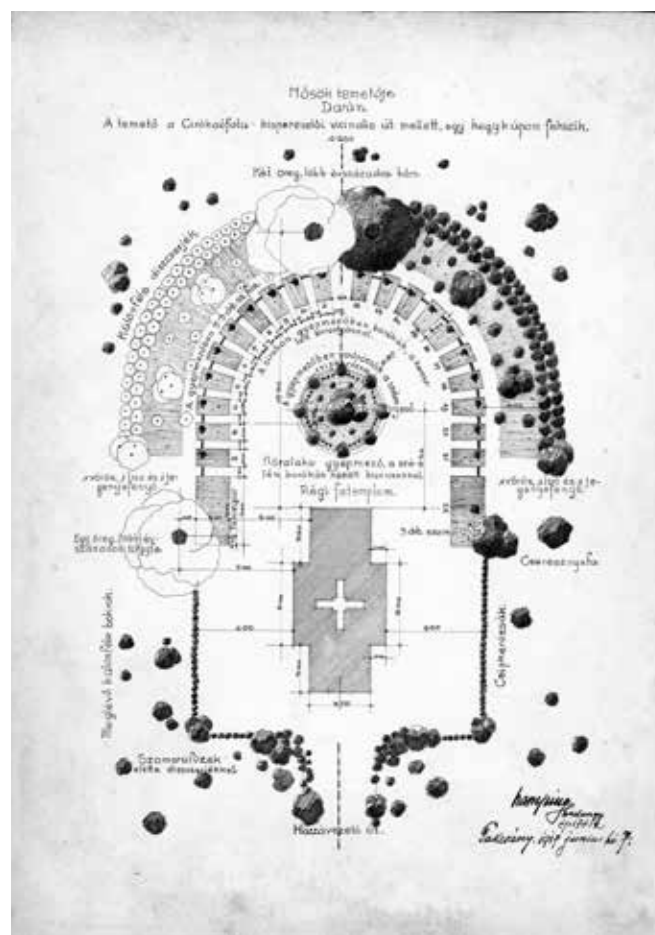
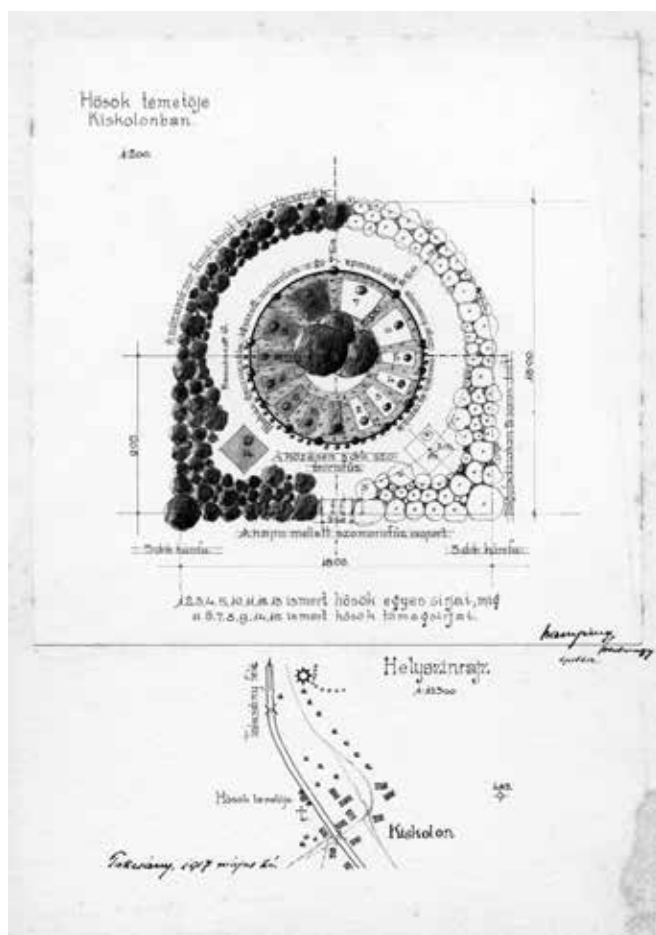

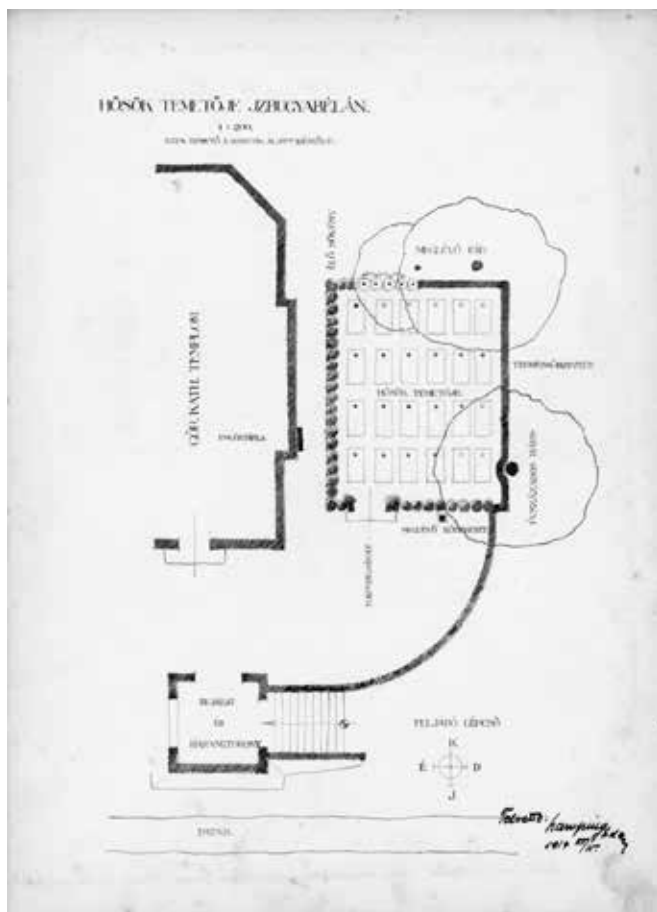
68. Projekt vojnového cintorína Stropkov I. v meste Stropkov z 10. decembra 1916 z pozostalosti Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

69. Projekt zaniknutého vojnového cintorína v zaniknutej obci Starina z marca 1917 od Jozefa Lampinga (*Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA*)

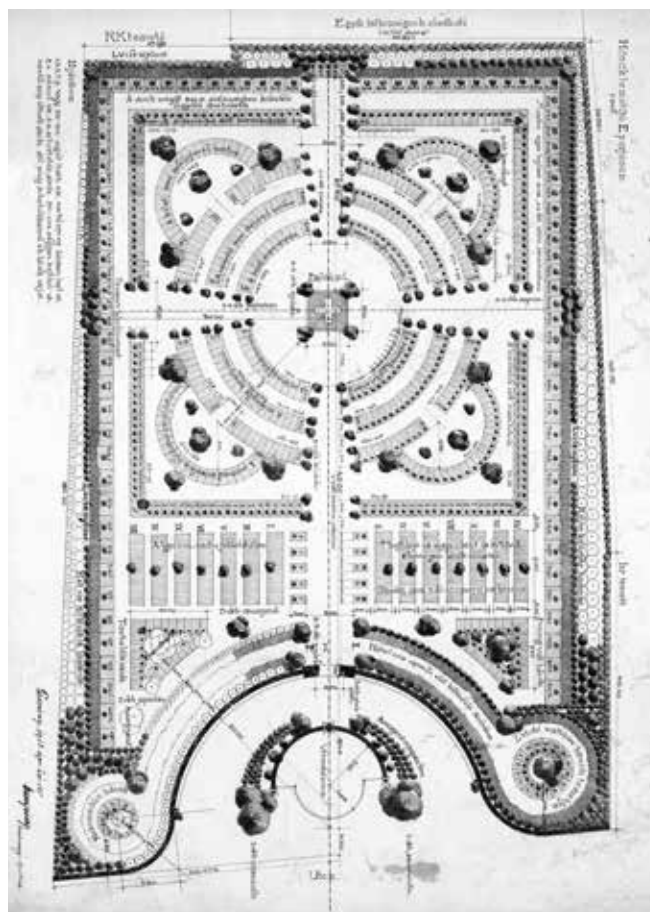

70. Projekt vojnového cintorína v obci Stakčín zo 16. apríla 1917 od Jozefa Lampinga (Zdroj: *Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA*)

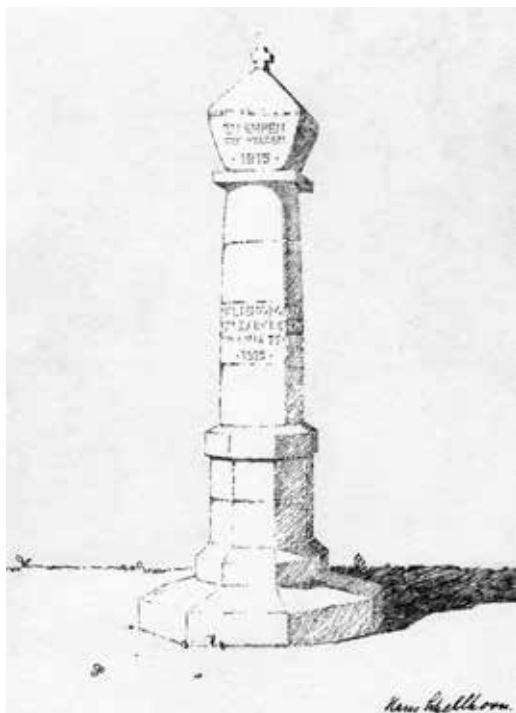

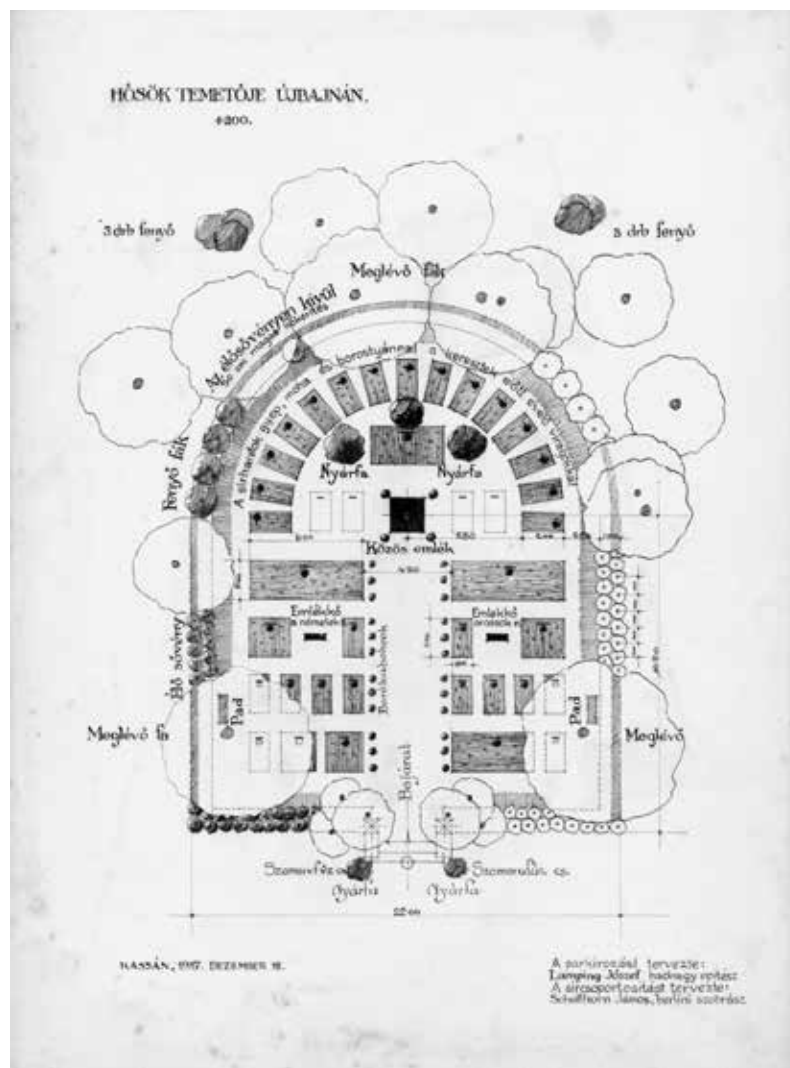
73. Projekt vojnového cintorína Zbudská Belá I. v obci Zbudská Belá z 15. decembra 1917 od Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

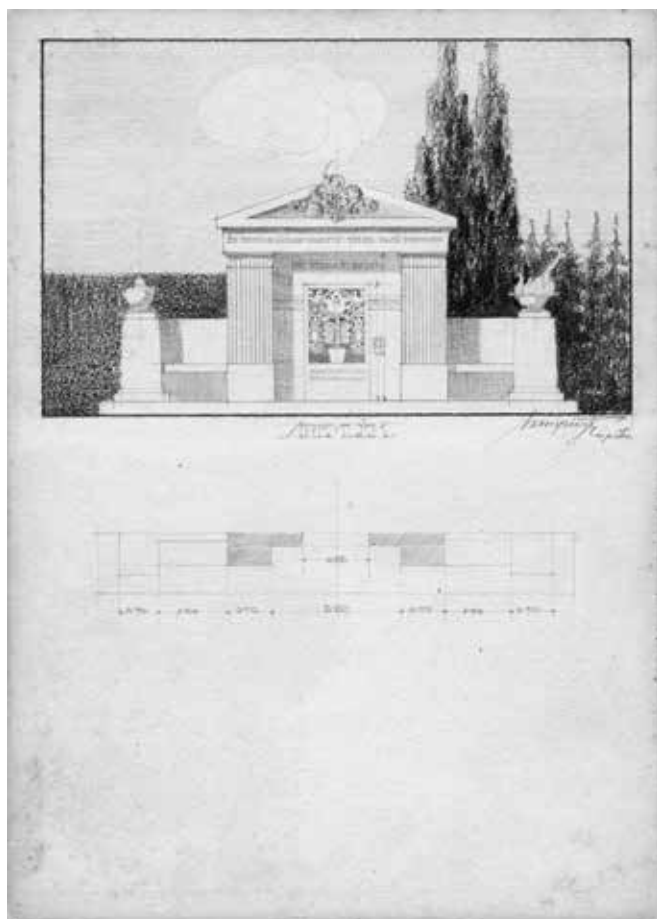
74. Projekt vojnového cintorína v meste Prešov z 15. apríla 1918 od Jozefa Lampinga (*Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA*)

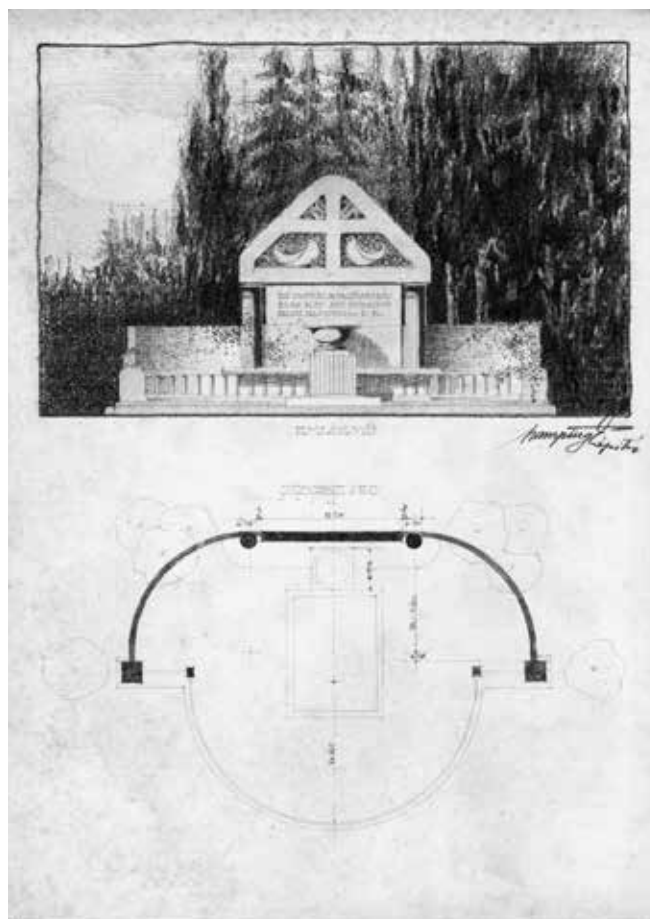
75. Ideový návrh centrálného pamätníka pre vojnový cintorín Vyšné Zbojné v obci Zbojné od Hansa Schellhorna (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

76. Projekt vojnového cintorína Vyšné Zbojné v obci Zbojné z 18. decembra 1917 od Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

77. Ideový návrh centrálného pamätníka pre vojnové cintoríny v Karpatoch od Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

78. Ideový návrh centrálného pamätníka pre vojnové cintoríny v Karpatoch od Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

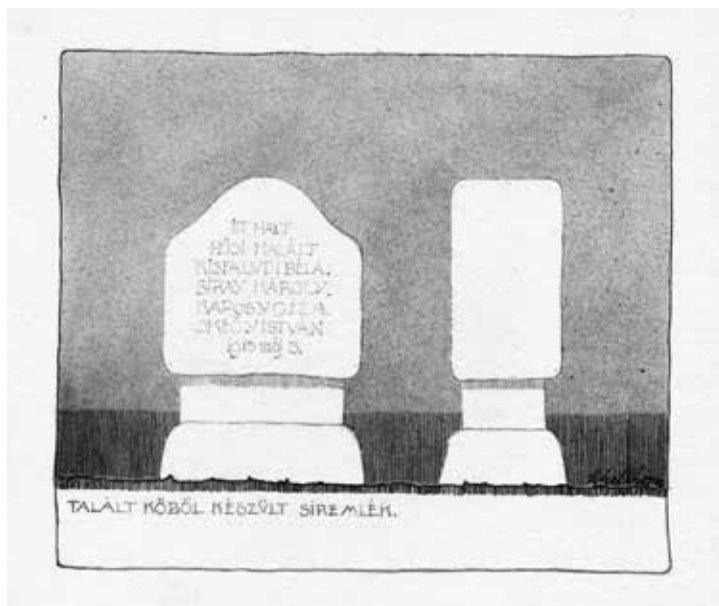
79. Ideový návrh betónového náhrobníka v podobe kríža pre vojnové hroby v Karpatoch z pozostalosti Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

80. Ideový návrh betónového náhrobníka v podobe kríža pre vojnové hroby v Karpatoch z pozostalosti Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

81. Ideový návrh betónového náhrobníka pre vojnové hroby v Karpatoch z pozostalosti Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

82. Ideový návrh kamenného náhrobníka pre vojnové hroby v Karpatoch od Hansa Schellhorna (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

83. Dobová kresba Zoltána Sziniho, zachytávajúca výstavbu zaniknutého vojnového cintorína v zaniknutej obci Starina (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

84. Dobová maľba vojnového cintorína v obci Príslop z 27. mája 1917 od Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

85. Dobová kresba vojnového cintorína v obci Parihuzovce od Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

86. Dobová maľba vojnového cintorína v zaniknutej obci Dara z 19. júna 1917 od Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

87. Dobová kresba zaniknutého vojnového cintorína v zaniknutej obci Starina z 21. apríla 1917 od Jozefa Lampinga (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

88. Vojnový cintorín Vyšné Čabiny I. v obci Čabiny (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

89. Detail vojnového hrobu na vojnovom cintoríne Vyšné Čabiny I. v obci Čabiny (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

90. Vojnový cintorín Vyšné Čabiny I. v obci Čabiny (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

91. Zaniknutý vojnový cintorín v obci Nižná Ol'ka (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

92. Vojnový cintorín v zaniknutej obci Dara (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

93. Vojnový cintorín v zaniknutej obci Ostrožnica (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

94. Vojnový cintorín v obci Príslop (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

95. Vojnový cintorín Vyšná Radvaň I. v obci Radvaň nad Laborcom (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

96. Vojnový cintorín Vyšná Radvaň I. v obci Radvaň nad Laborcom (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

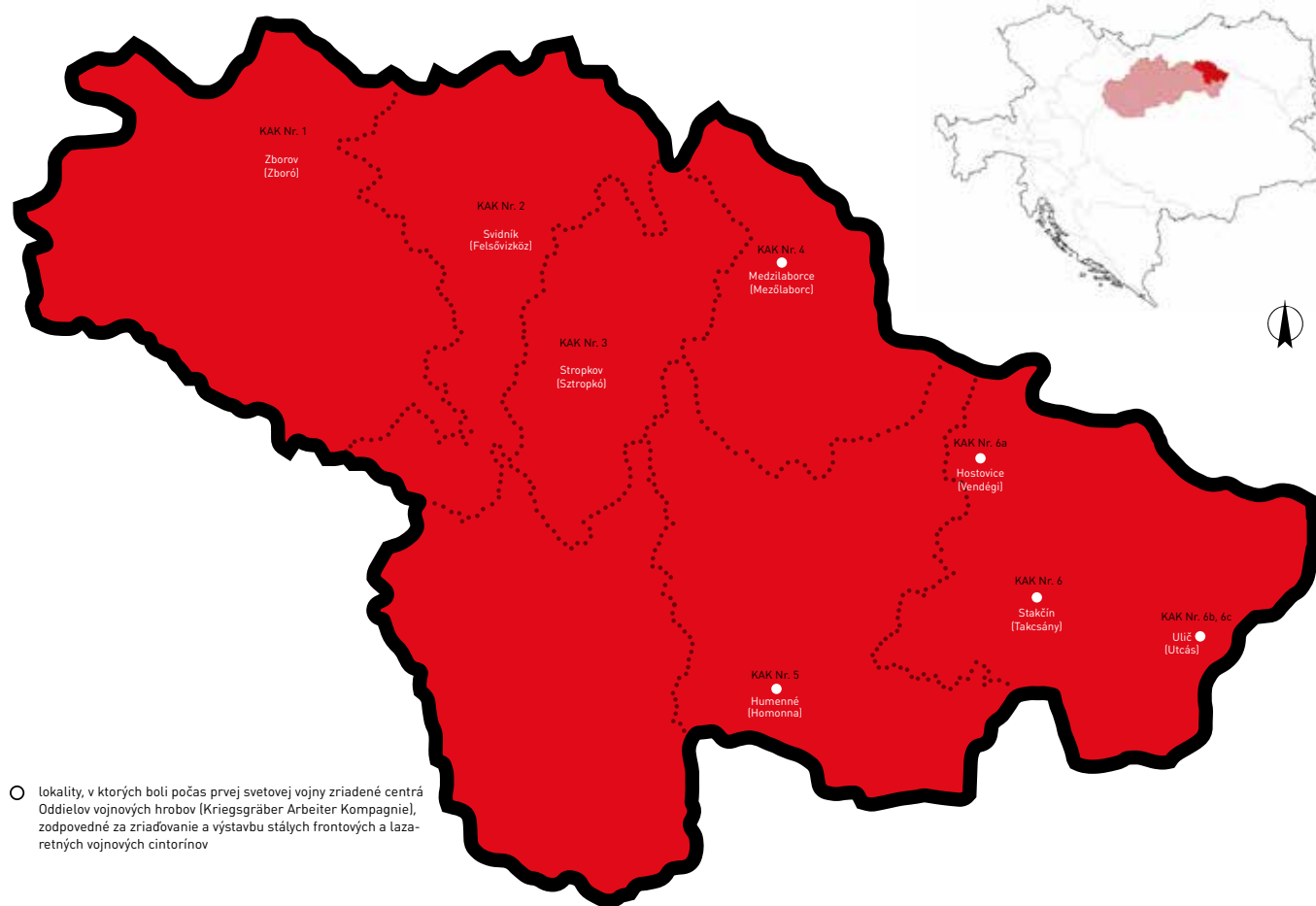
97. Vojnový cintorín Zbudská Belá IV. na kóte 582 v katastri obce Zbudská Belá (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy a NHKA)

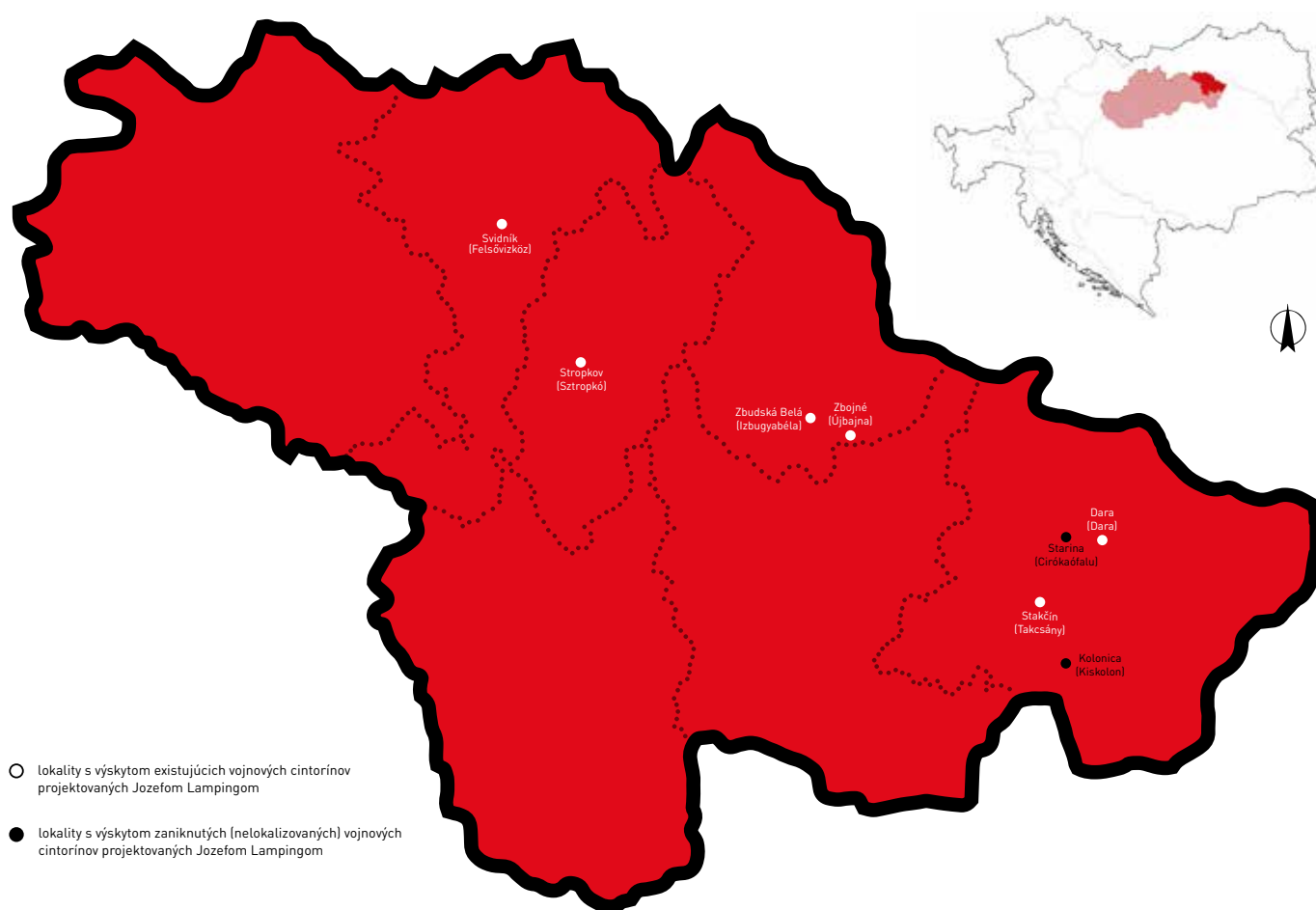
98. Zaniknutý vojnový cintorín
v zaniknutej obci Starina (Zdroj:
*Súkromná zbierka KVH Beskydy
a NHKA*)

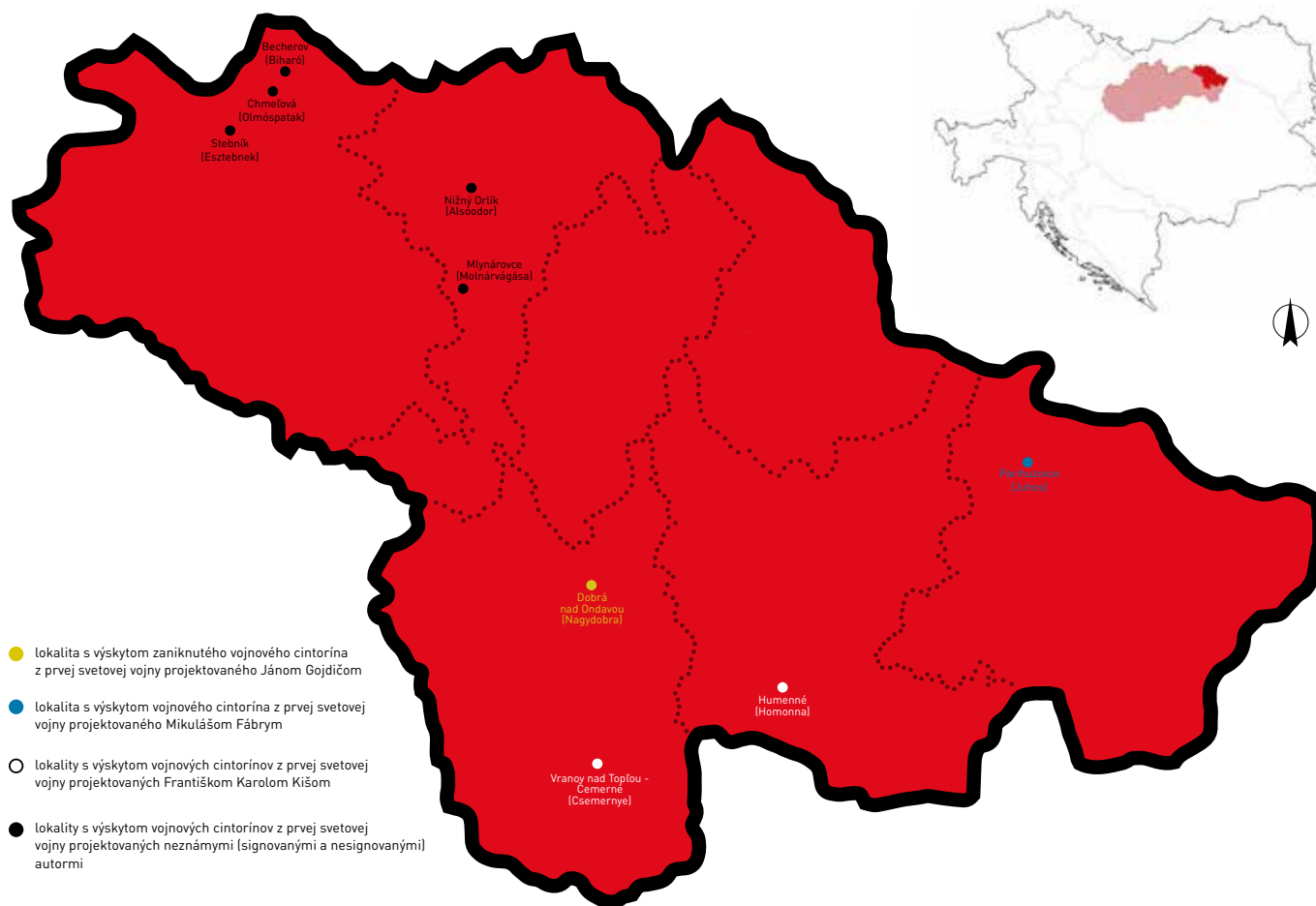
99. Zaniknutý vojnový cintorín
v zaniknutej obci Starina (Zdroj:
*Súkromná zbierka KVH Beskydy
a NHKA*)

100. Mapa lokalít s výskytom centier Oddielov vojnových hrobov na území severovýchodného Slovenska v čase prvej svetovej vojny (Zdroj: Vlastné spracovanie, autori mapy: Ing. arch. Lenka Setteyová, Dr. Anton Liška, PhD.)

101. Mapa lokalít s výskytom vojnových cintorínov, projektovaných Jozefom Lampingom (Zdroj: Vlastné spracovanie, autori mapy: Ing. arch. Lenka Setteyová, Dr. Anton Liška, PhD.)

102. Mapa lokalít s výskytom vojnových cintorínov, projektovaných Mikulášom Fábrym, Františkom Karolom Kišom, Jánom Godičom a inými neznámymi autormi (Zdroj: Vlastné spracovanie, autori mapy: Ing. arch. Lenka Setteyová, Dr. Anton Liška, PhD.)

2 DOSTAVBA A KONEČNÁ ÚPRAVA VOJNOVÝCH CINTORÍNŮV Z PRVEJ SVETOVEJ VOJNY V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ (1918 – 1939)

Po skončení prvej svetovej vojny prevzala zodpovednosť za všetky vojnové cintoríny (a vojnové hroby), zriadené počas tohto konfliktu na území severovýchodného Slovenska, novovzniknutá Československá republika. Nový štátny útvar, ktorý vznikol 28. októbra 1918 ako jeden z nástupníckych štátov bývalého Rakúsko-Uhorska a ktorého hranice s definitívnou platnosťou vymedzili a potvrdili až povojnové mierové zmluvy zo Saint Germain (10. september 1919) a Trianonu (4. jún 1920)¹⁷⁶, formálne prevzal od X. Odboru

strát vojny pri cisársko-kráľovskom Ministerstve vojny vo Viedni agendu, týkajúcu sa vojnových hrobov z územia severovýchodného Slovenska (a zo všetkých zvyšných častí novovzniknutej republiky) dňa 7. januára 1919. Zodpovednou osobou za tento právny úkon bol na československej strane kapitán Dávid.¹⁷⁷ Formálnym prevzatím agendy vojnových hrobov sa v Československu spustil proces dostavby a konečnej úpravy stoviek vojnových cintorínov a tisícok vojnových hrobov z prvej svetovej vojny.¹⁷⁸

2.1 Organizačná základňa dostavby a konečnej úpravy vojnových cintorínov

Dostavbou a konečnou úpravou vojnových cintorínov (a hrobov), zriadených na území Československej republiky počas prvej svetovej vojny, boli v Česku, na Morave, v Sliezsku, na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi poverené miestne posádkové veliteľstvá a vojenská duchovná správa. Uvedené činnosti vykonávali vo vlastnej

régií, prostredníctvom vojakov a vojenských duchovných, slúžiacich v príslušných vojenských útvaroch, a tiež za pomoci vojenských stavebných oddelení.¹⁷⁹ Išlo o najnižšiu úradnú zložku (prvý iniciatívny úrad), zaoberajúcu sa účinnou starostlivosťou o vojnové cintoríny (a hroby) na zverených územiach, a to tak v praktic-

¹⁷⁶ Išlo o medzinárodné dohody, ktoré riešili výšku vojenských reparácií a povojnové usporiadanie hraníc a vzťahov medzi Rakúskom, resp. Maďarskom a nástupníckymi štátmi bývalej rakúsko-uhorskej monarchie, vrátane Československa. V článkoch 171 Saintgermanskej, resp. 155 Trianonskej mierovej zmluvy sa zmluvné strany dohodli, že sa postarajú o to, aby sa k hrobom vojakov a námorníkov, pochovaných na ich územiach, pristupovalo s úctou a aby boli udržiavané. Zaviazali sa tiež k tomu, že uznajú každú komisiu zriadenú niektorou z vlád zmluvných strán, ktorá bude mať za úlohu zistiť, spísať, udržiavať alebo zriadiť primerané pomníky na dotknutých hroboch, a tiež k tomu, že budú nápomocní týmto komisiám pri plnení ich úloh. Ďalej sa tiež dohodli na tom, že ak niektorá zo zmluvných strán požiada o exhumáciu a prenesenie telesných pozostatkov svojich vojakov a námorníkov z územia štátu niektorej zo zmluvných strán, bude tejto požiadavke vyhovieť vždy, keď to umožní legislatívny rámec a budú pri tom rešpektované nariadenia verejného zdravotníctva. V článkoch 172 Saintgermanskej, resp. 156 Trianonskej mierovej zmluvy sa zase zmluvné strany zaviazali k tomu, že hroby vojnových zajatcov a internovaných civilných osôb, ktorí boli príslušníkmi jednotlivých vojnových štátov a zomreli v zajatí, budú náležite udržiavané rovnakým spôsobom ako hroby vojakov. Okrem toho sa tiež dohodli na tom, že si navzájom vydajú úplné zoznamy zomrelých so všetkými údajmi, ktoré môžu napomôcť k zisteniu ich totožnosti, a tiež všetky údaje o počte a umiestnení hrobov všetkých mŕtvych, ktorí boli pochovaní bez zistenia totožnosti. Mírová smlouva medzi mocnosťami spojenými i sdruženými a Rakouskom, podepsaná v Saint-germain-en-laye dne 10. září 1919. In *Sbírka zákonů a nařízení státu československého, vydána dne 31. prosince 1921*, roč. 1921, čiastka 133, č. 507, čl. 171-172; Mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými i sdruženými a Maďarskem. Protokol a deklarace. Dne 4. června 1920, Trianon. In *Sbírka zákonů a nařízení státu československého, vydána dne 28. března 1922*, roč. 1922, čiastka 29, č. 102, čl. 155-156.

¹⁷⁷ SCHUBERT, *Organizacja*, 2009, c.d., s. 186.

¹⁷⁸ LIŠKA, Anton. Dostavba a konečná úprava vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska v medzivojnovom období. In *Vojenská história*, 2022, roč. 26, č. 2, s. 76.

¹⁷⁹ TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 10.

kej roviny (dostavba, konečná úprava), ako aj v roviny úradnej (spisová agenda). Vojská duchovná správa mala na starosti tvorbu centrálnej evidencie vojnových obetí. Posádkové veliteľstvá prostredníctvom inšpekčných dôstojníkov vojnových hrobov a vojenských pracovných oddielov zabezpečovali dozornú službu na vojnových cintorínoch, podávali návrhy na úpravu vojnových hrobov a na zrušenie alebo zriadenie vojnových cintorínov, vykonávali dozor nad prácou cintorínskeho personálu (správcovia cintorínov, stáli hrobári), podávali žiadosti o pridelenie finančných prostriedkov v podobe zriaďovacích a udržiavacích paušálov, potrebných na zabezpečenie starostlivosti o vojnové hroby a cintoríny a zabezpečovali primerané hospodárenie s týmito prostriedkami. Posádkové veliteľstvá na území východného Slovenska a v Podkarpatskej Rusi mali tieto kompetencie rozšírené aj o podávanie návrhov na účelnú koncentráciu a premiestňovanie roztrúsených vojnových hrobov na existujúce alebo nové vojnové cintoríny a o zisťovanie identifikačných údajov o exhumovaných obetiach, vrátane zostavovania ich podrobnej evidencie.¹⁸⁰ Na území severovýchodného Slovenska pôsobili v medzivojnovom období tri vojenské posádkové veliteľstvá – Československé vojenské posádkové veliteľstvo v Bardejove, Čemernom (dnes miestna časť mesta Vranov nad Topľou) a Humennom.

Na území severovýchodného Slovenska a Podkarpatskej Rusi členom miestnych posádkových veliteľ-

stiev a vojenskej duchovnej správy vypomáhali s plnením vyššie popisovaných úloh príslušníci žandárskych¹⁸¹ staníc, nájomné stavebné firmy, námedzní robotníci, správcovia vojnových cintorínov a stáli hrobári. Dôvodom tejto výpomoci bola skutočnosť, že na uvedených územiach sa na rozdiel od zvyšných častí Československa nachádzala nepomerne vyššia koncentrácia vojnových cintorínov (a hrobov) z prvej svetovej vojny. Starostlivosť o ich dostavbu, konečnú úpravu a následnú údržbu by tunajšie posádkové veliteľstvá a vojenská duchovná správa bez cudzej pomoci neboli schopné vo vlastnej réžii zabezpečiť. Ministerstvo národnej obrany pôvodne plánovalo túto situáciu vyriešiť zriadením zvláštnych pracovných oddielov, avšak napokon od tohto nápadu (pravdepodobne z ekonomických dôvodov) ustúpilo a vzniknutú situáciu vyriešilo jednak dohodou o medzirezortnej výpomoci, uzatvorenou s Ministerstvom vnútra, jednak zriadením pracovných miest stálych hrobárov a uzatváraním pracovných dohôd s miestnymi stavebnými firmami a obyvateľmi za účelom výkonu ťažkých prác v teréne.¹⁸²

Na základe vyššie spomenutej dohody rezortných ministerstiev bolo dňa 23. decembra 1920 Zemské četnícke veliteľstvo so sídlom v Bratislave, ktoré ako najvyšší krajinský orgán Ministerstva vnútra riadilo výkon jeho agendy na území Slovenska¹⁸³, požiadané, aby vzalo na vedomie nutnosť spolupráce jeho podriadených zložiek – žandárskych staníc na dostavbe a konečnej

¹⁸⁰ VHÚ-VHA Bratislava, f. Inšpekcia vojnových hrobov Košice (IVH), r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1487. *Upravení kompetence MNO a podřízených vyš. voj. velit.*

¹⁸¹ Ide o slovenský ekvivalent dobového názvu profesie, v archívnych prameňoch uvádzanej pomocou pojmu *četník, četnícky, četnícka* – pozn. autora.

¹⁸² TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 10.

¹⁸³ Československé žandárstvo bolo v medzivojnovom období rozdelené do štyroch úrovní. Najvyššou inštanciou boli zemské žandárske veliteľstvá sídlacie v centre každého zemského úradu. Z hľadiska hospodárskeho, vojenského a správneho išlo o samostatné (autónomne) útvary, priamo podriadené ministerstvu vnútra. Druhý stupeň riadenia predstavovali žandárske oddelenia, zriaďované ministerstvom vnútra na tých lokalitách, ktoré vytypovali zemské žandárske veliteľstvá so zemskými úradmi. Ich nadriadeným orgánom bolo vecne a miestne príslušné zemské vojenské veliteľstvo. Tretí stupeň riadenia predstavovali okresné žandárske veliteľstvá, ktoré sídlili v centre každého politického úradu a zodpovedali sa miestne a vecne príslušným žandárskym oddeleniam. Najnižší stupeň československého žandárstva v medzivojnovom období predstavovali žandárske stanice, ktoré boli zriaďované vo väčších a dôležitejších sídlach (obciach a mestách). O ich zriadení, resp. zrušení a celkových počtoch v jednotlivých okresoch krajiny rozhodovali zemské úrady po dohode s vecne a miestne príslušným zemským žandárskym veliteľstvom. Ich priamymi nadriadenými orgánmi boli okres-

úprave vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny, nachádzajúcich sa na území severovýchodného Slovenska. V praktickej rovine to znamenalo, že na všetkých lokalitách, situovaných v tejto časti novovzniknutej republiky, kde nebola zriadená vojenská správa, ale nachádzali sa tam frontové a lazaretné vojnové cintoríny (a hroby), prevzali dohľad nad prácami a peniazmi vyčlenenými za účelom ich dostavby a konečnej úpravy miestne žandárske stanice.¹⁸⁴ Na území severovýchodného Slovenska ich bolo do tohto procesu zapojených celkovo 42 – Žadnárska stanica v Bardejove, Bardejovských Kúpeľoch, Čertižnom, Giraltovciach, Hanušovciach nad Topľou, Humennom, Kamenici nad Cirochou, Kapišovej, Kelči (dnešná Nová Kelča), Koškovciach, Kračúnovciach, Krajnej Poľane, Kružlovskej Hute, Kurime, Malej Poľane, Marhani, Medzilaborciach, Miňovciach, Nižnej Ol'ke, Nižnom Hrabovci, Osadnom, Papíne, Pčolinom, Rovnom, Ruskom (zaniknutá obec), Sačurove, Slovenskej Kajni, Slovenských Raslaviciach (dnes súčasť obce Raslavice), Snine, Soli, Stakčíne, Stropkove, Tovarnom, Ubli, Uliči, Víťazovciach, Vydrani (dnes miestna časť mesta Medzilaborce), Výrave, Vyšnej Radvani (dnešná Radvan nad Laborcom), Vyšnom Orlíku, Vyšnom Svidníku (dnes súčasť mesta Svidník) a Zborove. Príslušníci žandárskych staníc plnili na území svojich okrskov viaceré dôležité úlohy. Zisťovali skutočný počet vojnových hrobov, zhodnocovali aktuálny stav vojnových cintorínov, získavali dostupné informácie o pochovaných obetiach, zúčastňovali sa exhumačných prác, najímali a kontrolovali firmy, resp. robotníkov zabezpečujúcich exhumačné práce a práce realizované na dostavbe a konečnej úprave vojnových cintorínov, vyvárať spisovú agendu súvisiacu so starostlivosťou o vojnové cintoríny (katastrálne listy, evidenčné listy, exhumačné protokoly, katastrálne mapy, náčrty, skice, matrice a plány voj-

nových cintorínov atď.) a spravovali dobudované vojnové cintoríny.¹⁸⁵

Dôležitým článkom v rámci „prvej línie“ starostlivosti o vojnové cintoríny v medzivojnovom Československu boli správcovia vojnových cintorínov a stáli hrobári. Stáli hrobári zabezpečovali praktickú starostlivosť o údržbu týchto pietnych miest po ich dobudovaní do finálnej podoby. Pôvodne mali túto úlohu vykonávať správcovia cintorínov, za ktorých boli určené obce, mestá, cirkevné spoločenstvá, posádkové veliteľstvá alebo žandárske stanice. Ministerstvo národnej obrany v snahe odbremeniť spomenuté inštitúcie od týchto povinností zriadilo dňa 4. októbra 1921 pracovnú pozíciu stálych hrobárov.¹⁸⁶ V praxi sa tieto pracovné miesta obsadzovali spravidla bývalými vojnovými veteránmi, vrátane takých, ktorí sa v dôsledku vojnových zranení stali čiastočnými alebo plnými invalidmi. Hlavným poslaním stálych hrobárov bola celoročná starostlivosť o celkovú údržbu im zverených vojnových cintorínov. Medzi ich pracovné úlohy patrila úprava náhrobníkov, výsadba kvetín na rovoch, zalievanie kvetín, vyplievane buriny, kosenie trávy, úprava živých plotov a živých stien, vykonávanie pravidelného dohľadu nad tým, aby sa neničila kvetinová výzdoba hrobov a aby nedochádzalo k rozkrádaniu alebo úmyselnému či náhodnému poškodzovaniu akýchkoľvek vecí, situovaných na ploche cintorína, vykopávanie nových hrobov a ich označovanie novými náhrobníkmi, udržiavanie cestičiek a chodníkov na cintoríne vo vyhovujúcom stave, zabezpečovanie drobných opráv, na ktoré nebola potrebná cudzia pomoc, udržiavanie nápisov na náhrobných evidenčných tabuľkách a krížoch v čistom stave, udržiavanie celkovej čistoty a poriadku na cintoríne, vykonávanie každoročnej jarnej komplexnej kontroly plochy cintorína za účelom zistenia jeho aktuálneho stavebno-technic-

né žandárske veliteľstvá. MALYPETR, Jan – SOUKUP, František – KAPRAS, Jan (eds.). *Armáda a národ*. Praha : Národní rada Československá, 1938, s. 282.

¹⁸⁴ BYSTRICKÝ, Jozef. Dokumenty o vojnových cintorínoch z 1. svetovej vojny vo fondoch Vojenského historického archívu. In *Prvá svetová vojna – boje v Karpatoch*. Eds. Vasil' Fedič, Svetoslav Husták. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2007, s. 31.

¹⁸⁵ TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 12 – 14.

¹⁸⁶ VHÚ-VHA Bratislava, f. Zemské vojenské veliteľstvo Bratislava (ZVV), r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 971. *Potreba hrobníku na voj. hřbitovech*.

kého stavu, ako aj odstraňovanie škôd na hroboch, náhrobníkoch, chodníkoch, oplateniach, centrálnych pietnych miestach a všetkých ostatných plochách cintorína, vzniknutých v dôsledku negatívnych vplyvov ľudskej činnosti alebo v dôsledku nepriaznivého počasia.¹⁸⁷ Správcovia vojnových cintorínov vykonávali dozor nad zmluvnými hrobármi, v pravidelných intervaloch kontrolovali, či sú tieto pietne miesta riadne udržiavané a nachádzajú sa v dobrom stave, zabezpečovali ich ochranu pred vandalmi, podávali návrhy na ich úpravu, hospodárili s fondmi na ich údržbu a vyjednávali podmienky nájomných alebo kúpnych zmlúv so súkromnými vlastníkmi pozemkov pod týmito pietnymi miestami.¹⁸⁸

Na krajinskej úrovni zabezpečovali starostlivosť o vojnové hroby a cintoríny z prvej svetovej vojny Zemské vojenské veliteľstvá. Do jarných mesiacov roku 1924 túto úlohu vykonávali prostredníctvom Zemských inšpekcií vojnových hrobov a ich expozitúr, od jari 1924 ju zabezpečovali pomocou Referátov vojnových hrobov pri Zemských vojenských veliteľstvách.¹⁸⁹ Za vojnové hroby a cintoríny, nachádzajúce sa na území severovýchodného Slovenska, zodpovedalo do 1. marca 1924 Zemské vojenské veliteľstvo pre Slovensko so sídlom v Bratislave a Zemská inšpekcia vojnových hrobov so sídlom v Košiciach.¹⁹⁰ Prednostom (riaditeľom) košickej inšpekcie bol vrchný superior Jozef Kepka. Okrem neho pôsobili na tunajšej zemskej inšpekcii aj ďalší štyria úradníci. Rotmajster Aloiz Dotzenberger mal na starosti vyplácanie paušálov, zakladanie a správu katastra vojnových hrobov pre Slovensko a zber a kontrolu skíc a plánov vojnových cintorínov. Desiatnik Karel Novák zodpovedal za bežné práce, pátranie a následné exhu-

mácie roztrúsených vojnových hrobov, vrátane vyúčtovania týchto aktivít, a tiež kreslenie plánov a skíc vojnových cintorínov. Kancelárskemu pomocníkovi Jánovi Stindlovi bola zverená starostlivosť o zakladanie a správu katastra vojnových hrobov pre Podkarpatskú Rus, tvorbu zoznamov vojnových hrobov, pátranie po vojnových hroboch a kreslenie skíc a plánov vojnových cintorínov. Príkazník Jozef Němeček zabezpečoval vyhotovovanie zoznamov objednávok náhrobných evidenčných tabuliek a ich následnú distribúciu do sídel posádkových veliteľstiev, resp. posádkových staníc.¹⁹¹ Od 1. marca 1924, po tom, ako Ministerstvo národnej obrany výnosom zo dňa 9. februára 1924 združilo k dňu 1. marca 1924 Zemskú inšpekcia vojnových hrobov so sídlom v Košiciach, a súčasne zriadilo Referát vojnových hrobov pri Zemskom vojenskom veliteľstve v Bratislave, prevzala táto novozriadená inštitúcia všetky úlohy a kompetencie, ktorými disponovala jej predchodkyňa.¹⁹² Okrem agendy košickej inšpekcie prevzala nová inštitúcia i agendu Zemského vojenského veliteľstva v Užhorode a Expozitúry zemskej inšpekcie vojnových hrobov v Bratislave. Ministerstvu národnej obrany sa týmto krokom podarilo zlúčiť činnosť troch samostatných inštitúcií do jednej. Primárnym motívom, ktorý viedol rezortné ministerstvo k tomuto kroku, bola snaha o zníženie ekonomických výdavkov spojených s ich prevádzkou. Novozriadený Referát vojnových hrobov pri Zemskom vojenskom veliteľstve v Bratislave zodpovedal po novom za agendu vojnových hrobov na celom území Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Fungoval nepretržite od svojho zriadenia (1. marec 1924) až do vypuknutia druhej svetovej vojny (1. september 1939).¹⁹³ Hlavným poslaním Zemských inšpekcií voj-

¹⁸⁷ TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 18 – 19.

¹⁸⁸ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny a pamätníky*, 2018, c.d., s. 206.

¹⁸⁹ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny*, 2014, c.d., s. 57.

¹⁹⁰ BYSTRICKÝ, *Dokumenty*, 2007, c.d., s. 32.

¹⁹¹ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1922, kr. č. 210, sign. č. 103 ½ 8. *Přehled kanc. personálu MNO – UIVHR a podřízených inspekcií a expozitur*.

¹⁹² VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. 164, sign. č. 139. *Likv. če. zem. voj. velit. pro Slovensko, Inspekce válečných hrobů v Košicích*.

¹⁹³ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny*, 2018, c.d., s. 61.

nových hrobov, resp. Referátov vojnových hrobov pri Zemských vojenských veliteľstvách, bola koordinácia činností všetkých orgánov a inštitúcií, zodpovedných za výstavbu a údržbu vojnových cintorínov (a hrobov) na území, ktoré im bolo zverené do starostlivosti. Medzi kompetencie týchto inštitúcií spadalo i preskúvanie oprávnených požiadaviek a dobrozdaní správcov jednotlivých vojnových cintorínov, overovanie potreby, resp. nevyhnutnosti zriaďovania pracovných miest stálych hrobárov, zdôvodňovanie návrhov na výstavbu pamätníkov, pomníkov a mohýl, zdôvodňovanie návrhov na zriaďovanie a výstavbu nových vojnových cintorínov, kontrola úmrtných listov s evidenčnými listami a polohopisnými plánmi vojnových cintorínov, rozhodovanie o opravách vojnových cintorínov (a hrobov), vyžadujúcich si menšie finančné náklady, kontrolovanie náhrobných evidenčných tabuliek, vrátane ich dopĺňania, vymieňania a opravovania a pravidelné kontrolovanie podriadených inštitúcií (posádkové veliteľstvá, civilné správy vojnových cintorínov, stáli hrobári), zodpovedných za zriaďovanie, výstavbu a správu vojnových cintorínov na im pridelenom území.¹⁹⁴

Na celoštátnej úrovni zodpovedalo za agendu vojnových hrobov a starostlivosť o vojnového cintoríny z prvej svetovej vojny, zriadené na území Československa, Ministerstvo národnej obrany so sídlom v Prahe. Uvedené ministerstvo zabezpečovalo túto úlohu do konca novembra 1920 výlučne prostredníctvom svojich podriadených zložiek, od začiatku decembra 1920 aj v súčinnosti s Ministerstvom vnútra. Za účelom riadenia a spravovania agendy vojnových cintorínov (a hrobov) na celoštátnej úrovni zriadilo Ministerstvo národnej obrany v roku 1919 samostatný úrad – Ústredný inšpektorát vojnových hrobov so sídlom v Prahe. Jeho riadením bol ako prvý poverený podplukovník Karel Růžička, po ktorom prevzal túto funkciu major Svatoš. Primárnym poslaním tohto úradu bolo zastrešovanie všetkých aktivít, spojených s výstavbou a konečnou

úpravou vojnových cintorínov (a hrobov) na území Československej republiky a vedenie centrálnej evidencie, zahŕňajúcej dostupné informácie o všetkých vojakoch, ktorí počas prvej svetovej vojny padli a boli pochovaní v niektorom z vojnových hrobov, resp. na niektorom z vojnových cintorínov, nachádzajúcich sa na území Československa, a tiež o všetkých československých vojakoch, ktorí zahynuli v tomto vojnovom konflikte a boli pochovaní na niektorom z bojísk prvej svetovej vojny, nachádzajúcich sa mimo územia Československej republiky.¹⁹⁵ Do kompetencie tohto úradu patrilo vedenie všetkých rokovaní so zahraničnými úradmi, zaoberajúcimi sa agendou vojnových hrobov, povoľovanie exhumácií a prevozov pozostatkov vojakov na vlastné alebo štátne náklady, kontrolovanie vojnových hrobov československých vojakov, ktorí zahynuli v prvej svetovej vojne a boli pochovaní v zahraničí, hospodárenie s rozpočtom a fondmi určenými na zriaďovanie a starostlivosť o vojnové cintoríny (a hroby), obsadzovanie miest hrobárov a zabezpečovanie výplat pre týchto zamestnancov, určovanie výšky zriaďovacieho a udržiavacieho paušálu, úradné vyhlasovanie vojakov, ktorí padli alebo sa stali nezvestnými počas prvej svetovej vojny za mŕtvych, rozhodovanie o návrhoch na vybudovanie nových pamätníkov, pomníkov a mohýl na vojnových cintorínoch, rozhodovanie o zriaďovaní a výstavbe nových vojnových cintorínov, výmenu úmrtných dokladov s kompetentnými zahraničnými úradmi, pridelenie náhrobných evidenčných tabuliek, akékoľvek zmeny v personálnych otázkach pridelených dôstojníkov, povoľovanie služobných ciest personálnu predmetného úradu po predložení cestovného plánu a rozhodovanie o realizácii opráv vojnových cintorínov, ktoré si vyžadovali použitie vyšších finančných nákladov.¹⁹⁶

¹⁹⁴ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1487. *Upravení kompetence MNO a podřízených vyš. voj. velit.*

¹⁹⁵ TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 8.

¹⁹⁶ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1487. *Upravení kompetence MNO a podřízených vyš. voj. velit.*

2.2 Legislatívna základňa dostavby a konečnej úpravy vojnových cintorínov – všeobecné predpisy

Podobne ako počas prvej svetovej vojny, ani v medzivojnovom období neprebíhala starostlivosť o frontové a lazaretné vojnové cintoríny z územia severovýchodného Slovenska samovoľne, ale riadila sa vopred stanovenými pravidlami, nariadeniami, usmerneniami a výnosmi, zakotvenými v dokumentoch príslušného rezortného ministerstva. V medzivojnovom období bolo za vydávanie týchto usmernení zodpovedné Ministerstvo národnej obrany sídliace v Prahe, ktoré tak činilo prostredníctvom svojich podriadených inštitúcií (Ústredného inšpektorátu vojnových hrobov, I. politicko-právneho odboru, Prezídia, zemských vojenských inšpekcií a pod.).¹⁹⁷

Medzi prvé nariadenia, ktoré Ministerstvo národnej obrany v tejto súvislosti vydalo, patrila výnos zo dňa 10. mája 1919, adresovaný posádkovým veliteľstvám, žandárskym staniciam a vojenskej duchovnej správe, obsahujúci základné pravidlá pre dostavbu a konečnú úpravu vojnových cintorínov, zriadených počas prvej svetovej vojny na území Československej republiky. V zmysle tohto dokumentu mali byť všetky vojnové cintoríny ohradené a všetky vojnové hroby upravené a opatrené náhrobnými evidenčnými tabuľkami s nápismi a číslami. Nápis mali byť na ľavej strane tabuliek vyhotovené v českom (na území Čiech, Moravy a Sliezska) alebo slovenskom (na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi) jazyku, na pravej strane v materinskom jazyku pochovaného vojaka. Na tabuľkách malo byť uvedené číslo pluku, hodnosť, meno a priezvisko, rok narodenia, deň, rok a miesto úmrtia pochovaného vojaka a číslo hrobu, do ktorého boli jeho telesné pozostatky na príslušnom vojnovom cintoríne uložené. V prípade, že vojnové hroby nebolo možné z akýchkoľvek dôvodov v krátkom časovom období upraviť podľa vyššie uvedených požiadaviek, mali byť tieto aspoň označené číslami a para-

lelne s tým sa mal vyhotoviť zoznam vojakov pochovaných v týchto hroboch. Hroby vojakov, pri ktorých bola identita obetí otázna alebo ju nebolo možné zistiť, sa označovať náhrobnými evidenčnými tabuľkami nemali. Takéto prípady sa však mali bezodkladne nahlásiť vecne a miestne príslušným inšpekciám vojnových hrobov, a tiež Ústrednému inšpektorátu vojnových hrobov, ktorých úlohou bolo neznáme obete stotožniť (ak disponovali patričnými údajmi).¹⁹⁸

Koncom októbra 1919 prijalo Prezídium Ministerstva národnej obrany výnos o pretretí časti nápisov na náhrobných evidenčných tabuľkách, situovaných na vojnových hroboch, nachádzajúcich sa na vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny. V zmysle uvedeného výnosu mali byť bielou emailovou farbou zabielené všetky údaje o pochovaných vojakoch s výnimkou ich mien, priezvisk, dátumov narodenia, dátumov úmrtia a čísel hrobov, v ktorých boli pochovaní. Praktickou realizáciou tohto príkazu boli poverené vojenské posádkové veliteľstvá, žandárske stanice a obecné úrady.¹⁹⁹

Koncom apríla 1920 vydal Ústredný inšpektorát vojnových hrobov nariadenie s názvom *Definitivní úprava válečných hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských*, v ktorom zadefinoval komplexné pravidlá pre dostavbu a konečnú úpravu lazaretných a frontových vojnových cintorínov na severovýchode Slovenska a v Podkarpatskej Rusi. V zmysle tohto nariadenia sa na uvedenom území mali rušiť všetky vojnové cintoríny (a hroby), kde boli pochovaní neznámi vojaci, pričom ich telesné pozostatky sa mali exhumovať a následne pochovať do existujúcich alebo novozriadených hromadných hrobov. Podľa Ministerstva národnej obrany bolo prijatie tohto nariadenia nevyhnutné z toho dôvodu, „...aby sa nesmierne výdavky na upravovanie tohto množstva hrobov a cintorínov v Karpatoch obmedzili, a tiež preto,

¹⁹⁷ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny a pamätníky*, 2018, c.d., s. 204.

¹⁹⁸ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, číslo jednotky (č. j.) 6949. *Posádkové veliteľství, Četnícka stanice, Vojenská duchovní správa.*

¹⁹⁹ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1919, kr. č. 503, č. j. 36 207. *Kratší nápisy na evid. tabulkách vál. hrobů; prebarvení.*

aby od stálego bremena udržiavania celého komplexu jednotlivých cintorínov štát [...] ušetril...“²⁰⁰.

Začiatkom mája 1920 prijal ten istý úrad dokument s názvom *Uchování roztroušených hrobů na bojištích Karpatkých*, prostredníctvom ktorého všetkým posádkovým veliteľstvám v krajine nariadil, aby sa aktívne podieľali na vyhľadávaní roztrúsených vojnových hrobov v obvodoch, ktoré spravovali a ich polohy následne zakresľovali do poľných skíc. Hroby neznámych vojakov, ktoré boli vystavené zániku (pováľané, vyhrabávané zverou, rozorané a pod.) mali byť exhumované, premiestnené na najbližší vojnový cintorín a tam pochované do hromadného hrobu. Pri hroboch známych vojakov mal byť použitý rovnaký postup, s tým rozdielom, že ich telesné pozostatky mali byť uložené do jednotlivých hrobov. Podľa Ústredného inšpektorátu vojnových hrobov bolo takéto nariadenie potrebné prijať z toho dôvodu, „...aby sa predišlo mnohým nepríjemnostiam, ako otváranie hrobov a odnímanie topánok atď. pochovaným vojakom.“²⁰¹

V máji 1920 sa Ministerstvo národnej obrany zaoberalo (opätovne) aj nápismi na náhrobných evidenčných tabuľkách. Primäl ho k tomu jazykový zákon z februára 1920, ktorý stanovil rámcové pravidlá používania spisovného jazyka v novom štátnom útvere. Pravidlá ustanovené zákonom bolo potrebné implementovať do všetkých sfér života, agendu vojnových hrobov nevyvímajúc. Z uvedeného dôvodu vydal Ústredný inšpektorát vojnových hrobov dňa 31. mája 1920 výnos s názvom *Náhrobní evidenční tabulky a jejich text ve smyslu jazykového zákona*. Dokument bol záväzný pre všetky oblasti Československa s výnimkou Podkarpatskej Rusi, keďže na tomto území nebola v sledovanom období doriešená jazyková otázka. V zmysle tohto dokumentu sa pre označovanie hrobov na vojnových cintorínoch v Čechách, na Morave, v Sliezsku a na Slovensku mali vyrábať náhrobné evidenčné tabuľky v troch varian-

toch. Pri variante A, určenom pre označovanie hrobov vojakov československej národnosti, mali byť nápisy na cintorínoch, nachádzajúcich sa v Česku, na Morave a Sliezsku vyhotovované v českom a na Slovensku v slovenskom jazyku. Variant B, určený pre označovanie hrobov vojakov iných národností, avšak pochádzajúcich z územia Československa, mal disponovať okrem českej, resp. slovenskej mutácie nápisu aj jeho preklad v materinskom jazyku vojnovéj obete. Variant C, určený pre označovanie hrobov vojakov iných štátov (Nemcko, Rusko a pod.), mal obsahovať nápis v českej, resp. slovenskej jazykovej mutácii a jeho súčasťou malo byť aj uvedenie národnosti pochovanej obete. Spomenutý dokument súčasne pozastavil platnosť predošlého nariadenia o pretieraní náhrobných evidenčných tabuliek z októbra 1919, a zároveň umožnil ponechať na vojnových cintorínoch staršie verzie označení vojnových hrobov bez ďalšieho zásahu s tým, že keď sa tieto poškodia, resp. zničia, budú vymenené za nové, vyhotovené podľa nariadení stanovených v aktuálnom výnose.²⁰²

V letných mesiacoch roku 1920 sa Ministerstvo národnej obrany venovalo riešeniu praktických otázok, spojených s dostavbou a konečnou úpravou vojnových cintorínov. Z tohto obdobia sa v úradnej agende ministerstva dochovali dva dokumenty, reflektujúce uvedenú problematiku. Prvým je nariadenie Ústredného inšpektorátu vojnových hrobov zo dňa 15. júna 1920 nesúce názov *Úprava válečných hřbitovů a hrobů /oddělení/ na obecních neb jiných hřbitovech*, z ktorého vyplýva, že práce spojené so starostlivosťou o vojnové cintoríny mali príslušné posádkové veliteľstvá v im zverených obvodoch vykonávať pomocou vlastnej vojenskej posádky alebo za pomoci vojenských stavebných oddelení. Rozsah obvodovali mali určiť zemské vojenské veliteľstvá po dohode s príslušnými zemskými inšpekciami vojnových hrobov. Výnimku v tomto smere tvorili frontové a lazaretné cintoríny, nachádzajúce sa v Kar-

²⁰⁰ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatkých*.

²⁰¹ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, č. j. 85 086. *Uchování roztroušených hrobů na bojištích Karpatkých – opis*.

²⁰² VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1920, kr. č. 503, č. j. 85 536. *Náhrobní evid. tabulky a jejich text ve smyslu jazykového zákona ze dne 22.II.1920*.

patoch, na úprave ktorých sa mali podieľať špeciálne pre tento účel zriadené zvláštne pracovné oddiely²⁰³. Materiál potrebný na úpravu vojnových cintorínov ako drevo na výrobu krížov, plech na zhotovovanie náhrobných evidenčných tabuliek, sadenice pre zakladanie živých plotov alebo živých stien a pod. mal byť nakupovaný a spracúvaný prostredníctvom vojenských posádkových remeselníkov. Peniaze za materiál a prácu mali byť v prípade, že ich výška nepresiahla povolené finančné limity, refundované cez inšpektoráty vojnových hrobov a v prípade ich prekročenia cez Ústredný inšpektorát vojnových hrobov.²⁰⁴ Druhým dokumentom je usmernenie zo dňa 25. augusta 1920, prostredníctvom ktorého Ministerstvo národnej obrany navrhlo, aby sa zákazky, týkajúce sa výroby krížov a náhrobných evidenčných tabuliek na označovanie hrobov situovaných na vojnových cintorínoch, prednostne prideliť pracovníkom vojenských stavebných správ, nachádzajúcich sa v najkratšej vzdialenosti od daného pohrebiska. Veľkosti krížov a rozmery náhrobných evidenčných tabuliek si pritom mali všetky zemské inšpekcie vojnových hrobov určiť individuálne, podľa vlastných potrieb a skúseností získaných z terénu.²⁰⁵

Začiatkom roku 1921 zaslalo Ministerstvo národnej obrany všetkým zemským inšpekciám vojnových hrobov list, v ktorom ich informovalo o povinnosti zasielať Ústrednému inšpektorátu vojnových hrobov mesačné výkazy vykonaných prác na vojnových cintorínoch²⁰⁶, nachádzajúcich sa v ich správe. Výkazy mali byť zasieľané do 8. dňa príslušného kalendárneho mesiaca a obsahovať mali informácie o vykonaných prácach za pre-

došlý mesiac. Okrem všeobecného popisu vykonaných prác mali byť ich súčasťou aj informácie o počte a účele vykonaných služobných ciest, presný výpočet obnovených cintorínov, počet vyhotovených výpisov, viažucich sa k vojnovým obetiam pochovaným na konkrétnych cintorínoch a pod.²⁰⁷

Na konci januára 1921 vydal Ústredný inšpektorát vojnových hrobov usmernenie, obsahujúce pokyny, týkajúce sa postupu pri vyhotovovaní úmrtných listov vojakov cudzích štátov, pochovaných na vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny v Československu, o ktorých smrti sa nezachovali písomné záznamy v matrikách. V zmysle tohto usmernenia sa v prípadoch, kedy bol známy menoslov vojakov pochovaných na vojnových cintorínoch, avšak o týchto osobách absentovali záznamy v matričných knihách, mal vyhotoviť samostatný abecedný zoznam obetí pre každú národnosť, pričom na jeho konci mal byť uvedený dôvod, prečo tento menoslov nie je možné doložiť aj prostredníctvom úmrtných listov. Ministerstvo národnej obrany sa týmto spôsobom snažilo odbremeniť už aj tak nadmieru vyťažených pracovníkov zemských inšpekcií vojnových hrobov od ďalšieho byrokratického zaťaženia. Ústredný inšpektorát vojnových hrobov vysvetlil postoj rezortného ministerstva k danej problematike nasledovne: „*Nemôžeme sa zaoberať vymáhaním úmrtných listov cudzích príslušníkov ani zatažovať duchovnú správu Československej republiky vo Viedni, keďže zo skúsenosti vieme, že úmrtné listy našich príslušníkov pochovaných na území bývalého Rakúska mimo oblastí Československej republiky musíme si sami pomocou na-*

²⁰³ Zvláštne pracovné oddiely, spomínané v nariadení zo dňa 15. júna 1920, nikdy zriadené neboli. Dostavba a konečná úprava stálych vojnových cintorínov v Karpatoch bola zrealizovaná za pomoci vojakov z posádkových veliteľstiev, nachádzajúcich sa v danom regióne, príslušníkov miestnych žandárskych staníc, miestnych súkromných stavebných firiem, námedzných robotníkov a stálych hrobárov. TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 10.

²⁰⁴ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 472. *Úprava válečných hřbitovů a hrobů /oddělení/ na obecních neb jiných hřbitovech*.

²⁰⁵ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, č. j. 86 752.

²⁰⁶ V septembri 1921 predložilo Ministerstvo národnej obrany cyklus predkladania výkazov o zrealizovaných prácach na vojnových cintorínoch z mesačného na štvrťročný. Tohto nariadenia nadobudlo účinnosť 1. októbra 1921. VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 886. *Měsíční výkazy – restrikce*.

²⁰⁷ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 133. Dokument bez názvu.

*šich síl vo Viedni vypísať a to samé môžu veľvyslanectvá jednotlivých štátov si zaobstarat.*²⁰⁸

Začiatkom februára 1921 vydal Ústredný inšpektorát vojnových hrobov usmernenie, v ktorom zadefinoval pojmy vojnový a vojenský hrob a vymedzil či a po akej dobe môžu byť tieto zrušené. Z uvedeného uznesenia vyplýva, že za vojnový hrob bol považovaný taký hrob, ktorý vznikol počas prvej svetovej vojny, t. j. v období od 28. júla 1914, kedy bola vyhlásená, do 31. decembra 1919, kedy bol zrušený vojnový stav na území Československej republiky. Za vojenský (mierový) hrob bol podľa vyššie spomenutého uznesenia považovaný každý hrob, ktorý vznikol mimo vyššie ohraničeného obdobia, resp. hrob vojaka zomrelého v čase prvej svetovej vojny, ktorého smrť priamo nesúvisela s mimoriadnym vojnovým stavom (nezomrel ani na bojisku, ani vo vojenskej nemocnici alebo inom vojenskom zdravotníckom zariadení na následky bojových zranení). Z citovaného uznesenia ďalej vyplýva, že kým vojenský hrob bolo možné po desiatich rokoch od jeho zriadenia v prípade, že starostlivosť oň neprevzali príbuzní obete alebo iný subjekt, zrušiť, vojnový hrob bol nezrušiteľný a Československá republika mala povinnosť sa oň nepretržite starať a udržiavať ho v dôstojnom stave.²⁰⁹

V letných mesiacoch roku 1921 sa Ministerstvo národnej obrany zaoberalo problematikou tvorby vizuálnych prameňov, viažucich sa k vojnovým cintorínom. V polovici júna vydalo v tejto súvislosti jeho Prezídium nariadenie s názvom *Zhotovení skiz umístnění vojenských hřbitovů a válečných hrobů*, prostredníctvom ktorého zemským inšpekciám vojnových hrobov prikázalo zhotoviť skice všetkých vojnových cintorínov a hrobov, nachádzajúcich sa v ich správe. Skice mali mať rozmery 70,0 x 60,0 cm a okrem vojnových cintorínov a hrobov v nich malo byť zakreslené aj ich bezprostredné okolie,

resp. areál.²¹⁰ Vyhotovované mali byť na tvrdom papieri. O pár dni neskôr – dňa 22. júna 1921 Ministerstvo národnej obrany vyššie uvedené nariadenie rozšírilo o ďalšie náležitosti. V lokalitách, na ktorých sa vyskytovalo viacero vojnových cintorínov, mali zemské inšpekcie vojnových hrobov na skiciach okrem názvu lokality uvádzať aj typ cintorína. Zajatecké, vojnové, posádkové a vojenské cintoríny sa mali označovať červenou farbou, mestské, obecné, katolícke, židovské a moslimské čiernou farbou. Okrem typu cintorína sa na zhotovovaných vizuálnych prameňoch mali uvádzať aj počty pochovaných vojakov a farebne vyznačovať hroby podľa príslušnosti tam pochovaných obetí k niektorej z bojujúcich armád – rakúsko-uhorskej (bez farby), nemeckej (modrá farba) alebo cárskej ruskej (červená farba). V prípade, že na vytvorenie skice vojnového cintorína nepostačoval predpísaný formát veľkosti 70,0 x 60,0 cm, mohla byť táto zhotovená aj v mierke zodpovedajúcej generálnej mape (1:200 000).²¹¹ V polovici augusta, reagujúc na medziasom doručené nedôsledne spracované skice a poľné náčrty, vydalo Ministerstvo národnej obrany dokument s názvom *Vyhotovení plánů hřbitovů*, v ktorom nanovo zadefinovalo náležitosti tvorby týchto vizuálnych prameňov, pričom pre ich vyhotovovanie určilo nasledovné pravidlá: „Pre každý cintorín zhotoví tamojší úrad veľký plán celého cintorína (prehľadný a presný) so zakreslením všetkých čísel vojnových hrobov a národnosti (i československú) označí na tom istom pláne rôznymi farbami. (Rady a oddelenia musia byť taktiež vyznačené). Plán vyhotoví dvojmo, jeden pre vlastnú potrebu, jeden pre Ministerstvo národnej obrany. Zároveň sa tamojší úrad (najlepšie u tamojšieho stavebného riaditeľstva) postará o kópiu tohto plánu so zakreslením čísel, radov a oddelení a zapísaním textu podľa priloženého vzoru na priesvitnom papieri

²⁰⁸ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 146. *Vyhotovování úmrt. listů příslušníků cizích států o nich matriční záznamy postrádáme.*

²⁰⁹ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 181. *Vymezení doby, ve které hroby nesou název válečný, hroby voj. /mírová/ a sestavení seznamů hřbitovů.*

²¹⁰ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 320. *Zhotovování skiz umístnění voj. hřbitovů a vál. hrobů – přehled.*

²¹¹ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 663. *Zhotovení skiz položení hřbitovů.*

(matrici). [...] Číslo hrobov na plánoch sa musia zhodovať s číslami hrobov, uvedenými na úmrtných a evidenčných listoch.²¹² Plán vojnového cintorína podľa vyššie citovaných podmienok mal byť vyhotovený pre každý cintorín, na ploche ktorého sa nachádzal viac ako jeden vojnový alebo vojenský hrob.

Na prelome septembra a októbra 1921 sa Ministerstvo národnej obrany venovalo otázke náhrobných evidenčných tabuliek, pričom dospelo k záveru, že je potrebné všetky vojnové hroby z prvej svetovej vojny, nachádzajúce sa na území Československej republiky, opatriť jednotným typom takéhoto označenia. O tomto svojom rozhodnutí informovalo zemské vojenské veliteľstvá prostredníctvom listu zo dňa 27. septembra 1921.²¹³ Začiatkom októbra 1921 zaslalo ministerstvo list aj na zemské inšpekcie vojnových hrobov a ich expozitúry, v ktorom svoj zámer ešte spresnilo. V liste datovanom na 6. október 1921 uviedlo ministerstvo v tejto súvislosti nasledovné: „Podľa nášho názoru by bolo najjednoduchšie, keby ste zaslali sem presný zoznam potrebných tabuliek a zároveň s uvedením mena, pluku, hodnosti, dňa, mesiaca a roku narodenia a dňa, mesiaca a roku úmrtia, potom číslo hrobu, na základe čoho by sme Vám zaslali hotové tabuľky. Je nutné ďalej uviesť, či ide o označenie hrobu s jednou mŕtvolou alebo dvoma mŕtvolami, podľa toho by potom tabuľka mala jeden alebo dva nápisy. Hroby s viac mŕtvolami budú označené inými tabuľkami, na ktorých aktuálne pracujeme.“²¹⁴ Jednotné náhrobné evidenčné tabuľky pre označovania vojnových hrobov s jednou, resp. dvoma mŕtvolami, mali mať podobu osemcípých kovových hviezd, umiestnených na tenkých kovových konzolách, so zahrotením v ich spodnej časti, prostredníctvom ktorých mali byť zapichované priamo do rovov (zeme).²¹⁵

Okrem otázok spojených s dostavbou a konečnou úpravou vojnových cintorínov sa Ministerstvo národnej obrany muselo zaoberať aj problematikou ich následnej údržby. Keďže prax ukázala, že ani posádkové veliteľstvá, ani žandárske stanice nedisponujú potrebným personálom, bolo začiatkom októbra 1921 rozhodnuté, že starostlivosť o dobudované cintoríny prevezmú stáli (v dobových dokumentoch označovaný aj ako zmluvní) hrobári, teda osoby najaté výlučne na tento účel. O tejto skutočnosti informoval zemské vojenské veliteľstvá listom zo dňa 4. októbra 1921 prednosta Všeobecného vojenského odboru na Ministerstve národnej obrany – generál Ján Diviš.²¹⁶

Koncom roku 1921 vydal Ústredný inšpektorát vojnových hrobov dva dôležité výnosy. Prvým, datovaným na 12. november 1921 a nesúcim názov *Upravení kompetence Ministerstva národní obrany a podřízených vyšších vojenských velitelstev*, vymedzil kompetencie jednotlivých zložiek Ministerstva národnej obrany, podieľajúcich sa na dostavbe a konečnej úprave vojnových cintorínov.²¹⁷ Druhým, datovaným na 15. november 1921, nesúcim názov *Vymezení pojmu hrobu řádně zřízeného a řádně ošetřeného (udržovaného)*, zdefinoval pojmy riadne zriadený a riadne ošetrovaný (udržiavaný) hrob. Za riadne zriadený bol v zmysle tohto výnosu považovaný každý hrob, ktorého poloha a umiestnenie boli také, že ho chránili pred zničením a zneuctením, ktorý bol zahrnutý do okrsku pôsobnosti dozorných a udržiavacích orgánov a ktorého miesto pochovania bolo opatrené náhrobkom z hliny, kameňa alebo akejkoľvek inej trvanlivej hmoty. Za riadne ošetrovaný (udržiavaný) bol považovaný každý hrob, ktorého rov bol chránený pred rozpadnutím buď trávnikom alebo dostatočne silným obkladom z kameňa alebo inej trvanlivej hmoty, ktorého náhrobná evidenčná tabuľka a písmená na nej boli vy-

²¹² VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 844. *Vyhotovení plánů hřbitovů zem. insp. Bratislava.*

²¹³ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 969. *Potřeba náhrad evid. tabulek.*

²¹⁴ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 461. *Udržování paušál – puokázání na přetírání evid. tab..*

²¹⁵ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. 156, bez sign. *Náhrobní tabulka.*

²¹⁶ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 971. *Potřeba hrobníků na voj. hřbitovech.*

²¹⁷ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1487. *Upravení kompetence MNO. a podřízených vyš. voj. velit.*

hotovené z trvanlivých materiálov a všetky dáta na nej boli dobre čitateľné a na ploche ktorého sa nachádzal náboženský symbol, ktorý bol v dobrom stave.²¹⁸

Začiatkom roka 1922, na porade konanej dňa 10. marca 1922, schválilo Ministerstvo národnej obrany vzor československého vojnového hrobu, podľa ktorého mali byť upravované už založené, a súčasne i zakladané nové jednotlivé hroby na vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny.²¹⁹ Nákreby (farebné na tvrdom papieri, čiernobiele na matriciach), obsahujúce vizuálne znázornenie vzorového hrobu, vrátane jeho označení a navrhovaných rozmerov, boli zemských inšpekciám vojnových hrobov a ich expozitúram zasielané bezprostredne po ich schválení.²²⁰

Na jar roku 1923 sa Ústredný inšpektorát vojnových hrobov zaoberal otázkou zefektívnenia tvorby centrálnej evidencie vojakov cudzích národností, padlých a pochovaných v čase prvej svetovej vojny na vojnových cintorínoch zriadených na území Československej republiky, a tiež československých vojakov padlých a pochovaných počas vojny v zahraničí. V tejto súvislosti vydal dňa 23. februára 1923 výnos s názvom *Usprořádání evidence válečných hrobů*, v ktorom stanovil rámcové podmienky, ktorými sa mali zemské inšpekcie vojnových hrobov a ich expozitúry pri zostavovaní zoznamov padlých vojakoch, ktorých písomné záznamy sa nachádzali v ich agende, riadiť. Z uvedeného výnosu vyplýva, že spomenuté úrady mali vyhotovovať dva druhy zoznamov. Prvý, označovaný písmenom A, mal obsahovať údaje o všetkých cudzincoch, ktorí počas trvania konfliktu padli a boli pochovaní na území Československej republiky, resp. ktorí sa na tomto území počas vojny ocitli, alebo akýmkoľvek iným spôsobom dostali do kontaktu s ním, ale boli pochovaní v zahraničí. Druhý, označovaný písmenom B, mal obsahovať údaje o československých vojakoch, padlých v prvej svetovej

vojne a pochovaných na území Československej republiky alebo v zahraničí. Oba zoznamy sa mali deliť ešte na tri časti, z ktorých prvá mala poskytovať informácie o vojakoch pochovaných na vojnových cintorínoch, nachádzajúcich sa v obvode príslušnej zemskej inšpekcie vojnových hrobov, resp. jej expozitúry, druhá mala prinášať poznatky o vojakoch pochovaných na vojnových cintorínoch, nachádzajúcich sa v obvodoch iných zemských inšpekcií a ich expozitúr a tretia mala združovať informácie o vojakoch pochovaných na vojnových cintorínoch, nachádzajúcich sa mimo československého územia.²²¹ Dokumentačný materiál, slúžiaci ako poklad k vyhotovovaniu zoznamov A a B, zahŕňajúci výpisy z matrík (cirkevných, nemocničných, posádkových), záznamy a správy vojenských veliteľstiev o zomrelých vojakoch, exhumačné protokoly a pod., mali pre zemské inšpekcie vojnových hrobov a ich expozitúry zhromažďovať a vyhľadávať im podriadené úrady a inštitúcie.²²²

V letných mesiacoch roku 1923 sa Ministerstvo národnej obrany a jeho podriadené inštitúcie zaoberali najmä problematikou zriaďovacích a udržiavacích paušálov a vydávaním usmernení ozrejmujuúcich, na aké účely môžu byť peniaze elokované v uvedených paušáloch použité. Zo *Směrnice k používání a vyúčtování udržovacího paušálu válečných hrobů*, vydané dňa 18. mája 1923 Zemským vojenským veliteľstvom pre Slovensko vyplýva, že udržiavací paušál bol určený výlučne na udržiavanie hrobov a ich okolia a ciest medzi hrobmi, ako aj na kúpu rôzneho náradia, nevyhnutne potrebného k ich udržiavaniu. Výška paušálu bola vypočítavaná pre každý vojnový cintorín osobitne, pričom celková pridelená suma závisela od viacerých premenných. Základnou veličinou pre jeho určenie bol počet vojnových hrobov, nachádzajúcich sa na príslušnom cintoríne. Za udržiavanie jednotlivého hrobu bola raz ročne vyplácaná suma 5 Kč, za udržiavanie spoločného

²¹⁸ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1422. *Vymezení pojmu hrobu řádně zřízeného a řádně ošetřeného /udržovaného/.*

²¹⁹ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1922, kr. č. 467, sign. č. 83 1/6, č. j. 45 6013.

²²⁰ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1922, kr. č. 467, sign. č. 83 1/6. *Vzorek voj. hrobů.*

²²¹ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. č. 157, sign. č. 204. *Usprořádání evidence válečných hrobů.*

²²² TURIK, *Starostlivost*, 2010, c.d., s. 9.

hrobu 10 Kč, za udržiavanie hromadného hrobu (šachty) 15 Kč a za udržiavanie hrobového poľa 3 Kč za každý jeho štvorcový meter. Do tohto výpočtu sa nezarátavali tie hroby, o ktoré sa bez nároku na honorár starali príbuzní obetí alebo miestne inštitúcie, organizácie, spolky či spoločenstvá (obce, mestá, cirkvi, náboženské obce a pod.). Výšku udržiavacieho paušálu, vypočítanú podľa vyššie uvedeného vzoru pre konkrétne cintoríny, mali správcovia vojnových cintorínov zasielať každoročne, a to najneskôr do 1. apríla príslušného kalendárneho roka, tým zemským inšpekciám vojnových hrobov, resp. ich expozitúram, pod správu ktorých patrili. Úlohou zemských inšpekcií a ich expozitúr bolo preveriť, či sú výšky paušálov vypočítané správne. V prípade, že boli zistené nezrovnalosti, sa výkazy zasielali na prerobenie. Za predpokladu, že bola výška paušálu vypočítaná správne, boli výkazy zasielané na preplatenie Ústrednému inšpektorátu vojnových hrobov. Termín, do ktorého to museli príslušné úrady stihnúť, aby bol udržiavací paušál na príslušný kalendárny vyplatený, bol stanovený najneskôr na 15. máj.²²³ Z usmernenia s názvom *Započítaní zřízovacího paušálu*, vydaného dňa 27. augusta 1923 Zemskou vojenskou inšpekciou vojnových hrobov v Košiciach zase vyplýva, že zriaďovací paušál mohol byť využitý výlučne na zriadenie a následnú prvotnú úpravu vojnového hrobu alebo na osadenie náhrobníka. Kým do vydania tohto usmernenia bola výška zriaďovacieho paušálu stanovená na fixnú, jednorázovo vyplácanú sumu 10 Kč za zriadenie každého nového vojnového hrobu a 10 Kč za každú mŕtvolu, ktorá doň bola pochovaná, po novom sa mal jeho výpočet odvíjať (podobne, ako tomu bolo pri paušále udržiavacom) od typu zriaďovaného hrobu. Za jednotlivý hrob mala byť vyplácaná jednorázovo suma 10 Kč, za hrob spoločný čiastka 20 Kč, za hrob hromadný suma 30 Kč a za každý bežný meter hrobového poľa 10 Kč. Podobne

ako u udržiavacích paušáloch i paušály zriaďovacie boli pred ich preplatením Ústredným inšpektorátom vojnových hrobov zasielané na kontrolu príslušným zemským vojenským inšpekciám vojnových hrobov, resp. ich expozitúram.²²⁴ V prípade, že niektorý zo správcov cintorína nedokázal za prostriedky poukázané v rámci zriaďovacieho alebo udržiavacieho paušálu zabezpečiť vybudovanie, resp. patričnú starostlivosť a vojnové hroby na jemu zverenom vojnovom cintoríne, mohol požiadať mieste a vecne príslušnú Zemskú inšpekciu vojnových hrobov o vyplatenie mimoriadnej dávky. Takúto požiadavku však bolo potrebné vždy patrične odôvodniť. Zemské inšpekcie vojnových hrobov mali mimoriadne dávky vyplácať z finančných prebytkov, ktoré sa podarilo v rámci paušálnych výdavkov ušetriť správcom vojnových cintorínov v im zverenom obvode.²²⁵ Peniaze ušetrené z vyplatených zriaďovacích a udržiavacích paušálov bolo možné použiť aj na úhradu výdavkov, spojených s výzdobou hrobov a spomienkovými oslavami na vojakoch padlých a zomrelých počas prvej svetovej vojny, konaných každoročne na sviatok Pamiatky zosnulých (2. november).²²⁶ Všetky ostatné práce, priamo súvisiace s dostavbou, konečnou úpravou a údržbou vojnových cintorínov (stavba oploštenia, budovanie vstupných brán, zriaďovanie prístupových ciest a chodníkov, vysádzanie drevín, zakladanie kvetinových záhonov, výkup pozemkov, uzatváranie nájomných zmlúv s vlastníkmi pozemkov pod vojnovými cintorínmi a zmlúv so stálymi hrobármi a pod.) boli hradené Ústredným inšpektorátom vojnových hrobov z iných finančných zdrojov.²²⁷

Na jar roku 1924 sa Ministerstvo národnej obrany opätovne zaoberalo problematikou jazykovej úpravy náhrobných evidenčných tabuliek. Vo svojom výnose zo dňa 8. marca 1924, nesúcom názov *Jazyková úprava náhrobních tabulek na válčeníh hrobech*, nariadilo na-

²²³ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. č. 157, sign. č. 204/3. *Směrnice k používání a vyúčtování udržovacího paušálu válečných hrobů.*

²²⁴ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. č. 157, sign. č. 475. *Započítaní zřízovacího paušálu.*

²²⁵ TURIK, *Starostlivost*, 2010, c.d., s. 21.

²²⁶ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 264. *Výzdoba voj. hrobů v den Dušiček a úhrada vzniklých výloh.*

²²⁷ TURIK, *Starostlivost*, 2010, c.d., s. 20.

sledovné: „V prípadoch, kde starostlivosť o vojnové hroby a ich udržiavanie prevzali náboženské obce alebo súkromníci a tieto hroby sú označené náhrobnými tabuľkami alebo krížmi, ktorých nápisy sú v inom ako štátnom jazyku, nebude Ministerstvo národnej obrany do tejto správy vôbec zasahovať a predpisovať, v akom jazyku majú byť nápisy náhrobných tabuliek vyhotovené. [...] Kde sa však o vojnové hroby starajú vojenské cintorínske správy (četnícke stanice), budú vojnové hroby označované jednotnými evidenčnými tabuľkami.“²²⁸ Tento svoj postoj odôvodnilo ministerstvo tým, že predovšetkým z ekonomického hľadiska nepovažuje za vhodné zasahovať do úpravy a údržby vojnových cintorínov (a hrobov) na tých lokalitách, kde starostlivosť (vrátane finančných nákladov s tým spojených) o tieto pietne miesta dobrovoľne prevzali iné inštitúcie či súkromníci.²²⁹

V letných mesiacoch roku 1924 bola na Ministerstve národnej obrany znovu otvorená otázka usporiadania evidencie vojnových hrobov. Uvedenej problematike sa rezortné ministerstvo opätovne venovalo z dvoch dôvodov. Prvým boli pomaly sa končiace exhumácie roztrúsených vojnových hrobov na severovýchodnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi, vďaka ktorým pribudli do spisov vojnových cintorínov nové doklady, ktoré bolo potrebné náležitým spôsobom do už existujúcej evidencie zapracovať. Druhým dôvodom boli nedostatky vo vedení samotnej evidencie príslušnými vojenskými posádkovými veliteľstvami a žandárskymi stanicami, vyplývajúce z nepochopenia, resp. nedostatočného plnenia rámcových podmienok stanovených Ústredným inšpektorátom vojnových hrobov vo výnose o *Usporiádaní evidence válečných hrobov* z 23. februára 1923. Ministerstvo národnej obrany na vyššie spomenuté skutočnosti zareagovalo prostredníctvom dvoch dokumentov – listu Referátu vojenských hrobov pri Zemskom vojenskom veliteľstve pre Slovensko v Bratislave s názvom *Zavedení evidence po nastalých*

*exhumáciách*²³⁰, datovaného na 18. jún 1924 a *Směrnice ku uspořádání evidence o válečných hrobech podle zemských vojenských velitelstvích*²³¹, vydané Ústredným inšpektorátom vojnových hrobov dňa 31. júla 1924. Z menovanej smernice vyplýva, že pri vedení evidencie mali vojenské posádkové veliteľstvá a žandárske stanice rozdeľovať získané, alebo vlastnou činnosťou vyhotovené doklady, týkajúce sa vojakov padlých a pochovaných počas prvej svetovej vojny na vojnových cintorínoch, zriadených buď na území Československej republiky alebo mimo nej, do dvoch základných skupín – na doklady zomrelých československých vojakov (evidencia B) a doklady zomrelých vojakov, pochádzajúcich z iných štátov (evidencia A). Obe skupiny dokladov mali byť rozdelené ešte na tri menšie podskupiny – doklady o vojakoch zomrelých a pochovaných na vojnových cintorínoch situovaných na československom území v obvode vecne a miestne príslušného zemského vojenského veliteľstva, v obvodoch iných zemských vojenských veliteľstiev alebo doklady o vojakoch pochovaných v zahraničí. Do podskupiny dokladov o vojakoch zomrelých a pochovaných na vojnových cintorínoch, situovaných na československom území, v obvode vecne a miestne príslušného zemského vojenského veliteľstva, mali byť zaradené všetky dokumenty, týkajúce sa bývalých zajatcov, internovaných príslušníkov spojeneckých vojsk a príslušníkov bývalej rakúsko-uhorskej armády, hlásiacich sa k inej než československej národnosti (evidencia A1), resp. dokumenty viažuce sa k československým vojakom (evidencia B1). Išlo jednak o staré záznamy, pochádzajúce z evidencie rakúsko-uhorskej vojenskej správy (exhumáčne protokoly, evidenčné listy, denné záznamy úmrtí, nemocničné záznamy a pod.), jednak o nové dokumenty, vytvorené československou vojenskou správou. Pre každého známeho vojaka – cudzinca i Čechoslováka, zaradeného do tejto podskupiny, bolo potrebné vyhotoviť jeden úmrtný a jeden evidenčný

²²⁸ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 257. *Jazyková úprava náhrobních tabulek na váleč. hrobech.*

²²⁹ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. č. 165, sign. č. 320 257. *Příspěvek do rozkazu ZVV. pro Slovensko.*

²³⁰ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 548. *Zavedení evidence po nastalých exhumáciích.*

²³¹ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 784. *Směrnice ku uspořádání evidence o válečných hrobech podle ZVV – Opis.*

list, oba v českom jazyku. Uvedené doklady museli obsahovať všetky potrebné identifikačné údaje o zomrelom (meno a priezvisko, dátum a miesto narodenia, dátum a miesto úmrtia, domovská príslušnosť), pričom tieto údaje sa museli na oboch dokladoch zhodovať. Pre všetkých neznámych vojakov, zaradených do tejto podskupiny, ktorí boli pochovaní do spoločných, resp. hromadných hrobov, mal byť vytvorený jeden spoločný evidenčný list pre každý jeden spoločný, resp. hromadný hrob. Takýto evidenčný list mal obsahovať informáciu o počte tam pochovaných vojakov a ich štátnej príslušnosti. Doklady patriace do tejto podskupiny mali byť usporiadané abecedne, podľa jednotlivých vojnových cintorínov, okresov a zemí. Pre každý cintorín mal byť vyhotovený aj jeden katastrálny list a jeden celkový plán cintorína s matricou, obsahujúci presné číselné označenie všetkých vojnových hrobov. Čísla hrobov na evidenčných listoch sa museli zhodovať s číslami uvedenými na plánoch a maticiach príslušných cintorínov. Počet hrobov na vojnových cintorínoch v jednotlivých obvodoch zemských vojenských veliteľstiev sa zase musel zhodovať s počtom hrobov uvedených v ich celkovom zozname. Dokumenty o pochovaných vojakoch mali zhromažďovať a vytvárať členovia vojenských posádkových veliteľstiev a žandárskych staníc, vyhotovovanie plánov a matric cintorínov malo byť v kompetencii zamestnancov stavebných riaditeľstiev pri príslušných zemských vojenských veliteľstvách. Kompletná zložka dokladov, patriacich do evidencie A1 a B1, mala pri každom jednom vojnovom cintoríne obsahovať jeden celkový plán cintorína s matricou, jeden katastrálny list, jeden obal s abecedne usporiadanými dokumentmi patriacimi do skupiny A1 (vojaci – cudzinci) a jeden obal s evidenčnými listami prislúchajúcimi skupine B1 (československí vojaci). Do podskupiny dokladov o vojakoch zomrelých na území Československa a pochovaných na ploche vojnových cintorínov, nachádzajúcich sa v obvodoch iných než vecne a miestne príslušných zemských vojenských veliteľstiev, mali byť zaradené všetky dochované staré rakúsko-uhorské

dokumenty (evidencie A2 a B2). Dokumenty zhromaždené v tejto podskupine mali byť usporiadané oddelene a v abecednom poradí podľa vojnového cintorína a obvodu príslušného zemského vojenského veliteľstva. Podskupinu dokladov o vojakoch, ktorí boli pochovaní na vojnových cintorínoch mimo územia Československej republiky, mali tvoriť všetky dokumenty, týkajúce sa bývalých zajatcov a internovaných príslušníkov spojeneckých vojsk, ktorí boli kmeňovo príslušní do niektorého zo zajateckých táborov, nachádzajúcich v čase prvej svetovej vojny na československom území, avšak zahynuli buď v iných zajateckých táboroch, nachádzajúcich sa mimo tohto územia alebo kdekoľvek v cudzine (evidencia A3), a tiež dokumenty o československých vojakoch, ktorí zomreli pri výkone vojenskej služby v zahraničí a boli pochovaní na niektorom z tamjších vojnových cintorínov (evidencia B3). Záznamy o takýchto vojakoch mali členovia vojenských posádkových veliteľstiev a žandárskych staníc vyhľadávať v matrikách, nemocničných záznamoch a v pôvodných rakúsko-uhorských evidenčných listoch. Dokumenty patriace do tejto podskupiny mali byť usporiadané oddelene, pre každú národnosť zvlášť a v abecednom poradí podľa krajín, z ktorých pochovaní vojaci pochádzali. V prípade, žeby členovia vojenských posádkových veliteľstiev, resp. žandárskych staníc pri zhromažďovaní záznamov o pochovaných vojakoch narazili aj na iné, ako vyššie spomenuté dokumenty (dobové fotografie, pôvodné plány a skice vojnových cintorínov z čias vojny a pod.), mali ich taktiež priradiť do evidencie príslušného vojnového cintorína.²³² V liste, reagujúcom na končiac sa exhumácie, nariadil Referát vojnových hrobov pri Zemskom vojenskom veliteľstve pre Slovensko v Bratislave členom všetkých vojenských posádkových veliteľstiev a žandárskych staníc vo svojom obvode, aby pri zapracúvaní poznatkov, nadobudnutých počas exhumačných akcií, do existujúcej evidencie, viažucej sa k príslušným vojnovým cintorínom, postupovali nasledovne: „*Všetky vojnové hroby původné, které boli už na cintoríne zriadené a všetky vojnové hroby novo*

²³² VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 784. *Směrnice ku uspořádání evidence o válečných hrobech podle ZVV – Opis.*

zriadené po vykonaných exhumáciách zakreslite a očísľujte, a to tak v evidenčných listoch, ako aj v skici na tretej strane katastrálneho listu, aby sa vedelo, kde je ktorý vojak pochovaný. Hroby novo zriadené po exhumáciách označte príslušnou značkou a uveďte v legende. Každý pochovaný vojak musí mať osobitne vypísaný jeden evidenčný list, s výnimkou spoločných hrobov a šácht, kde sú pochovaní neznámi vojaci, pre ktorých sumárne postačí vypísať jeden evidenčný list v uvedením počtu zomrelých vojakov, nachádzajúcich sa v tomto jednom hrobe. [...] Jednotlivé vojnové hroby označte značkou „j“, spoločné (s dvoma až piatimi mŕtvolami) značkou „sp“, šachty (so šiestimi až 100 mŕtvolami) značkou „š“²³³

Počnúc jeseňou roku 1924 sa aktivita Ministerstva národnej obrany a jej podriadených inštitúcií, spra-

vujúcich agendu vojnových hrobov, začala primárne zameriavať na údržbu vojnových cintorínov. Išlo o prirodzený dôsledok aktívnej päťročnej činnosti ministerstva, v rámci ktorej sa mu podarilo jednak ukončiť dostavbu a konečnú úpravu týchto pohrebísk, jednak vyhotoviť relatívne podrobnú evidenciu, viažucu sa k vojakom pochovaným na týchto pietnych miestach. Keďže údržba vojnových cintorínov si nevyžadovala prijímanie špeciálnych usmernení, od konca roku 1924 sa v spisovej agende Ministerstva národnej obrany neobjavili žiadne písomnosti, ktoré by mali zásadný vplyv na skúmaný proces dostavby a konečnej úpravy týchto pietnych miest, zriadených na území Československej republiky počas prvej svetovej vojny, resp. v medzivojnovom období.

2.3 Legislatívna základňa dostavby a konečnej úpravy vojnových cintorínov – predpisy pre parciálne oblasti

Nariadenia Ministerstva národnej obrany v Prahe a jemu podriadených orgánov a inštitúcií obsahovali okrem všeobecných pravidiel aj predpisy pre parciálne oblasti (oplotenia, vstupné brány, hroby, náhrobníky, centrálné pomníky, sadovnícke a krajinárske úpravy a pod.), bezprostredne súvisiace s dostavbou, konečnou úpravou a starostlivosťou o vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny, zriadené na území Československej republiky počas trvania tohto konfliktu oddielmi vojnových hrobov (*Kriegsgräber Arbeiter Kompanie*), ktorými sa mali vojenské posádkové veliteľstvá, vojenské stavebné oddelenia a žandárske stanice pri dokončovaní týchto pietnych miest riadiť.

Dostavba a konečná úprava lazaretných a frontových cintorínov, vyskytujúcich sa na území severovýchodného Slovenska, ktoré vznikli ako dôsledok karpatských bojových operácií na Východnom fronte, mala byť v medzivojnovom období v zmysle platných nariadení realizovaná troma spôsobmi. Vojnové cintoríny, na ploche ktorých sa nachádzali výlučne hroby s neznámymi obeťami, mali byť zrušené. Telesné pozostatky vojakov

pochovaných na týchto pohrebiskách mali byť exhumované a prenesené do jedného hromadného hrobu zriadeného buď na najbližšom vojnovom cintoríne so známymi obeťami (čiastočne alebo úplne), alebo do hromadného hrobu vybudovaného na mieste rušeného cintorína. Okrem neznámych obetí z tohto pohrebiska mali byť do novozriadeného hromadného hrobu prenesené i telesné pozostatky neznámych vojakov, pochovaných vo vojnových hroboch rozptýlených v lesoch, na lúkach, poliach a pasienkoch, situovaných v jeho okolí. Vojnové cintoríny, v areáli ktorých sa nachádzali hroby s prevažne neznámymi obeťami, mali byť upravené tak, že ich spoločné a masové hroby s neznámymi vojakmi mali byť zrušené a telesné pozostatky obetí exhumované a následne pochované do jedného nového hromadného hrobu, zriadeného v blízkosti jednotlivých hrobov so známymi obeťami. Do novozriadeného hromadného hrobu mali byť pochovaní aj neznámi vojaci, ktorých mŕtve telá boli uložené v hroboch situovaných v okolí takýchto cintorínov. Jednotlivé hroby na tomto type vojnových cintorínov, v ktorých boli pochovaní známi

²³³ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 548. *Zavedení evidence po nastalých exhumacích.*

vojaci, mali ostať na pôvodnom mieste. V areáli vojnových cintorínov s prevahou hrobov neznámych obetí mohli byť uložené i telesné pozostatky známych vojakov z jednotlivých hrobov, nachádzajúcich sa v ich okolí. Pri situovaní a výstavbe nového hromadného hrobu a nových jednotlivých hrobov sa mal klásť dôraz nato, aby novovzniknuté dispozičné (pôdorysné) riešenie vytváralo súmerný a jednoliaty celok. Vojnové cintoríny, na ploche ktorých sa nachádzali prevažne jednotlivé hroby s telesnými pozostatkami vojakov, ktorých identita bola známa, mali byť upravované bez zásahov do pôvodného dispozičného usporiadania hrobových miest, vytvoreného počas prvej svetovej vojny. Upraviť dispozičnú takýchto cintorínov bolo prípustné iba vtedy, ak by tým neutrpel ich celkový výraz, pričom povolené bolo zrušiť výlučne iba tie hroby, resp. rady hrobov, v ktorých boli pochované neznáme obete. Pred ich zrušením však museli byť všetky telá tam pochovaných vojakov exhumované a premiestnené do existujúceho alebo novozriadeného spoločného alebo hromadného hrobu, resp. do radu spoločných alebo hromadných hrobov. Podobne ako v predošlých dvoch prípadoch, aj na treťom type karpatských vojnových cintorínov bolo možné pochovávať exhumované telesné pozostatky vojakov, pochádzajúce z vojnových hrobov situovaných v ich bližšom i vzdialenejšom okolí, pričom známe obete mali byť pochované do jednotlivých hrobov a neznáme obete do spoločného alebo hromadného hrobu, resp. radov spoločných alebo hromadných hrobov.²³⁴

Dobudovaný frontový alebo lazaretný vojnový cintorín sa mal vždy ohradiť.²³⁵ Na výrobu oplotenia sa odporúčalo použiť ostnatý drôt, upevňovaný buď na dre-

vené koly alebo železobetónové stĺpy, pozdĺž ktorého mala byť následne zrealizovaná výsadba miestnych odrôd listnatých, resp. ihličnatých drevín alebo hlohu, plniacich po ich dorastení funkciu stáleho oplotenia v podobe živého plotu alebolivej steny.²³⁶ Alternatívnym riešením bolo vybudovanie dreveného plotu z brezového alebo bukového dreva.²³⁷

Uprostred každého karpatského vojnového cintorína mal byť vybudovaný centrálny pietny symbol v podobe centrálneho pomníka alebo centrálneho kríža, nesúceho nápis nasledovného znenia: „*Tu odpočíva ... neznámych vojakov (rakúsko-uhorských, ... ruských) padlých za vlat' vo svetovej vojne v dobe od ... do ...*“.²³⁸ Citovaný nápis, ktorý mohol byť i mierne modifikovaný, mal byť vyhotovovaný v dvojazyčnej slovensko-ruskej mutácii. Osadeniu centrálnych pietnych symbolov v areáloch vojnových cintorínov malo prechádzať posudzovanie a schválenie ich návrhov Ministerstvom národnej obrany.²³⁹ Ministerstvo si počas tohto procesu malo všímať tri základné skutočnosti – kto bude financovať ich výstavbu, kým bude zabezpečená starostlivosť a financovanie ich údržby a či ich osadenie skrášli celkový vzhľad cintorína.²⁴⁰ Výstavba centrálnych pomníkov a centrálnych krížov mala byť realizovaná z materiálov trvácnych a odolných voči vonkajšiemu prostrediu, pričom za najvhodnejšie riešenie bolo považované použitie kombinácie prírodného kameňa s kovovými doplnkami.²⁴¹ Na ich zhotovovanie však bolo prípustné používať aj iné materiály, napríklad tvrdé drevo (buk, dub, orech, slivka a pod.), umelý kameň či (železo)betón.

Vojnové hroby (jednotlivé, spoločné i masové) a hrobové polia už založené, resp. novo zakladané v areáloch

²³⁴ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*

²³⁵ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, č. j. 6949. *Posádkové velitelství, Četnícka stanice, Vojenská duchovní správa.*

²³⁶ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1923, šk. č. 6, sign. č. 451. *Oplocení vál. hřbitova v Košicích.*

²³⁷ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 42, Čertižné. *Plánek plotu, kterým jsou nově zřízené voj. hřbitovy ohraženy.*

²³⁸ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*

²³⁹ TURIK, *Starostlivost*, 2010, c.d., s. 17.

²⁴⁰ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 919. *Pomníky na voj. hřbitovech.*

²⁴¹ BUREŠ, Jiří – PAVLÍKOVÁ, Marta. *Tatíčku, vrať se k nám. Pomníky velké války na Lounsku.* Ústí nad Labem : Národní památkový ústav, 2018, s. 14.

frontových a lazaretných vojnových cintorínov, mali mať jednotnú úpravu. Nad každým hrobom a hrobovým polom mal byť vybudovaný rov z hlíny, ktorý sa mal následne spevniť trávnikom a skrásliť výsadbou zo vždy zelených rastlín, resp. kvetov (zimozeleň, krušpán vždyzelený a pod.).²⁴² Po ich obvode mali byť vybudované obruby z kameňa alebo akejkoľvek inej trvanlivej hmoty, chrániace rovy pred rozpadnutím.²⁴³ Jednotlivé hroby mali byť zakladané v hĺbke 1,8 m a ich hrobové jamy mali mať šírku 0,65 m a dĺžku 2,0 m. Rovy budované nad jednotlivými hrobmi mali v záhlaví hrobu dosahovať výšku 0,6 m, v jeho prednej časti (pri nohách) výšku 0,5 m a ich vrchná časť mala mať pôdorysný tvar pravouhlého lichobežníka o rozmeroch 0,6 x 1,9 a 0,45 x 1,9 m. Rozmery hrobových jám a rovov spoločných a hromadných hrobov a hrobových polí mali byť prispôbené počtu do nich pochovávaných obetí. Pred každým rovom mal byť vybudovaný malý polkruhový výbežok z hlíny posiaty trávnikom, slúžiaci na osadenie tabuľky označujúcej číslo príslušného hrobu.²⁴⁴ V záhlaví hrobov a hrobových polí mali byť umiestňované pietne náhrobné symboly. Na cintorínoch, ktoré sa nachádzali v správe vojenských posádkových veliteľstiev a žandárskych staníc, mali byť ako pietne náhrobné symboly používané jednotné náhrobné evidenčné tabuľky v podobe osemcípnych kovových hviezd, umiestnených na tenkých kovových konzolách so zahrotením v spodnej časti.²⁴⁵ Cintoríny, o ktorých údržbu sa starali iné inštitúcie (obce, cirkvi, spolkové organizácie a pod.) alebo boli v správe súkromných osôb, mohli mať hroby označené aj náhrobnými krížmi alebo náhrobníkmi.²⁴⁶ Súčasťou náhrobných pietnych symbo-

lov mali byť nápisy, obsahujúce základné identifikačné údaje o hroboch a obetiach, ktoré v nich boli pochované – číslo hrobu, vojenská hodnosť, skratka vojenskej jednotky, meno a priezvisko, dátum narodenia, dátum úmrtia a náboženský symbol (kríž, Dávidova hviezda, polmesiac, kalich a pod.), odkazujúci na konfesijnú príslušnosť zomrelého. Pri známých vojakoch cudzích štátov (Rusi, Nemci, Taliani, Rumuni a pod.) mal nápis obsahovať aj národnosť zomrelého. V prípade, že išlo o hroby, v ktorých boli pochované obeť, ktorých identita nebola známa, mali nápisy obsahovať číslo hrobu, národnosť (prípadne aj symbol konfesijnej príslušnosti) a počet pochovaných vojakov s uvedením, že ide o neznáme obeť.²⁴⁷

Dôležitou súčasťou dostavby frontových a lazaretných vojnových cintorínov v Karpatoch mala byť popri oploteniach, centrálnych pomníkoch a krížoch, náhrobných krížoch a evidenčných tabuľkách aj ich sadovnícka alebo krajinárska úprava, spočívajúca vo výsadbe (mimo hrobových polí) pár kusov lokálnych druhov listnatých, resp. ihličnatých stromov (lipy, cyprusy, jedle, smreký a pod.).²⁴⁸

²⁴² VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*

²⁴³ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1422. *Vymezení pojmu hrobu řádně zřízeného a řádně ošetřeného /udržovaného/.*

²⁴⁴ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, kr. č. 467, r. 1922, sign. č. 83 1/6. *Vzor česk. voj. hrobu.*

²⁴⁵ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. 156, bez sign., *Náhrobní tabulka.*

²⁴⁶ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 257. *Jazyková úprava náhrobních tabulek na váleč. hrobech.*

²⁴⁷ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, č. j. 6949. *Posádkové velitelství, Četnická stanice, Vojenská duchovní správa; VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1920, kr. č. 503, č. j. 85536. Náhrobní evid. tabulky a jejich text ve smyslu jazykového zákona ze dne 22.II.1920; VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. 156, bez sign. Náhrobní tabulka.*

²⁴⁸ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*

2.4 Proces dostavby a konečnej úpravy a údržba vojnových cintorínov

Československé štátne orgány začali podnikať prvé praktické kroky priamo súvisiace s riešením otázky dostavby a konečnej úpravy tamojších vojnových cintorínov (a hrobov) z prvej svetovej vojny v máji 1919. V uvedenom období boli všetkým zainteresovaným úradom, vedúcim matričné záznamy (obce, mestá, fary) a bezpečnostným zložkám štátu (posádkové veliteľstvá, žandárske stanice, vojenská duchovná správa) zasieľané prostredníctvom vecne a miestne príslušných inšpekcií vojnových hrobov pri zemských vojenských veliteľstvách informačné dotazníky so sériou otázok, týkajúcich vojnových cintorínov alebo vojnových hrobov z prvej svetovej vojny, situovaných na území Československa, a tam pochovaných vojnových obetí.²⁴⁹ Pomocou dotazníkov, určených pre farské, obecné a mestské úrady, sa zisťovali informácie o počtoch vojnových obetí, pochovaných na tamojších svetských resp. cirkevných cintorínoch od začiatku vojny do 30. apríla 1919, dátum (resp. rok) ich pochovania, identifikačné údaje (meno, náboženská a štátna príslušnosť), čísla a stav hrobov, v ktorých boli uložené ich telesné pozostatky, ďalej tiež počty hrobov s jednou, dvoma, troma a viac mŕtvolami (vrátane neupravených hrobov), počty pochovaných zajatcov a mená osôb, resp. spoločností, ktoré sa o tieto hroby starali, vrátane podmienok, za akých túto činnosť vykonávali. V prípade, že oslovené úrady mali k dispozícii aj fotografie tamojších vojnových hrobov, mali ich zaslať príslušnej inšpekcii spolu s vyplneným dotazníkom.²⁵⁰ Dotazníky, určené pre posádkové veliteľstvá, žandárske stanice a vojenské duchovné správy slúžili na zabezpečenie výkazov o všetkých pochovaných vojakoch v obvodoch týchto inštitúcií od roku 1914 do 31.

mája 1919.²⁵¹ Podľa vyzbieraných dát sa na území Československej republiky po skončení prvej svetovej vojny malo nachádzať 171 385 upravených vojnových hrobov, v ktorých malo byť pochovaných približne 203 160 obetí a 63 478 neupravených vojnových hrobov s ostatkami 119 192 vojakov.²⁵² Vojnové hroby boli umiestnené buď na vojnových cintorínoch alebo sa nachádzali voľne rozptýlené v krajine (v lesoch, na lúkach, poliach, pasienkoch, v záhradách rodinných domov a pod.).²⁵³ Najväčšia koncentrácia týchto pietnych miest – viac ako 120 000²⁵⁴, bola pritom na severovýchodnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi, t. j. v tých častiach republiky, na území ktorých v rokoch 1914 – 1915 prebiehali bojové operácie.²⁵⁵

2.4.1 Zriaďovanie centrálnej evidencie o vojnových hroboch, cintorínoch a obetiach

Dáta získané prostredníctvom dotazníkovej akcie predznamenal, že starostlivosť o vojnové cintoríny (a hroby) na území severovýchodného Slovenska bude vzhľadom na ich vysoký počet, veľkú koncentráciu na relatívne malom priestore a situovanie v hornatom a ťažko dostupnom teréne technicky i finančne náročná. Pred Československou republikou, ktorá v čase svojho vzniku disponovala obmedzeným rozpočtom, stála neľahká úloha – vypracovať a následne i prakticky realizovať koncepciu starostlivosti o tieto pietne miesta, ktorá by jednak naplnila záväzky štátu, vyplývajúce z ustanovení povojnových medzinárodných zmlúv, jednak by dokázala minimalizovať finančné prostriedky vynaložené na tento účel.²⁵⁶ Základným predpokladom naplnenia tohto cieľa bolo vytvorenie centrálnej evidencie voj-

²⁴⁹ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny*, 2014, c.d., s. 57.

²⁵⁰ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, bez sign. *Dotazník pre farské, obecné a mestské úrady*.

²⁵¹ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, bez sign. *Dotazník pro posádkové velitelství, četnické stanice, vojenské duchovní správy*.

²⁵² BYSTRICKÝ, *Dokumenty*, 2007, c.d., s. 30.

²⁵³ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny a pamätníky*, 2018, c.d., s. 205

²⁵⁴ TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 11.

²⁵⁵ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny*, 2018, c.d., s. 61.

²⁵⁶ TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 15.

nových cintorínov (a hrobov), a to z toho dôvodu, aby sa určil ich presný počet a vyhodnotil ich aktuálny stavebno-technický stav. Poznatelnosť týchto údajov bola nevyhnutná pre vypracovanie najefektívnejšej a finančne najmenej náročnej stratégie ich dostavby, konečnej úpravy a následnej údržby. Na zostavenie centrálnej evidencie mali byť použité údaje získané z dotazníkovej akcie a z agendy, ktorú Československá republika prevzala od X. Odboru strát vojny pri rakúsko-uhorskom Ministerstve vojny. Ich pravdivosť a aktuálnosť sa však ešte mala preveriť (verifikovať) priamo v teréne. Na území severovýchodného Slovenska bola plnením tejto úlohy v lokalitách, kde sa nachádzali vojenské posádkové veliteľstvá²⁵⁷, poverená československá armáda, mimo týchto lokalít zabezpečovalo danú úlohu československé žandárstvo.²⁵⁸

Overovanie údajov získaných počas dotazníkovej akcie a z agendy X. Odboru strát vojny spočívalo v preskúmaní terénu (identifikácia a zaznačovanie vojnových cintorínov a roztrúsených vojnových hrobov do poľných náčrtov, resp. plánov a exhumácie vojnových hrobov mimo stálych vojnových cintorínov) a zhromažďovanie dostupných písomných prameňov o vojnových obetiach (matričné a kronikárske záznamy, úradná a súkromná korešpondencia, úmrtné listy, úmrtné oznámenia a pod.). Na základe týchto aktivít zainteresovaní vojaci a žandári zisťovali skutočný počet vojnových hrobov a cintorínov, zriadených počas prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska, vyhodnocovali ich aktuálny stavebno-technický stav, zisťovali skutočný počet obetí pochovaných vo vojno-

vých hroboch a zhromažďovali o nich všetky dochované záznamy. Získané informácie následne písomne zaznamenávali a archivovali v administratívnych zložkách príslušných vojnových cintorínov (alebo hrobov), a súčasne ich v pravidelných intervaloch (do 1. októbra 1921 raz mesačne, po tomto dátume raz štvrťročne), za účelom priebežnej aktualizácie dát, zasielali Ústrednému inšpektorátu vojnových hrobov v Prahe.²⁵⁹

Komparáciou údajov z dotazníkovej akcie a agendy X. Odboru strát vojny s údajmi získanými prácou žandárov a vojakov priamo v teréne sa zistilo, že sa tieto v mnohých prípadoch rozchádzajú, pričom počet vojnových hrobov, ako aj v nich pochovaných vojnových obetí bol spravidla väčší, ako uvádzali pôvodné zdroje. Tento nesúlad bol spôsobený predovšetkým tým, že pri prvotnom zbere dát, realizovanom bezprostredne po skončení vojny, obyvatelia vojnou dotknutých obcí buď zámerné alebo z lenivosti, resp. z dôvodu nepresných spomienok (nepamätali si presné počty a uvádzali ich iba odhadom) uvádzali nepravdivé informácie o počtoch vojnových hrobov, ako aj o počtoch vojnových obetí. Nové, prácou v teréne nadobudnuté údaje, priniesli oveľa presnejšie a tým aj pravdivejšie dáta. Verifikované údaje využívali československé centrálné orgány, riadiace agendu vojnových hrobov, pre získavanie zahraničného kapitálu na dostavbu a konečnú úpravu týchto pietnych miest, ďalej pri usmerňovaní ich finálnej podoby, vrátane ich premiestňovania, resp. zmenšovania ich rozlôh, a tiež pri vyčleňovaní vlastných finančných prostriedkov na ich dostavbu, konečnú úpravu a následnú údržbu.²⁶⁰

²⁵⁷ Ako už bolo vyššie spomenuté, na území severovýchodného Slovenska pôsobili v medzivojnovom období iba tri vojenské posádkové veliteľstvá – v Bardejove, Čemernom a Humennom. Vojenské posádkové veliteľstvo so sídlom v Bardejove spravovalo všetkých päť vojnových cintorínov, nachádzajúcich sa v katastri mesta (evanjelický, kalvária, u sv. Anny, u sv. Jakuba, u sv. Michala), Vojenské posádkové veliteľstvo sídliace v Čemernom malo na starosti tri vojnové cintoríny – v Čemernom, na mestskom cintoríne vo Vranove nad Topľou a na židovskom cintoríne vo Vranove nad Topľou a Vojenské posádkové veliteľstvo so sídlom v Humennom spravovalo vojnový cintorín v meste Humenné. Celkovo sa tak československá armáda na území severovýchodného Slovenska starala o deväť vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny. Zvyšných vyše 200 spravovali tunajšie žandárske stanice – pozn. autora.

²⁵⁸ DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny*, 2013, c.d., s. 88.

²⁵⁹ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 886. *Měsíční výkazy – restrikce*.

²⁶⁰ TURIK, Radoslav. Exhumácie vojnových hrobov z prvej svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku v medzivojnovom období. In *Vojenská história*, 2013, roč. 17, č. 4, s. 77 – 78.

2.4.2 Zriaďovanie administratívnych zložiek o vojnových hroboch, cintorínoch a obetiach

Administratívne zložky o vojnových cintorínoch (a hroboch), zakladané a priebežne dopĺňané príslušníkmi vojenských posádkových veliteľstiev a žandárskych staníc, pôsobiach na území severovýchodného Slovenska, pozostávali primárne z dokumentov, ktoré vznikli ich vlastnou činnosťou v medzivojnovom období. Išlo o evidenčné, katastrálne a úmrtné listy, zoznamy obetí pochovaných na príslušných vojnových cintorínoch, zoznamy vojnových cintorínov v správe príslušných vojenských alebo žandárskych obvodov, potvrdenia o existencii, resp. neexistencii dokladov o vojnových obetiach v cirkevných matrikách, výpisy z úradných (obecných a mestských) matrík, dotazníky, výkazy o počtoch a druhoch vojnových hrobov a výške udržiavacích paušálov, zápisnice z exhumácií pozostatkov vojnových obetí, exhumačné plány, exhumačné protokoly, náčrty k exhumačným protokolom, skice, náčrty, plány, matrice (nákresy) a situačné nákresy vojnových cintorínov, kópie pozemno-knižných máp a výťahy z katastrálnych máp so zaznačením polôh vojnových hrobov a cintorínov. Sporadicky sa medzi nimi vyskytli i staršie materiály, pochádzajúce z obdobia prvej svetovej vojny²⁶¹.

Zoznamy vojnových cintorínov poskytovali podrobné údaje o vojnových pohrebiskách, zriadených v katastroch obcí, patriacich do územnej pôsobnosti obvodov príslušných vojenských posádkových veliteľstiev alebo žandárskych staníc. Na titulnej strane týchto zoznamov boli uvedené ich názvy, ďalej tiež názvy obcí, resp. miest, v ktorých sa nachádzala najbližšia poštová a najbližšia železničná stanica a vysvetlivky, viažuce sa k údajom zhromažďovaným v týchto dokumentoch. Na ich zadnej strane bol zase vymedzený priestor

na prípadné poznámky. V samotných dokumentoch boli uvádzané nasledovné informácie – názvy obcí, v katastri ktorých sa nachádzali vojnové cintoríny alebo hroby, názvy cintorínov, celkové počty vojnových a vojenských hrobov (uvádzané podľa roku ich založenia), celkové počty pochovaných obetí, obvody a výmery pohrebísk (vrátane ich širok a dĺžok), údaje o majiteľoch cintorínov (vrátane parcelných čísel) a majiteľoch pozemkov, na parcelách ktorých sa rozprestierali, ďalej tiež počty hrobov, o ktoré sa bezplatne starali obce alebo príbuzní obetí, počty poškodených hrobov, rozsah (v metroch) prideleného ostnatého drôtu, počty pridelených hlohových sadeníc a náhrobných evidenčných tabuliek a údaje o tom, či a ak áno, tak akým spôsobom sú vojnové cintoríny, v obvode príslušných vojenských posádkových veliteľstiev alebo žandárskych staníc, oplotené.²⁶²

Výkazy o počtoch a druhoch vojnových hrobov a výške paušálov, poskytovaných na ich údržbu, vypracúvali žandárske stanice a vojenské posádkové veliteľstvá. Zaznamenávali v nich informácie, týkajúce sa jednak čiastočných a celkových počtov a druhov (jednotlivé, spoločné, šachy, hrobové polia) vojnových hrobov, nachádzajúcich na vojnových cintorínoch v obvodoch ich pôsobnosti, jednak výšky čiastočných (za jednotlivé druhy hrobov osobitne) i celkových (za všetky druhy spolu) dotácií, ktoré na ich udržiavanie dostávali. Výška dotácie bola uvádzaná v korunách československých (Kč), počty jednotlivých a spoločných hrobov a hromadných šácht v jednotkách, počty hrobových polí v dĺžkových metroch. Vo výkazoch bol vymedzený priestor aj na prípadné poznámky, kde sa spravidla zaznamenávali informácie o výmerách príslušných vojnových cintorínov, ich vlastníctve, prípadne o ich zrušení a premiestnení

²⁶¹ Pre podrobnú analýzu dokumentov z obdobia prvej svetovej vojny, ktoré sú súčasťou administratívnych zložiek o frontových a lazaretných vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska bližšie pozri: LIŠKA, Zriaďovanie a výstavba vojnových cintorínov na území severovýchodného Slovenska počas Veľkej vojny. In *Vojenská história*, 2020, roč. 24, č. 3, s. 48 – 70. ISSN 1335-3314.

²⁶² VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1924, šk. č. 58, Kapišová. *Seznam hřbitovů o počtu a druhu válečných (voj.) hrobů v obvodu hřbitovní správy při četnické stanici v Kapišové*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1924, šk. č. 7, Bardejov – evanjelický. *Seznam hřbitovů o počtu a druhu válečných (voj.) hrobů v obvodu hřbitovní správy při posádk. velitelství v Bardiově*.

telesných pozostatkov tam pochovaných vojnových obetí na iné vojnové pohrebisko.²⁶³

Katastrálne listy sa nachádzali na predných stranách obalov administratívnych zložiek vojnových cintorínov. Obsahovali základné identifikačné údaje o danom pietnom mieste – krajinu, župu, okres a obec, v ktorej bol cintorín situovaný, jeho bližšie určenie (vojnový, zajatecký, posádkový, obecný, mestský, rímskokatolícky, evanjelický, gréckokatolícky a pod.), rozlohu, počet a druh vojnových hrobov (hroby s jednou, dvoma, tromi až piatimi mŕtvolami, šachty s viac ako piatimi mŕtvolami a hrobové polia), celkový počet pochovaných obetí, ich štátnu príslušnosť (ak ju bolo možné určiť), ďalej tiež informácie o tom, či sa v danej lokalite nachádzala trvalá vojenská posádka, kto vojnové hroby ošetroval, kto vykonával nad nimi dozor, kto bol majiteľom pozemku, koľko plánov, resp. iných vizuálnych prameňov daného pietneho miesta sa v príslušnej zložke nachádzalo a rôzne poznámky, týkajúce sa miestnych pomerov, povolených prevozov alebo dovozov exhumovaných mŕtvov a pod.²⁶⁴

Evidenčné listy slúžili na identifikáciu obetí pochovaných vo vojnových hroboch. Mali byť vyhotovené pre každý jeden vojnový hrob, nachádzajúci sa na ploche príslušného vojnového cintorína. Toto pravidlo však nebolo vždy dodržané.²⁶⁵ Z obsahového hľadiska poskytovali štyri druhy údajov o obetiach – identifikačné údaje (meno a priezvisko, dátum a miesto narodenia, trvalé bydlisko, rodinný stav, národnosť, štátnu príslušnosť, vierovyznanie, zamestnanie), údaje o vojenskej kariére (dátum a miesto odvodu, vojenský oddiel, vojenskú hodnosť), údaje o úmrtí a mieste pochovania (dátum, miesto a príčina smrti, názov cintorína a číslo hrobu v ktorom bola obeť pochovaná, spôsob označenia hro-

bu, meno človeka a podmienky za akých sa o hrob staral a informácia o tom, kedy a za akých okolností bola mŕtvola z cintorína prevezená na iné miesto) a doplnkové údaje (komu a kedy obeť naposledy písala, adresa jej pozostalých a dôležité informácie o jej osude).²⁶⁶ Väčšina evidenčných listov však bola vyplnená iba čiastočne, pričom spravidla je z nich možné zistiť iba meno a priezvisko obete, dátum jej narodenia a úmrtia, príčinu smrti, miesto pochovania a číslo a spôsob označenia hrobu. Zvyšné údaje o obeti skoro vždy absentujú.

Úmrtné listy, podobne ako listy evidenčné, poskytovali informácie o vojakoch pochovaných na vojnových cintorínoch. Vystavované boli na základe údajov, zaznamenávaných počas prvej svetovej vojny v úradných a vojenských matrikách. Obsahovali meno a priezvisko obete, jej vojenskú hodnosť, názov pluku, oddielu, resp. pododdielu, ktorého bola súčasťou, rok a miesto jej narodenia, vierovyznanie, občianske povolanie, rodinný stav, miesto trvalého pobytu, dátum a miesto smrti, miesto pochovania, príčinu smrti, meno a hodnosť lekára, resp. svedka, ktorý ju po smrti ohliadol a identifikoval, meno kňaza, ktorý ju pochoval alebo zapísal do matriky zomrelých a názov dokladu, na základe ktorého bola do matriky zomrelých zapísaná. Súčasťou úmrtných listov bola i kolónka z názvom „poznámka“, kde sa mali uvádzať informácie o tom, či si vojnová obeť privodila chorobu, ktorej podľahla, pri vykonávaní vojenskej služby, resp. či bola prevezená, exhumovaná, agnoskovaná a pod.).²⁶⁷

*Potvrdenia o existencii, resp. neexistencii dokladov o vojnových obetiach v cirkevných matrikách*²⁶⁸ vystavovali na vyžiadanie príslušných úradov farári, správcovia alebo administrátori katolíckych, pravoslávnych a protestantských farností a spoločenstiev, resp. rabíni zodpo-

²⁶³ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1934, k. č. 7, Čarno II. *Výkaz o počtu a druhu válečných hrobov a paušálu na jejich udržování v obvodu hrbitovní správy ve Zborove.*

²⁶⁴ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 14, Kamenica nad Cirochou. *Katastrální list pro obec Velká Kamenice okr. Humenné, župa zemplínska, Slovensko*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 72, Dobrá nad Ondavou. *Katastrální list – obec Dobrá nad Ondavou.*

²⁶⁵ TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 13.

²⁶⁶ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 7, Zborov. *Evidenční list nadporučíka Karla Kopřivu.*

²⁶⁷ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 72, Vranov nad Topľou. *Úmrtní list pešáka Jána Verbu.*

²⁶⁸ V administratívnych zložkách skúmaných frontových a lazaretných vojnových cintorínov sa dochovali výlučne potvrdenia s negatívnym výsledkom lustrácie – pozn. autora.

vední za vedenie matrík židovských náboženských obcí. Ich úlohou bolo preveriť, či sa v matrikách zomrelých dochovali nejaké údaje o obetiach pochovaných počas prvej svetovej vojny na cintorínoch, nachádzajúcich sa vo farnostiach, matkocirkevných a dcérocirkevných spoločenstvách a rabinátoch, ktoré spravovali. O výsledkoch ilustrácie následne prostredníctvom písomného potvrdenia informovali vojenské posádkové veliteľstvá alebo žandárske stanice, ktoré si od nich dané údaje vyžiadali.²⁶⁹

Výtahy z mestských a obecných matrík vyhotovovali úradníci miestnej samosprávy – mestskí alebo obecní matrikári. Títo na predtlačené (do roku 1921 sa používali tlačivá z čias Rakúsko-Uhorska), prípadne ručne vyhotovené tlačivá (preklady rakúsko-uhorských originálov) uvádzali základné identifikačné údaje (meno a priezvisko, civilné zamestnanie, trvalé bydlisko, vierovyznanie, vek, miesto úmrtia, príčina a dátum smrti a dátum oznámenia o úmrtí), poznatky o príbuzných (meno a priezvisko manželky a rodičov), vojenskú hodnotu a všetky dôležité poznámky o vojnových obetiach, ktorých mená sa nachádzali v matričných záznamoch.²⁷⁰

Zoznamy obetí pochovaných na vojnových cintorínoch obsahovali základné údaje o vojakoch, ktorých pozostatky boli uložené do hrobov na príslušných vojnových pohrebiskách. Spravidla obsahovali mená a priezviská obetí, názvy vojenských jednotiek, v ktorých počas voj-

ny pôsobili, ich vojenské hodnosti, dátumy narodenia a úmrtí, vierovyznania, čísla hrobov (súhlasia s číslami na vizuálnych prameňoch – skice, náčrty, plány, matrice a pod.), do ktorých boli na danom vojnovom cintoríne pochovaní a informácie o tom, či ich telesné pozostatky boli do týchto hrobov uložené samostatne alebo s ostatkami iných osôb.²⁷¹ Takýmito zoznamami disponujú spravidla takmer všetky lazaretné vojnové cintoríny, pri frontových cintorínoch je výskyt týchto dokumentov skôr výnimkou ako pravidlom.

*Matrice (nákrasy)*²⁷², *náčrty*²⁷³, *plány*²⁷⁴, *situačné nákrasy*²⁷⁵ a *skice*²⁷⁶ vojnových cintorínov, vyhotovované v mierke 1:200, zachytávali pôdorysnú dispozíciu a rozmiestnenie vojnových hrobov (vrátane ich číselného označenia²⁷⁷) na vojnových cintorínoch (aktuálny stav k dňu ich vyhotovenia, ktorý sa spravidla uvádzal v spodnej časti týchto dokumentov), a súčasne poskytovali informácie o ich orientácii, rozmeroch, celkovej rozlohe, situovaní a podobe vstupov a centrálnych pietnych miest a spôsobe ich oplotenia. V ojedinelých prípadoch sa v týchto dokumentoch vyskytovali aj rozmery hrobov či spevnených plôch. Náčrty, plány a skice vyhotovovali členovia miestne príslušných žandárskych staníc, resp. vojenských posádkových veliteľstiev, matrice (nákrasy) a situačné nákrasy zase úradníci, pracujúci na Ústrednom inšpektoráte vojnových hrobov so

²⁶⁹ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1920, šk. č. 56, Ulič. *Potvrzení [...]*.

²⁷⁰ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1919, šk. č. 7, Bardejov – evanjelický. *Výtah z matriky odumretých*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1920, šk. č. 58, Nižný Komárnik. *Výtah z matriky*.

²⁷¹ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1928, šk. č. 43, Palota. *Seznam vojínů pohřbených na válečném hřbitově v Palotě*.

²⁷² VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 7, Stebník. *Nákres voj. hřbitova ve Stebníku*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 72, Čemerné. *Nákres voj. hřbitova v Čemerné*.

²⁷³ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1920, šk. č. 7, Hažlín. *Náčrt válečného hřbitova v Hažlíně*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 14, Velká Kamenica. *Náčrtek vojenského hřbitova v obci Velké Kamenici u Humenné*.

²⁷⁴ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1928, šk. č. 56, Topoľa. *Plán vojenského hřbitova v Topole*.

²⁷⁵ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 7, Hažlín. *Situační nákras vojenského hřbitova v Hažlíně*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 58, Malá Breznica. *Situační nákras vojenského hřbitova v M. Březniče*.

²⁷⁶ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 7, Becherov. *Skizza voj. hřbitova v obci Becherově*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 56, Papín. *Skizza hřbitova vál v Papíne*.

²⁷⁷ Na matriciach a časti náčrtov (spravidla tých, ktoré mali byť povinne vyhotovované na tretích stranách administratívnych zložiek vojnových cintorínov) čísla hrobov absentujú. Bolo to spôsobené tým, že matrice primárne slúžili iba na prekresľovanie pôdorysov vojnových cintorínov, vrátane rozmiestnenia vojnových hrobov na ich plochách, t. j. tvorili akýsi podklad (medzičlánok) pre následnú tvorbu skíc, náčrtov, plánov a situačných nákrasov vojnových pietnych miest – pozn. autora.

sídlom v Prahe, Zemskej inšpekcii vojnových hrobov so sídlom v Košiciach, resp. Referáte vojnových hrobov pri Zemskom vojenskom veliteľstve v Bratislave. Číslo hrobov, zaznačené na týchto vizuálnych prameňoch, korešpondovali s číslami uvádzanými v exhumačných protokoloch, evidenčných listoch, prípadne v zoznamoch obetí príslušných vojnových cintorínov. Na základe komparácie týchto dokumentov bolo možné určiť, koho telesné pozostatky sa v tom ktorom hrobe nachádzajú.

Dotazníky slúžili na komunikáciu jednotlivých oddelení Ústredného inšpektorátu vojnových hrobov v Prahe s čentíckymi stanicami a vojenskými posádkovými veliteľstvami. Išlo o formu rýchlej korešpondencie, založenej na stručnej otázke a stručnej odpovedi. Otázky (dotazy) kládli pracovníci inšpektorátu, odpovede na ne vypracúvali žandári alebo vojaci. Ich obsahom boli spravidla záležitosti týkajúce sa exhumačných prác, prípadne úpravy alebo údržby vojnových cintorínov.²⁷⁸

Exhumačné plány slúžili ako podklad pre realizáciu exhumácii v teréne. Obsahovali údaje o počte hrobov, ktoré mali byť v danej lokalite exhumované a o predpokladanom počte obetí, ktoré sa v nich mali nachádzať. Okrem toho slúžili aj na poskytnutie informácií o tom, čo sa s telesnými pozostatkami týchto obetí ďalej dialo. Mali podobu ručne kreslených skíc, niekedy doplnených aj o vysvetlivky²⁷⁹, na ktorých boli schematicky znázornené miesta exhumácií, vrátane obcí a miest, v okolí ktorých sa nachádzali a lokality s vojnovými cintorínmi, na ktoré boli telá obetí po zrealizovaní exhumačného procesu prevezené.²⁸⁰

Exhumačné protokoly boli určené na zaznamenávanie informácií o exhumovaných vojakoch. Mali podobu dotazníkov s ôsmymi otvorenými otázkami, doplnenými o päť podotázok, prostredníctvom ktorých členovia exhumačných komisií zisťovali základné údaje

o zomrelých a miestach ich primárneho i sekundárneho pochovania (polohu, spôsob označenia a číslo pôvodného a nového hrobu, stav mŕtvoly po exhumácii, jej oblečenie – druh uniformy, vrátane výložiek, gombíkov a spodného prádla, príslušnosť k armáde a vojenskému telesu, farbu a stav vlasov a zubov, zvláštne znamenia, a tiež prítomnosť písomností alebo cenných predmetov). Protokoly obsahovali aj mená členov exhumačných komisií. Vypĺňané boli exhumačnými komisármi (spravidla sa tak dialo priamo v teréne) a pravosť zaznamenaných informácií následne (po prevezení telesných pozostatkov exhumovaných obetí na vybraný vojnový cintorín) potvrdzovali svojím podpisom aj velitelia miestne príslušných žandárskych staníc, resp. vojenských posádkových veliteľstiev.²⁸¹

Zápisnice z exhumácií pozostatkov vojnových obetí predstavovali podrobné správy o vykonaných exhumáciách, popisujúce celý priebeh tohto procesu – od lokalizácie miesta nálezu vojnových hrobov, resp. telesných pozostatkov vojakov padlých v prvej svetovej vojne, až po uloženie ich tiel do hrobov na stálych vojnových cintorínoch. Obsahovali informácie o polohe nálezov vojnových hrobov, resp. kostrových pozostatkov vojnových obetí, odhad ich veku, príslušnosť k jednotlivým armádam, podrobný popis exhumovaných mŕtvol, vrátane popisu osobných vecí a oblečenia, ktoré sa pri nich našli a v neposlednom rade i údaje o spôsobe a miestne ich nového pochovania, zahŕňajúce názov obce, vojnový cintorín a číslo hrobu, do ktorého boli telesné pozostatky obetí po vykonaní predpísaných úradných úkonov uložené. Na rozdiel od exhumačných protokolov boli zápisnice spravidla vyhotovované až po ukončení exhumačného procesu, v sídlach miestne príslušných žandárskych staníc, resp. vojenských posádkových veliteľstiev, za prítomnosti ich veliteľov, starostov obcí,

²⁷⁸ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1935, šk. č. 14, Vyšný Mirošov. *Dotazník [...]*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1929, šk. č. 56, Snina – Giglovo. *Dotazník [...]*.

²⁷⁹ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 43, Varechovce. *Exhumační plán v okolí obce Varichovce*.

²⁸⁰ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 7, Ondrejov. *Exhumační plán četnické stanice Bardiov*.

²⁸¹ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 56, Snina, vojnový cintorín epidemický. *Exhumačný protokol*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 58, Bodružal. *Exhumačný protokol*.

v katastroch ktorých sa exhumácie vykonávali a exhumáčnych komisárov. Všetky vymenované osoby potvrdzovali na konci týchto dokumentov pravdivosť zapísaných údajov vlastnoručnými podpismi.²⁸²

Náčrty k exhumáčnym protokolom boli vyhotovované za účelom vyznačovania lokalít, na ktorých prebiehali exhumácie telesných pozostatkov vojakov padlých v prvej svetovej vojne. Mali podobu ručne kreslených máp, resp. schematických náčrtov, vyhotovovaných v mierke (najčastejšie 1:25 000) alebo bez mierky. Okrem zaznačenia polôh s výskytom vojnových hrobov obsahovali i polohopisné údaje o daných lokalitách (kóty, resp. názvy obcí, miest, potokov a chotárov a pod.), vysvetlivky a niekedy aj krátke popisy k vykonaným exhumáciám.²⁸³

*Výtahy z katastrálnych máp*²⁸⁴ a *kópie pozemno-knižných máp*²⁸⁵, vyhotovované v mierke 1:2880, slúžili primárne na zaznačovanie polôh vojnových cintorínov v intravilánoch alebo extravilánoch obcí a miest. Prvý z uvedených vizuálnych prameňov zachytával polohu vojnového pohrebiska v rámci celého katastra, druhý len tej časti, kde sa nachádzal cintorín. Oba pramene obsahovali okrem polohy pietneho miesta aj číslo parcely, na ktorej bolo zriadené, jeho rozmery, pôdorys a celkovú plošnú výmeru a v prípade výtahov z katastrálnych máp aj údaje o majiteľovi pozemku, na ktorom sa vojnový cintorín nachádzal.

Väčšina administratívnych zložiek, viažucich sa k vojnovým cintorínom (a hrobom) z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska, obsahuje iba nepatrnú časť z vyššie vymenovaných dokumentov. Súčasťou všetkých zložiek je katastrálny list príslušného pietneho miesta. Evidenčné listy, exhumáčne protokoly

a matrice (nákresy), náčrty, plány, situačné nákresy alebo skice vojnových cintorínov sa nachádzajú vo väčšine zložiek, ostatné dokumenty v nich buď úplne absentujú, alebo sa vyskytujú iba sporadicky. Miera výpovednej hodnoty samotných zložiek, ako aj parciálnych archívnych dokumentov, ktoré sú ich súčasťou, je rôznorodá. Vyskytujú sa zložky (a dokumenty), ktoré sú vyhotovené veľmi precízne, no sú i také, ktoré poskytujú neúplné, nepresné, skreslené a niekedy dokonca aj chybné údaje. Pri viacerých dokumentoch je tiež zrejmé, že boli vyhotovené v rozpore s platnými nariadeniami pre ich tvorbu, keďže v nich absentujú viaceré povinné formálne i obsahové náležitosti. Nedôslednosť až laxnosť pri vytváraní týchto dokumentov, resp. celých administratívnych zložiek možno vysvetliť neprimeranou záťažnosťou ľudí, ktorým bola táto úloha zverená. Na území severovýchodného Slovenska išlo v drvivšej väčšine prípadov o žandárov, ktorí museli agendu vojnových hrobov zabezpečovať popri plnení štandardných pracovných povinností, priamo súvisiacich s výkonom ich povolania. V ich prípade teda išlo o prácu navyše, ktorú vo všeobecnosti vnímali skôr ako záťaž, než ako svoje poslanie. Z tohto dôvodu jej neprikladali takú dôležitosť, akú by si zaslúžila a jej plnenie realizovali spravidla v rozsahu spĺňajúcom výlučne iba základné požiadavky, ba niekedy dokonca ani tieto nie.²⁸⁶ Napriek uvedenému predstavujú administratívne zložky (a v nich uchované dokumenty) vojnových cintorínov (a hrobov) z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska cenný archívny prameň, vďaka ktorému je možné v relatívne dostatočne dobrej miere zmapovať architektonicko-stavebný vývoj jednotlivých pietnych miest a získať o nich základné historické a faktografické údaje.

²⁸² VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1934, šk. č. 42, Medzilaborce, vojnový cintorín Medzilaborce II. *Zápisnica*.

²⁸³ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 7, Ondrejov. *Náčrt rozložení vál. hrobů po provedení exhumace v obci Ondrejov*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1934, šk. č. 42, Medzilaborce, vojnový cintorín Medzilaborce II. *Náčrtek k exhumáčnímu protokolu o nálezu padlých vojinů ve světové válce v roce 1914 – 1918*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1933, šk. č. 46, Telepovce. *Náčrtek místa koncentrace a exhumace ostatků padlých vojinů v obvodu četnické stanice Telepovce*.

²⁸⁴ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 58, Mlynárovce. *Výtah z kastrální mapy obce Mlynárovců*.

²⁸⁵ VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 7, Becherov. *Kopie pozemnoknižní mapy obce Becherov*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 58, Malá Breznica. *Kopie pozemnoknižní mapy obce M. Březnička*.

²⁸⁶ TURIK, Starostlivosť, 2010, c.d., s. 12 – 13.

2.4.3 Exhumácie, dostavba a konečná úprava vojnových cintorínov

Československá republika začala realizovať dostavbu a konečnú úpravu vojnových hrobov a cintorínov z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska bezprostredne po tom, ako sa v novovzniknutom štátnom útvere ukončil prvotný zber dát o týchto pietnych miestach. Po jeho vyhodnotení sa potvrdil už skôr známy fakt, že na danom území sa nachádzala jednak nepomerne vysoká koncentrácia vojnových cintorínov, jednak množstvo roztrúsených vojnových hrobov. Pre starostlivosť o vojnové pohrebiská, situované na severovýchode Slovenska, boli preto vypracované osobitné pravidlá, čiastočne sa líšiace od pravidiel platných pre

západnú, strednú a južnú časť Československa, v rámci ktorých sa pri plnení tejto úlohy odporúčalo používať i také pracovné postupy, ktoré vo zvyšných častiach krajiny (s výnimkou Podkarpatskej Rusi) neboli potrebné.²⁸⁷ Išlo predovšetkým o exhumácie a následné uloženie telesných pozostatkov neznámych (ale i známych) vojakov, situovaných v provizórnych vojnových hroboch a cintorínoch voľne rozptýlených na desiatkach lokalít, nachádzajúcich sa na hrebeňoch, svahoch, čistiniach, lúkach, pasienkoch, v údoliach a v povodiach riek a potokov karpatských hôr, do novozriadených hrobov na stálych vojnových pohrebiskách. Uvedený spôsob starostlivosti o tunajšie vojnové cintoríny a hroby z prvej svetovej vojny bol zvolený z ekonomických dôvodov.²⁸⁸

²⁸⁷ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*

²⁸⁸ Financovanie dostavby, konečnej úpravy a následnej údržby prvovojnových pohrebísk bolo na území Československa zabezpečované z dvoch základných zdrojov. Prvým – kľúčovým boli vlastné prostriedky štátu, druhým – doplnkovým boli finančné príspevky získavané od tých štátov, ktorých príslušníci boli pochovaní vo vojnových hroboch voľne rozptýlených v karpatskej krajine alebo sústredených na tunajších vojnových cintorínoch. Výška finančných prostriedkov alokovaná zo štátneho rozpočtu bola závislá od aktuálnej ekonomickej kondície krajiny, výška príspevkov získavaná zo zahraničia bola priamo úmerná počtu známych obetí, pochádzajúcich z tej ktorej krajiny. Keďže Československo ako novovzniknutý štátny útvar muselo od svojho vzniku riešiť oveľa akútnejšie problémy než bola starostlivosť o vojnové cintoríny (a hroby) z prvej svetovej vojny, na ich dostavbu a následnú údržbu každoročne uvoľňovalo iba obmedzený balík finančných prostriedkov, postačujúci výlučne na pokrytie základných prác. Vykryť všetky náklady súvisiace so starostlivosťou o tieto pietne miesta nebolo možné ani za pomoci príspevkov, prichádzajúcich na tento účel zo zahraničia, keďže ich výška nezohľadňovala reálny počet tam pochovaných vojnových obetí z radov cudzincov. Československo si totiž v zmysle platných medzinárodných dohôd mohlo nárokovat' na finančný príspevok na starostlivosť o vojnové hroby od iných štátov iba vtedy, ak dokázalo preukázať, že sú v nich pochované telesné pozostatky vojakov, pochádzajúcich z týchto krajín. Za nespochybniteľný dôkaz tejto skutočnosti sa považovalo predloženie úmrtných listov, obsahujúcich aspoň mená a základné životopisné údaje o padlých vojakoch. Úmrtné listy bolo možné vyhotoviť iba vtedy, ak sa dali obeť pochované vo vojnových hroboch a na vojnových cintorínoch jednoznačne identifikovať. V Česku, na Morave, v Sliezsku a na západnom, strednom a juhozápadnom Slovensku boli počas vojny zakladané lazaretné, posádkové a zajatecké vojnové cintoríny, kde bol vďaka dôslednému vyhotovovaniu písomných záznamov o hospitalizovaných a zomrelých vojakoch známy spravídla kompletný menoslov tam pochovaných obetí. Na území severovýchodného Slovenska a v Podkarpatskej Rusi, t. j. v tých oblastiach republiky, ktorými prechádzal front, bola situácia diametrálne odlišná. V uvedených častiach Československa vznikali počas prvej svetovej vojny predovšetkým frontové vojnové cintoríny, kde menoslov obetí spravídla absentoval. Bolo to spôsobené tým, že mŕtve telá vojakov sa pochovávali bezprostredne po bojoch, často krát bez vyhotovenia patričných úmrtných dokumentov a v prípade vojakov bojujúcich na strane cárskej ruskej armády aj bez akýchkoľvek identifikačných znakov. Z uvedeného vyplýva, že kým starostlivosť o vojnové hroby a lazaretné, posádkové a zajatecké cintoríny v západnej, strednej a južnej časti Československa bola hradená tak zo štátneho rozpočtu, ako aj zo zahraničných zdrojov, finančnú záťaž, spojenú so starostlivosťou o vojnové hroby a frontové cintoríny, situované v severovýchodných a východných oblastiach republiky, musel znášať spravídla v plnej miere takmer výlučne iba štát. Z uvedeného dôvodu Ministerstvo národnej obrany v apríli 1920 rozhodlo, že karpatské vojnové cintoríny a hroby s neznámymi vojakmi budú zrušené a pretransformované do hromadných hrobov alebo hrobových polí, ktorých zriadenie a následná údržba mala pre československý rozpočet predstavovať nižšiu finančnú záťaž ako starostlivosť o tieto pietne miesta v ich pôvodnom počte a rozsahu. DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny a pamätníky*, 2018, c.d., s. 206; DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny*, 2018, c.d., s. 61; TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 15 – 16.

Exhumácie²⁸⁹ sa vykonávali v intravilánoch a extravilánoch všetkých obcí a miest na území severovýchodného Slovenska, kde boli pochované neznáme vojnové obete. Zodpovednosť za plnenie tejto úlohy bola delegovaná na miestne žandárske stanice a vojenské posádkové veliteľstvá, ktoré zabezpečovali tento proces po administratívnej stránke.²⁹⁰ Praktické náležitosti, spojené s touto úlohou, vykonávali priamo v teréne námedzní robotníci. Realizácii samotných exhumačných prác predchádzalo vypracovanie a schválenie exhumačného plánu s rozpočtom, podľa ktorého sa mali tieto práce v priebehu príslušného kalendárneho roka zrealizovať. Po jeho odsúhlasení nadriadenými orgánmi boli príslušným žandárskym staniciam a vojenským posádkovým veliteľstvám zaslané požadované finančné prostriedky, ktoré mohli byť následne použité na krytie všetkých oprávnených výdavkov, spojených s exhumáciami, vrátane nákupu nevyhnutných pracovných nástrojov, exhumačných rakiev a dezinfekčných prostriedkov.²⁹¹

Ako už bolo vyššie spomenuté, praktickú stránku exhumačného procesu nerealizovali členovia miestnych žandárskych alebo vojenských posádkových veliteľstiev, ale ľudia najatí špeciálne na tento účel. Spravidla išlo o miestnych obyvateľov, vrátane členov marginalizovaných rómskych komunít.²⁹² Ich úlohou bolo zabezpečiť exhumácie vojnových hrobov, vrátane ich následného uvedenia do náležitého stavu (zasypanie zeminou, vyrovnanie s okolitým terénom), premieste-

nie telesných pozostatkov exhumovaných obetí na vojnové cintoríny a ich pochovanie do nových hrobov, vrátane konečnej úpravy týchto hrobových miest.²⁹³ V ojedinelých prípadoch vypomáhali námedzným robotníkom s konečnou úpravou vojnových hrobov aj členovia miestnych vojenských posádkových veliteľstiev. S každým námedzným robotníkom bola uzatvorená samostatná pracovná zmluva, v ktorej bol vymedzený rozsah prác, ktorý mal robotník vykonať a suma, ktorá mu mala byť za tieto práce vyplatená. Kým rozsah prác bol vždy rovnaký, mzda bola flexibilná a jej výška závisela od vyrokovaných podmienok medzi príslušnou žandárskou stanicou, resp. vojenským posádkovým veliteľstvom a najímanými robotníkmi.²⁹⁴ Vojakom, zúčastňujúcim sa na konečnej úprave vojnových hrobov, bola za vykonanú prácu vyplácaná odmena vo výške päťhodinového denného pracovného prídavku.²⁹⁵ Na samotných exhumáciách sa okrem námedzných robotníkov a radových vojakov zúčastňovali aj žandári alebo velitelia vojenských jednotiek, ktorí dozerali na realizáciu exhumačných prác a vyhotovovali predpísané písomnosti o ich priebehu (exhumačné protokoly, náčrty k exhumačným protokolom, nové náčrty vojnových cintorínov, zápisnice z exhumácií). Exhumované telesné pozostatky vojakov boli premiestňované na najbližšie vojnové cintoríny v exhumačných rakvách, ktoré tvorili jednoduché drevené debny s úchytkami. V každom obvode sa používala spravidla iba jedna exhumačná rakva. Po pri-

²⁸⁹ Proces exhumácie vojnových hrobov a cintorínov z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska (mimo územia dnešného okresu Vranov nad Topľou) v medzivojnovom období vo svojej štúdii, publikovanej v roku 2013, za pomoci archívnych materiálov podrobne rozobral a zmapoval Radoslav Turík. TURÍK, *Exhumácie*, 2013, c.d., s. 76 – 97.

²⁹⁰ DROBNÁK, *Vojnové cintoríny*, 2014, c.d., s. 58.

²⁹¹ BYSTRICKÝ, *Dokumenty*, 2007, c.d., s. 31.

²⁹² V roku 1921 predložila Četnícka stanica Poľana (dnes Malá Poľana) Inšpekcii vojnových hrobov v Košiciach exhumačný plán a rozpočet na vykonávanie exhumácií v jej obvode na príslušný kalendárny rok. Súčasťou korešpondencie bol aj sprievodný list, datovaný na 17. augusta 1921, v ktorej nadstrážmajster Hilacker informuje inšpekciu o tom, že exhumačné práce budú vykonávať Rómovia Tomáš Repáš, Ján Fedák a Ján Dzurban zo Staškoviec. VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 462/45. *Exhumanční plán a rozpočet, Stanice Polana*.

²⁹³ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, bez sign. *Smlouva sepsána na obecním úřadě v Podřívání s dole podespanými ohledně exhumace vál. hrobů*.

²⁹⁴ TURÍK, *Exhumácie*, 2013, c.d., s. 80.

²⁹⁵ VHÚ-VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 150/III. *Pracovní přídavek*.

vezení telesných pozostatkov na príslušný vojnový cintorín boli tieto z rakvy vysypané do vopred pripraveného (existujúceho alebo úplne nového) hrobu, pričom rakva sa zvonu použila. Pochovaná bola spravidla až s posledným exhumovaným telom. V závislosti od terénu a vzdialenosti exhumovaného hrobu od vojnového cintorína, na ktorý boli telesné pozostatky obetí premiestňované, sa ich prevoz uskutočňoval buď pomocou konských povozov alebo peši, prenášaním v rukách.²⁹⁶

Po premiestnení a pochovaní všetkých telesných pozostatkov vojnových obetí do hrobov na stálych vojnových cintorínoch, boli tieto upravené v zmysle platných nariadení – nad hrobovú jamu sa navrášila zemina (rov), na ktorú bola následne vysiatá tráva alebo trvalky a v záhlaví hrobu bol umiestnený pietny náhrobný symbol (drevený kríž, kamenný, resp. liatinový náhrobok, osemcípá kovová hviezda) s identifikačnými údajmi o pochovaných obetiach, náboženskými symbolmi a číslami príslušných hrobov.²⁹⁷ V ojedinelých prípadoch bývali rovy po obvode vymedzené kamennými obrubami. Keď boli všetky hroby na vojnovom cintoríne upravené, pristúpilo sa k úprave spevnených plôch, výstavbe centrálnych pietnych symbolov (drevené kríže, cintorínske kaplnky, kamenné, resp. železobetónové pomníky) a vybudovaniu oplotenia (drevené alebo železobetónové koly s ostnatým drôtom a výsadbou hlohu, resp. drevené oplotenie z brezového alebo bukového dreva) so vstupnou bránou (drevená, bez alebo s jednoduchými drevenými vrátami).²⁹⁸ V ojedinelých prípadoch bola na ploche vojnového cintorína zrealizovaná aj výsadba ihličnatých alebo listnatých stromov. Takto upravený cintorín sa považoval za dobudovaný. Na realizáciu vyš-

šie uvedených prác, súvisiacich s dobudovaním a konečnou úpravou vojnových pohrebísk, boli najímané miestne stavebné firmy, ktorým s tou úlohou vypomáhali i vojaci, správcovia vojnových cintorínov a nájomní hrobári. Podobne ako pri exhumáciách, aj v prípade týchto prác ich priebeh a precíznosť prevedenia dozorovali buď žandári alebo velitelia vojenských jednotiek.²⁹⁹

Po definitívnom dobudovaní vojnových cintorínov bolo potrebné doriešiť ešte jednu dôležitú otázku – právny vzťah k pozemkom, na ploche ktorých boli tieto pietne miesta zriadené. Vojnové pohrebiská boli na území severovýchodného Slovenska spravidla zriaďované na pozemkoch, ktoré sa nachádzali vo vlastníctve obcí a miest alebo cirkevných (katolícke a protestantské cirkvi) a náboženských organizácií (židovské náboženské obce) a ktoré už predtým slúžili ako verejné pohrebiská. V ojedinelých prípadoch boli vybudované aj na súkromných alebo urbáriálnych pozemkoch, ktoré ich vlastníci pôvodne využívali na hospodársku alebo poľnohospodársku činnosť. Zriadením vojnového pohrebiska sa však ich funkcia zmenila a pre ich majiteľov sa stali nevyužitelnými. Štát sa súkromným vlastníkom snažil kompenzovať ich ušlý zisk prostredníctvom uzatvárania krátkodobých alebo dlhodobých nájomných zmlúv za prenájom týchto pozemkov. Výška nájmu bola určená buď vzájomnou dohodou oboch zmluvných strán³⁰⁰, alebo na základe úradného odhadu, stanoveného odhadcom príslušného notariátu³⁰¹. Krajným riešením, využívaním v prípade, ak vlastníci s prenájomom nesúhlasili alebo neboli spokojní s výškou štátom ponúknutej finančnej kompenzácie, bolo odkúpenie týchto pozemkov do osobného vlastníctva štátu,

²⁹⁶ TURIK, *Exhumácie*, 2013, c.d., s. 79 – 80.

²⁹⁷ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, kr. č. 467, r. 1922, sign. č. 83 1/6. *Vzor česk. voj. hrobu*.

²⁹⁸ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1919, šk. č. 60, č. j. 6949. *Posádkové veliteľství, Četnícka stanice, Vojenská duchovní správa*; VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatkých*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 42, Čertižné, *Vojnový cintorín Čertižné II. Plánek plotu, kterým jsou nově zřízené voj. hřbitovy ohrazeny*; VHÚ-VHA Bratislava, f. VHC, r. 1923, šk. č. 6, sign. č. 451. *Oplocení vál. hřbitova v Košicích*.

²⁹⁹ TURIK, *Starostlivosť*, 2010, c.d., s. 17.

³⁰⁰ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. č. 165, sign. č. 320 481. *Odškodné za užívání pozemku pro vál. hroby*.

³⁰¹ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. č. 165, sign. č. 320 387. *Komisionální odhadnutí nájemného s pozemku*.

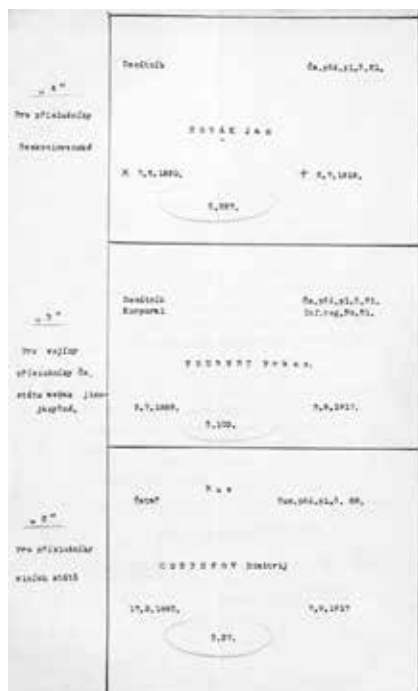
resp. Ministerstva národnej obrany.³⁰² Sú však známe aj prípady, kedy rezortné ministerstvo takého pozemky získalo do osobného vlastníctva i darom.³⁰³

³⁰² Jednou z lokalít, kde vlastníci pozemkov, na ktorých bol zriadený vojnový cintorín, nesúhlasili s ich prenájmom štátu, bola obec Ladomirová (okr. Svidník). Išlo o tri pozemky s celkovou rozlohou 1113 m². Ich vlastníkmi boli Ilona Škurlová rod. Vorobelová, Nety Seinger a Michal Škurla. Celková suma za odkúpenie príslušných pozemkov bola dohodnutá vo výške 1000 Kč. VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. č. 165, sign. č. 320 578. *Výkup pozemku vál. hřbitova v obci Ladomírové.*

³⁰³ K bezplatnému darovaniu pozemkov, na ktorých boli vybudované vojnové cintoríny, došlo v obciach Zborov a Vyšná Polianka (okr. Bardejov). Uvedené pozemky sa pôvodne nachádzali vo vlastníctve Štátnych lesov a statkov. Ich bezplatné prevedenie do vlastníctva Ministerstva národnej obrany podmienil pôvodný vlastník tým, že „...budú slúžiť výlučne uvedenému účelu (vojenský cintorín – pozn. autora), výlohy a udržiavanie hrobov bude prenesené na Ministerstvo Národnej obrany, ktoré bude platiť taktiež všetky dane a verejné dávky, vzťahujúce sa na tieto pozemky.“ VHÚ-VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. č. 165, sign. č. 320 396. *Bezplatné věnování vojenskému eráru částky stát. pozemků v obvode stát. lesní správy Zborov, na krerých jsou zřízené vojenské hřbitovy.*

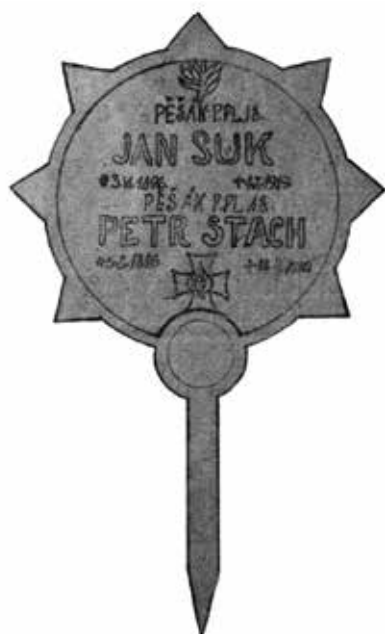
103. Zmluva s nájomným hrobárom Michalom Dolákom z roku 1924 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

104. Návrh textov pre náhrobnej evidenčné tabuľky v medzivojnovom období (Zdroj: VÚA – VHA Praha)

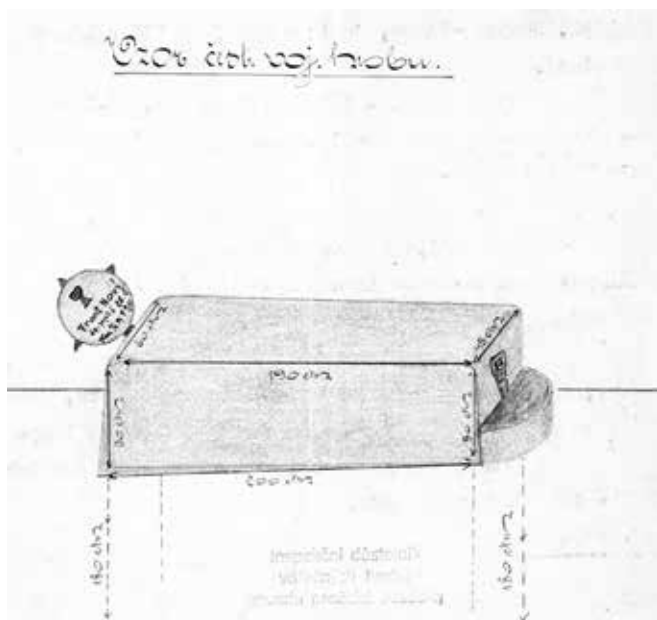
105. Originál náhrobnej evidenčnej tabuľky z medzivojnového obdobia (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

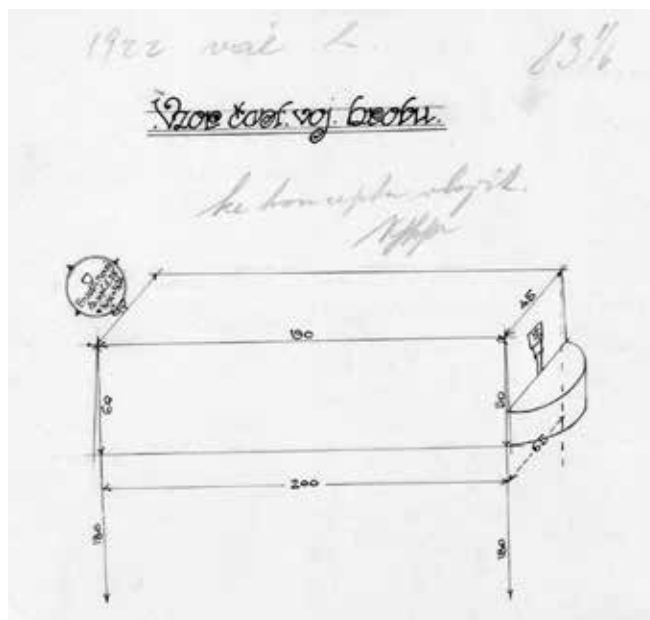
106. Návrh univerzálneho vzoru náhrobnej evidenčnej tabuľky – osemcípkej hviezdy pre vojnové hroby v medzivojnovom Československu (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

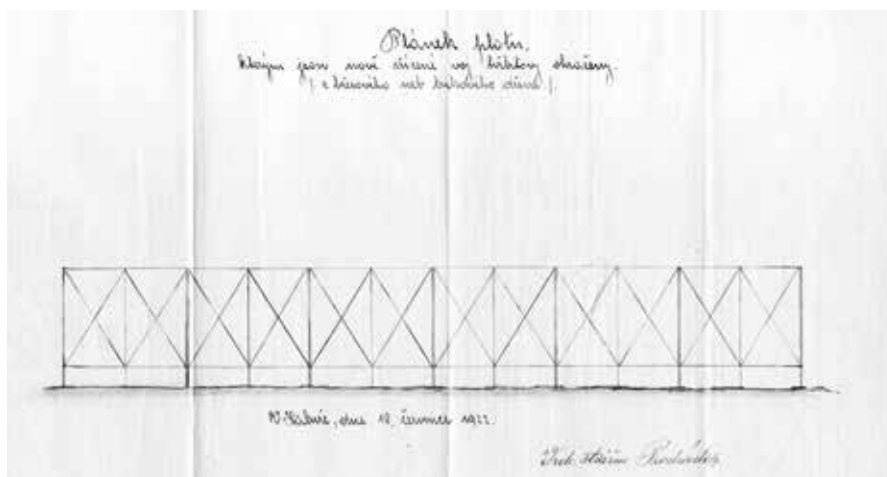
107. Originál náhrobnej evidenčnej tabuľky – osemcípkej hviezdy z medzivojnového obdobia (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

108. Vzor konečnej úpravy vojnového hrobu v medzi-vojnovom Československu (originál) (Zdroj: VÚA – VHA Praha)

109. Vzor konečnej úpravy vojnového hrobu v medzi-vojnovom Československu (matrica) (Zdroj: VÚA – VHA Praha)

110. Plán plotu z roku 1922, ktorým mali byť v medzivojnovom období oplotené vojnové cintoríny v katastri obce Čertužné (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

111. Dotazník z „dotazníkovej akcie“ z roku 1919, určený pre farské úrady (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

Číslo listu: 141 *Podpis: J. K. Kříž* *Podpis: J. K. Kříž*

Poznámky.

Seznam hřbitovů
v obci v katastrálním území Kapišovej

J. Kříž

Vysvětlivky.

1. Všechny hřbitovy v katastrálním území Kapišovej jsou uvedeny v tomto seznamu.
2. Všechny hřbitovy v katastrálním území Kapišovej jsou uvedeny v tomto seznamu.
3. Všechny hřbitovy v katastrálním území Kapišovej jsou uvedeny v tomto seznamu.
4. Všechny hřbitovy v katastrálním území Kapišovej jsou uvedeny v tomto seznamu.
5. Všechny hřbitovy v katastrálním území Kapišovej jsou uvedeny v tomto seznamu.
6. Všechny hřbitovy v katastrálním území Kapišovej jsou uvedeny v tomto seznamu.
7. Všechny hřbitovy v katastrálním území Kapišovej jsou uvedeny v tomto seznamu.
8. Všechny hřbitovy v katastrálním území Kapišovej jsou uvedeny v tomto seznamu.
9. Všechny hřbitovy v katastrálním území Kapišovej jsou uvedeny v tomto seznamu.
10. Všechny hřbitovy v katastrálním území Kapišovej jsou uvedeny v tomto seznamu.

Číslo hřbitova	Název hřbitova	Podle katastrálního území	Podle katastrálního území
1	Kapišovej	1	1
2	Kapišovej	2	2
3	Kapišovej	3	3
4	Kapišovej	4	4
5	Kapišovej	5	5
6	Kapišovej	6	6
7	Kapišovej	7	7
8	Kapišovej	8	8
9	Kapišovej	9	9
10	Kapišovej	10	10

J. Kříž

114. Zoznam vojnových cintorínov v ob-
vode Žandárskej stanice v Kapišovej
(Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

115. Katastrální list vojnového cintorína
v obci Veľká Kamenica (dnes Kamenica
nad Cirochou) (Zdroj: VHÚ – VHA Brati-
slava)

Katastrální list

Veľká Kamenica nad Cirochou

Kamenica

Polní katastrální list

Číslo katastrálního listu	Název katastrálního listu	Podle katastrálního území	Podle katastrálního území
1	Kapišovej	1	1
2	Kapišovej	2	2
3	Kapišovej	3	3
4	Kapišovej	4	4
5	Kapišovej	5	5
6	Kapišovej	6	6
7	Kapišovej	7	7
8	Kapišovej	8	8
9	Kapišovej	9	9
10	Kapišovej	10	10

J. Kříž

120. Výtah z matriky zomrelých obce Nižný Komárnik z 27. novembra 1920 s údajmi o zomrelom vojakovi rakúsko-uhorskej armády Ľudovítovi Argelovi (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

Výtah z matriky *Trávnica*

Halotti anyakönyvi kivonat.

Földrajzi név	A halottak helye (sz., év, nap)	A születés helye (sz., év, nap)	Az elhalt						A halál oka
			családi és utóneve, álla (születési), lakóhelye	valós	élet-kora	hivatásának családi és utóneve	szolgálat (családi és utóneve)	Az elhaltak helye, ha az elhaltak nem az ott haltak helyén	
1916 apr. 28	1916 január 31	Bereznai János Ladislav Fiath kapitány, a kral. husár-bíró 7. plukán	4. hat.	31.	hrabinka Kargarda Mihály	nehéztűz baron Károly Fiath hrabinka Alice Lemser	Tábori Csirke	—	

13. r. sz.

Ha a számla helye, Budapest, 1920. 11. 20.

Výtah z matriky zomrelých mesta Bardejov

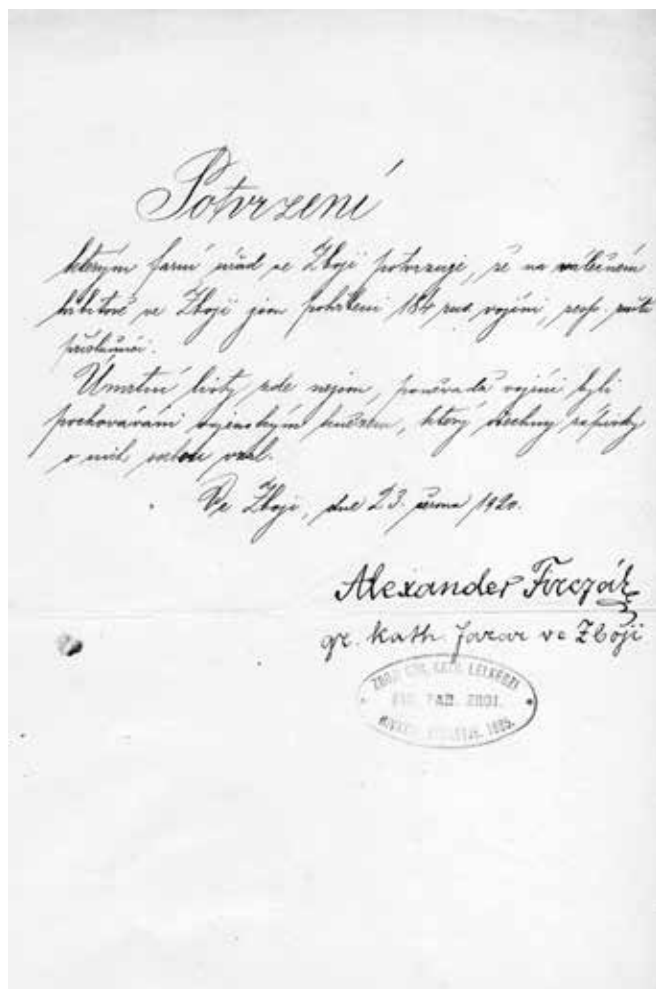
Bardejov

halott	születés	halál	név	születési	halotti	születési	halotti	születési	halotti	születési	halotti
3. január 1916	4. május 1915	20. december 1919	Ľudovít Argel č. r. 47. pos. pluk. H. kgydi (Hajnerová)	hím.	23. máj	—	—	—	—	—	Bardejov

80

Ha a számla helye, Bardejov, 1919. 12. 20.

121. Výtah z matriky zomrelých mesta Bardejov z 20. decembra 1919 s údajmi o zomrelom kapitánovi rakúsko-uhorskej armády barónovi Ľadislavovi Fiathovi (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

122. Potvrdenie o neexistencii záznamov o vojnových obetiach pochovaných na vojnovom cintoríne v obci Zboj z 23. júna 1920, vydané Gréckokatolíckym farským úradom Zboj (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

Smrtné oznámenie.

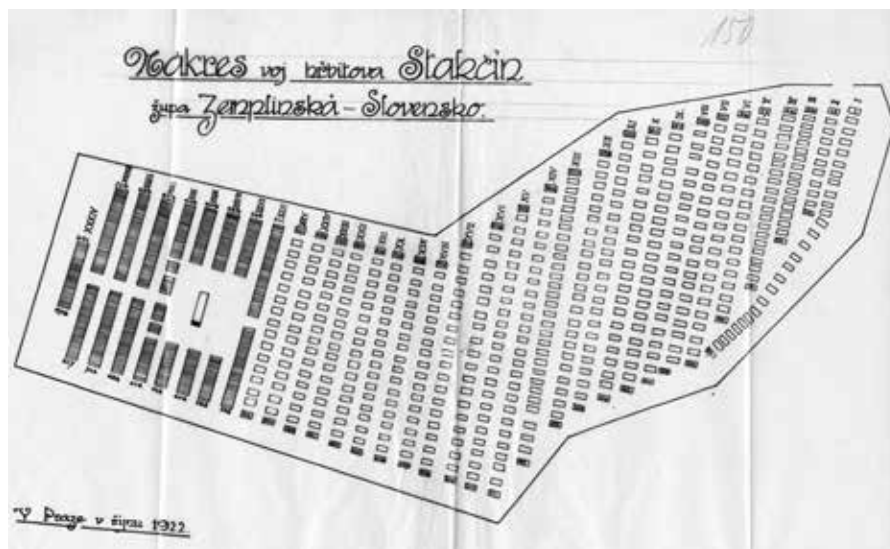
Hodnosť a pluk	Meno	Narodenia				Narodenstvo	Stav (slob., ženatý)	Povolanie	Kedy a kde		Podpisy o čitých svedkov smrti
		mesiac	deň	rok	zem				Prírodnosť	padol (smereň, mesto)	
C. S. národnostné desiatnik.	Mikuláš Hubka	Liptovský Sv. Mikuláš	1874	1893	Slovensko	ev. ang. vyzn.	slobodný	zelenár	15. júna 1919	Slavice	v Slaviciach, č. 1. hrobky 45.

123. Smrtné oznámenie o úmrtí desiatnika rakúsko-uhorskej armády Mikuláša Hubka (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

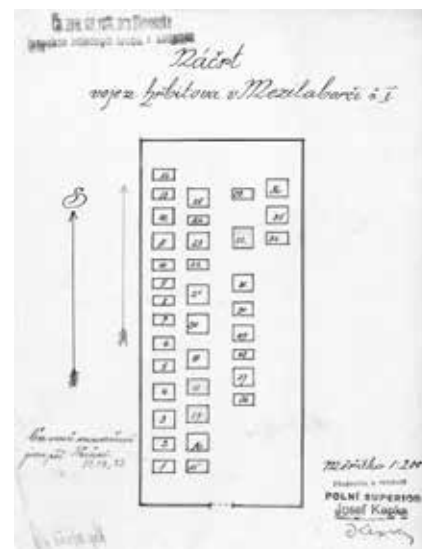
rozjarm, ex stacione, videri putatish, seu. habetur in l. 1. de
prohibitione

Rek. Nr.	Den min. 2. rek. min.	Stadort	Person	År	Öfversikt
19	1910	rottnid	Henrich Gustav	1899 & 1900	Öfversikt
20	1910	hadel	Graf	1900	"
21	"	rottnid	Henrich Gustav	"	"
22	"	"	"	"	"
23	"	"	"	"	"
24	"	"	"	"	"

126

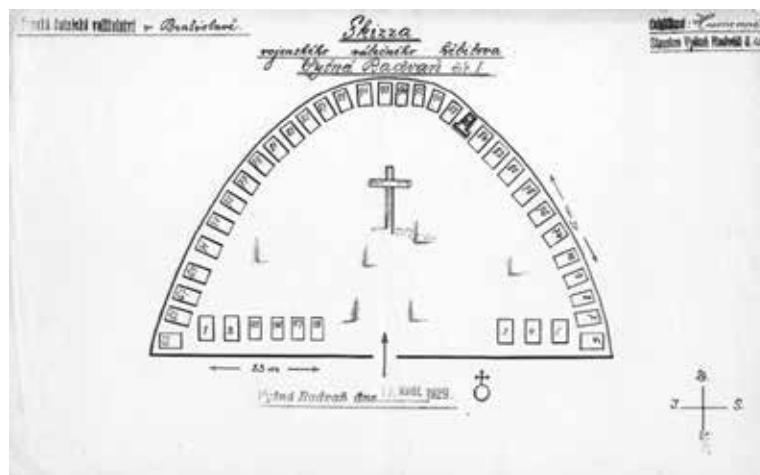
125. Matrica vojnového cintorína v obci Stakčín (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

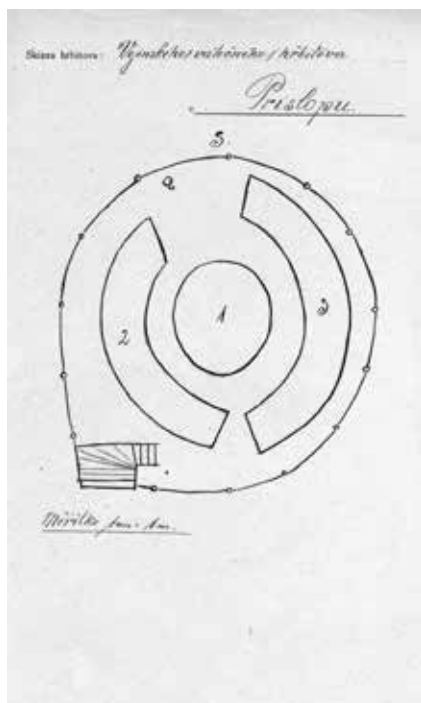
126. Náčrt vojnového cintorína Medzilaborce I. v meste Medzilaborce (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

127. Plán vojnového cintorína v obci Topoľa (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

128. Skica vojnového cintorína Vyšná Radvaň I. v obci Radvaň nad Laborcom (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

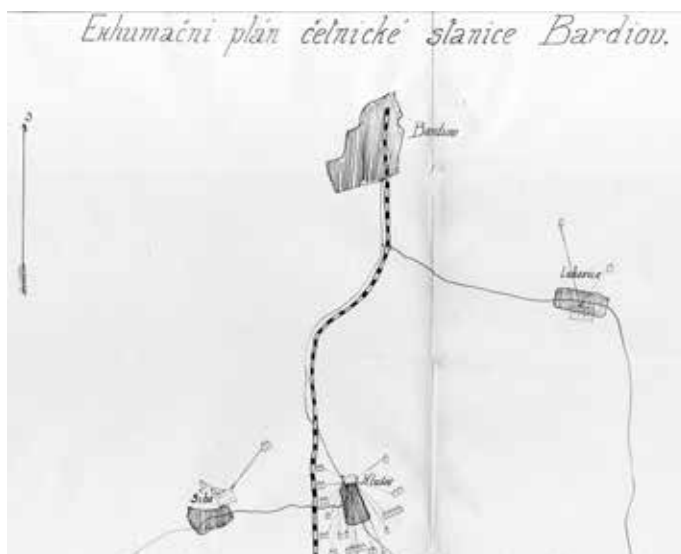

129. Skica vojnového cintorína v obci Príslop (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

130. Situačný náčrt vojnového cintorína v obci Breznica (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

131. Dotazník Žandárskej stanice v Snine z roku 1929 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

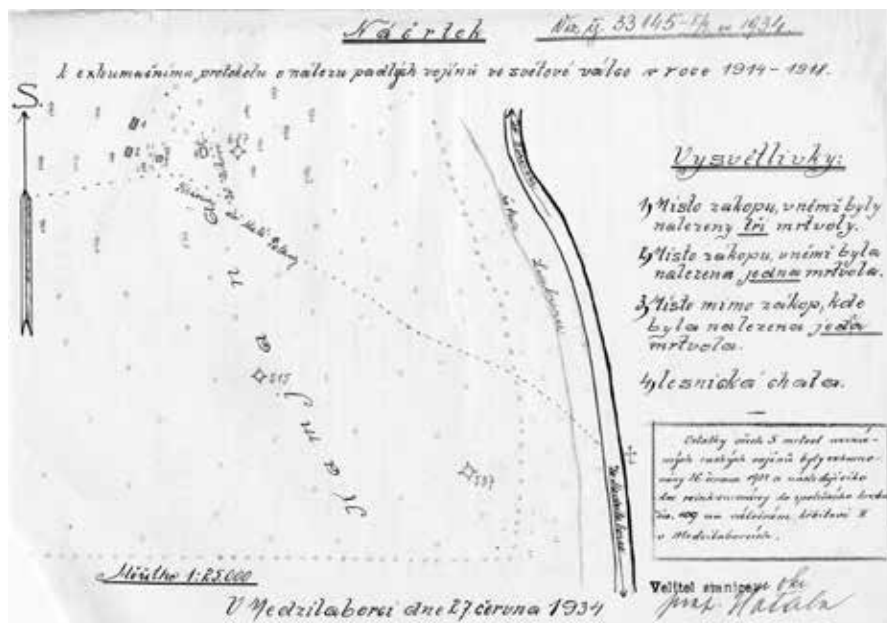

132. Exhumačný plán Žandárskej stanice v Bardejove (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

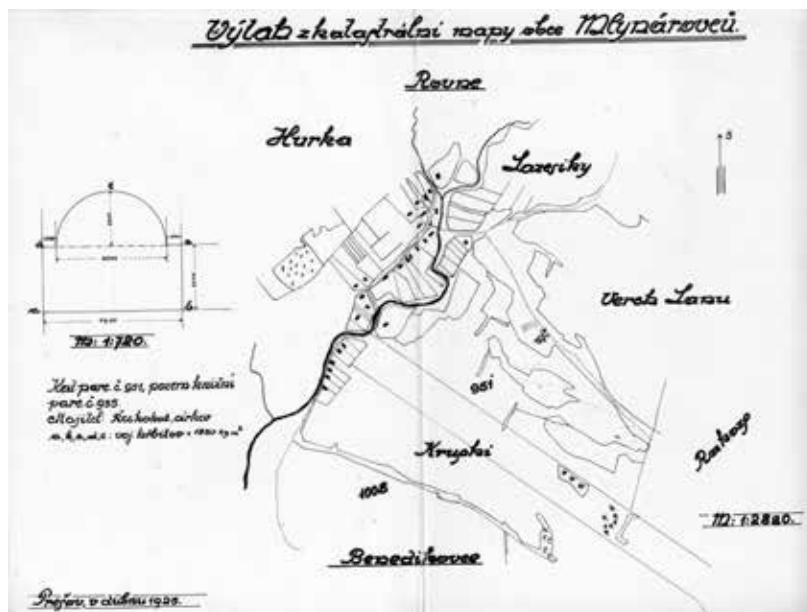
133. Exhumačný protokol neznámeho vojaka ruskej armády z 28. marca 1922, pochovaného do hrobu č. 3 na vojnovom cintoríne Nižný Svidník v meste Svidník (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

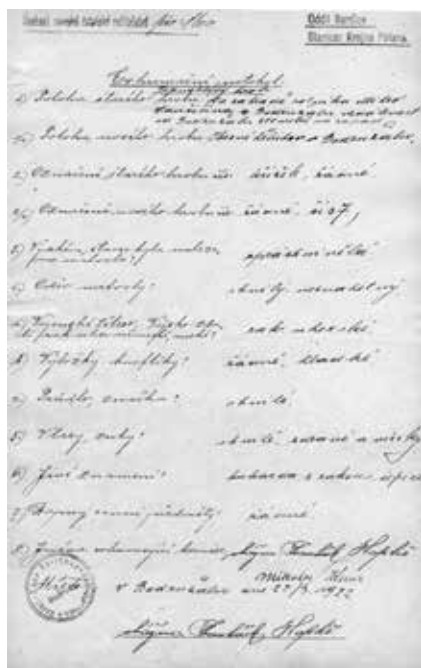
134. Zápisnica z exhumácie telesných ostatkov piatich neznámych vojakov ruskej armády, pôvodne pochovaných v katastri obce Malá Polana v lese zvanom „Nad Šcobom“, vyhotovená dňa 26. júna 1934 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

135. Náčrt k exhumáčnemu protokolu z nálezu vojnových ostatkov piatich vojakov ruskej armády, pôvodne pochovaných v troch vojnových hrobch v katastri mesta Medzilaborce, vyhotovený 27. júna 1934 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

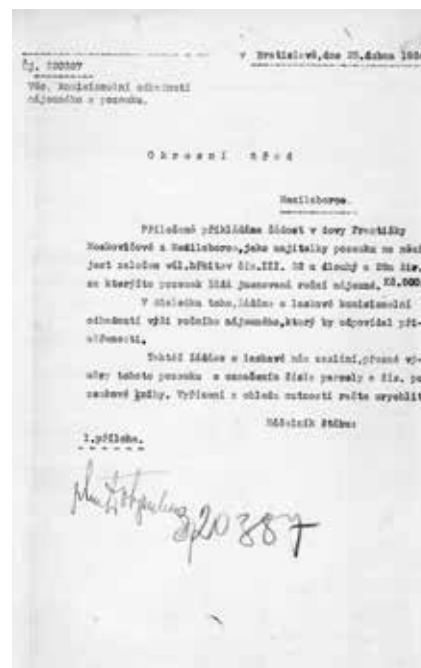
136. Výtah z katastrálnej mapy obce Mlynárovce so zakreslením polohy a zameraním plochy tamojšieho vojnového cintorína z apríla 1925 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

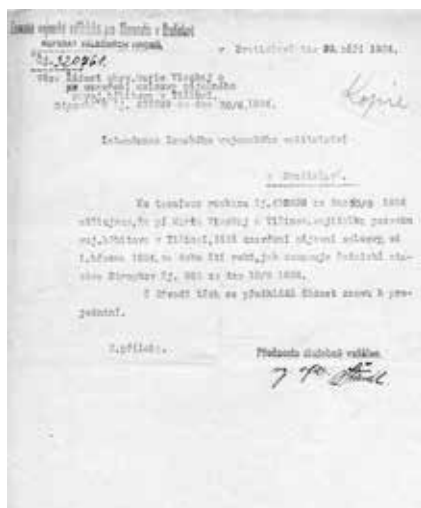
137. Exhumačný protokol neznáameho vojaka rakúsko-uhorskej armády z 25. marca 1922, pochovaného do hrobu č. 7 na vojnovom cintoríne v obci Bodružal (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

138. Kópia pozemno-knižnej mapy obce Becherov so zakreslením polohy tamojšieho vojnového cintorína z apríla 1925 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

139. Žiadosť o komisionálny odhad ročného nájmu za užívanie pozemku pod vojnovým cintorínom Medzilaborce III. v meste Medzilaborce, vyhotovená 25. apríla 1924 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

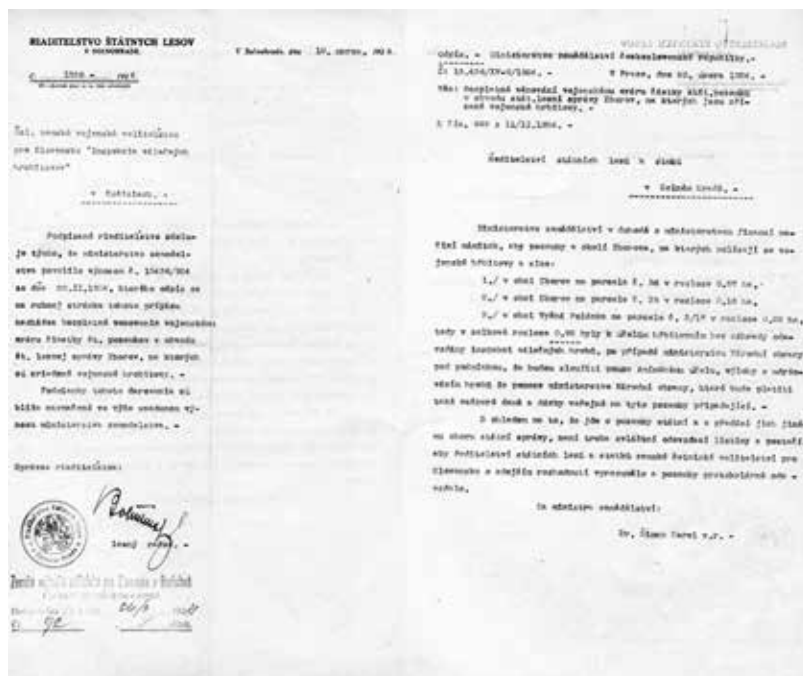
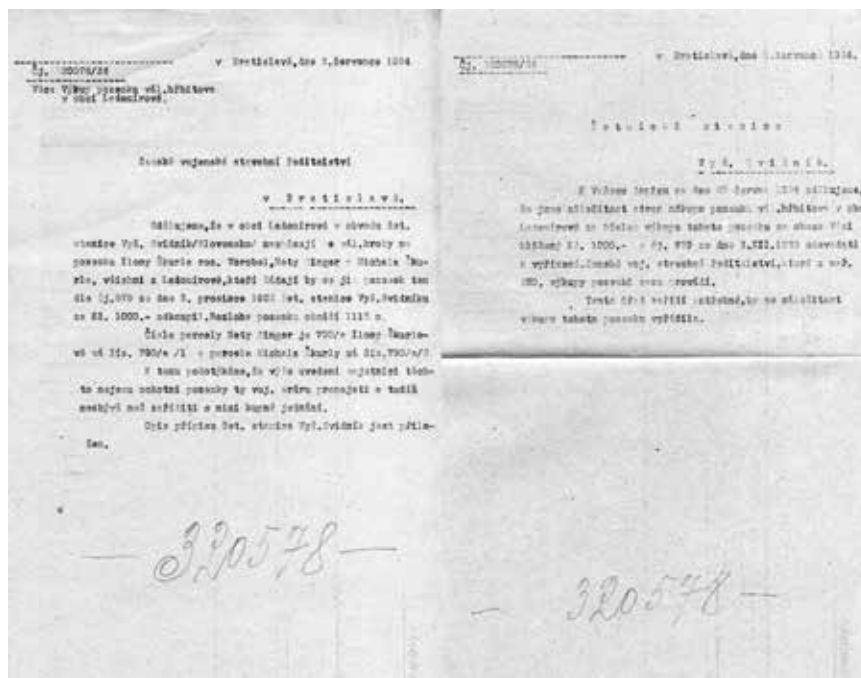

140. Žiadosť o uzatvorenie nájomnej zmluvy na užívanie pozemku pod vojnovým cintorínom v obci Tisinec z 29. septembra 1924 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

141. Telesné ostatky dvoch neznámych vojakov, exhumované v katastri obce Osadné v roku 1928 (Zdroj: Súkromná zbierka Mgr. Jána Bocana)

142. Korešpondencia z 2. júla 1924,
týkajúca sa výkupu pozemkov pod voj-
novým cintorínom v obci Ladomirová
(Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

143. Korešpondencia (vyrozumenie) o bez-
platnom podarovaní pozemkov pod voj-
novými cintorínmi v obci Vyšná Polianka
a Zborov z 20. februára a 10. marca 1924
(Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

144. Vojnový cintorín
v obci Nižná Polianka
(1921) (Zdroj: *SEGEŠ
a kol., Vojenské dejiny,*
2015, c.d., s. 222.)

145. Vojnový cintorín „U sv.
Anny“ v meste Bardejov (20. roky
20. stor.) (Zdroj: www.facebook.com)

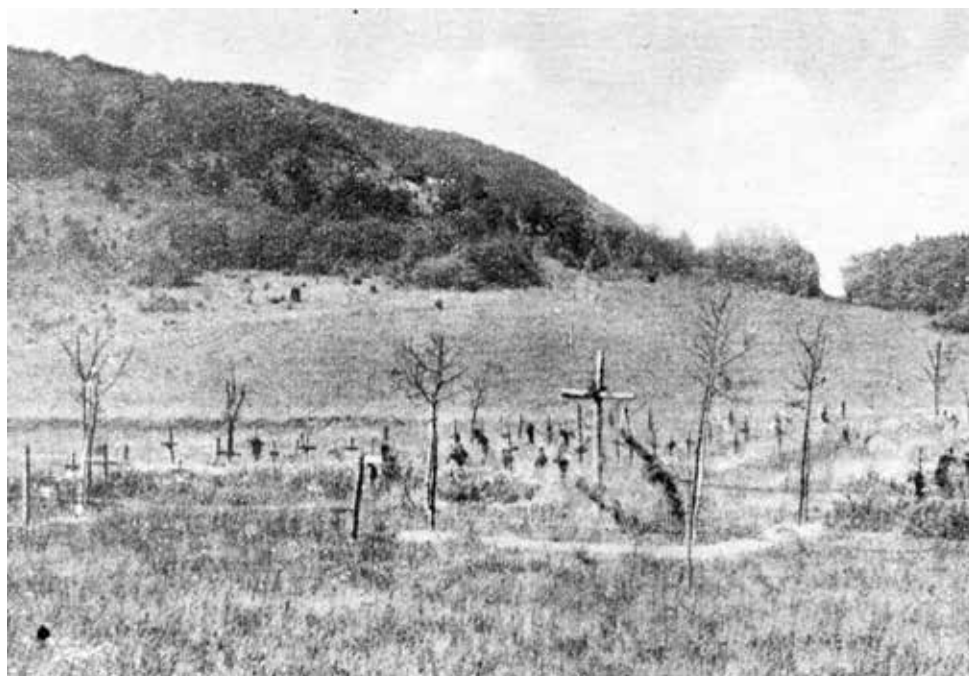

146. Žandári pri kontrole stavu vojnových cintorínov na neznámej lokalite v okrese Medzilaborce (20. roky 20. stor.) (Zdroj: DROBŇÁK, *Vojnové cintoríny a pamätníky*, 2018, c.d., s. 205.)

147. Žandári pri kontrole stavu vojnových cintorínov na neznámej lokalite v okrese Medzilaborce (20. roky 20. stor.) (Zdroj: *Súkromná zbierka KVH Beskydy*)

148. Žandári pri kontrole stavu vojnových cintorínov na neznámej lokalite v okrese Medzilaborce (20. roky 20. stor.) (Zdroj: Súkromná zbierka KVH Beskydy)

149. Vojnový cintorín v obci Stebník (20. roky 20. stor.) (Zdroj: VHÚ - VHM - MO Svidník, neautorizované)

150. Vojnový cintorín na neznámej lokalite v meste Bardejov (20. roky 20. stor.) (Zdroj: Súkromná zbierka Rolanda Fedaša)

151. Vojnový cintorín v obci Zborov na lokalite „na Podamču“ (30. roky 20. stor.) (Zdroj: LUKÁČ, Zborov, 2005, c.d., s. 169.)

152. Centrálny pomník na vojnovom cintoríne v obci Stakčín počas osláv ukončenia prvej svetovej vojny (30. roky 20. stor.) (Zdroj: *BURAL, Stakčín, 2009, c.d., s. 39.*)

153. Centrálny pomník „delo“ na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (30. roky 20. stor.) (Zdroj: *Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa*)

154. Vojnový cintorín Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (30. roky 20. stor.) (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

155. Vojnový cintorín v obci Ladoširová (30. roky 20. stor.) (Zdroj: DROBŇÁK, Pohľad, 2022, c.d., [online])

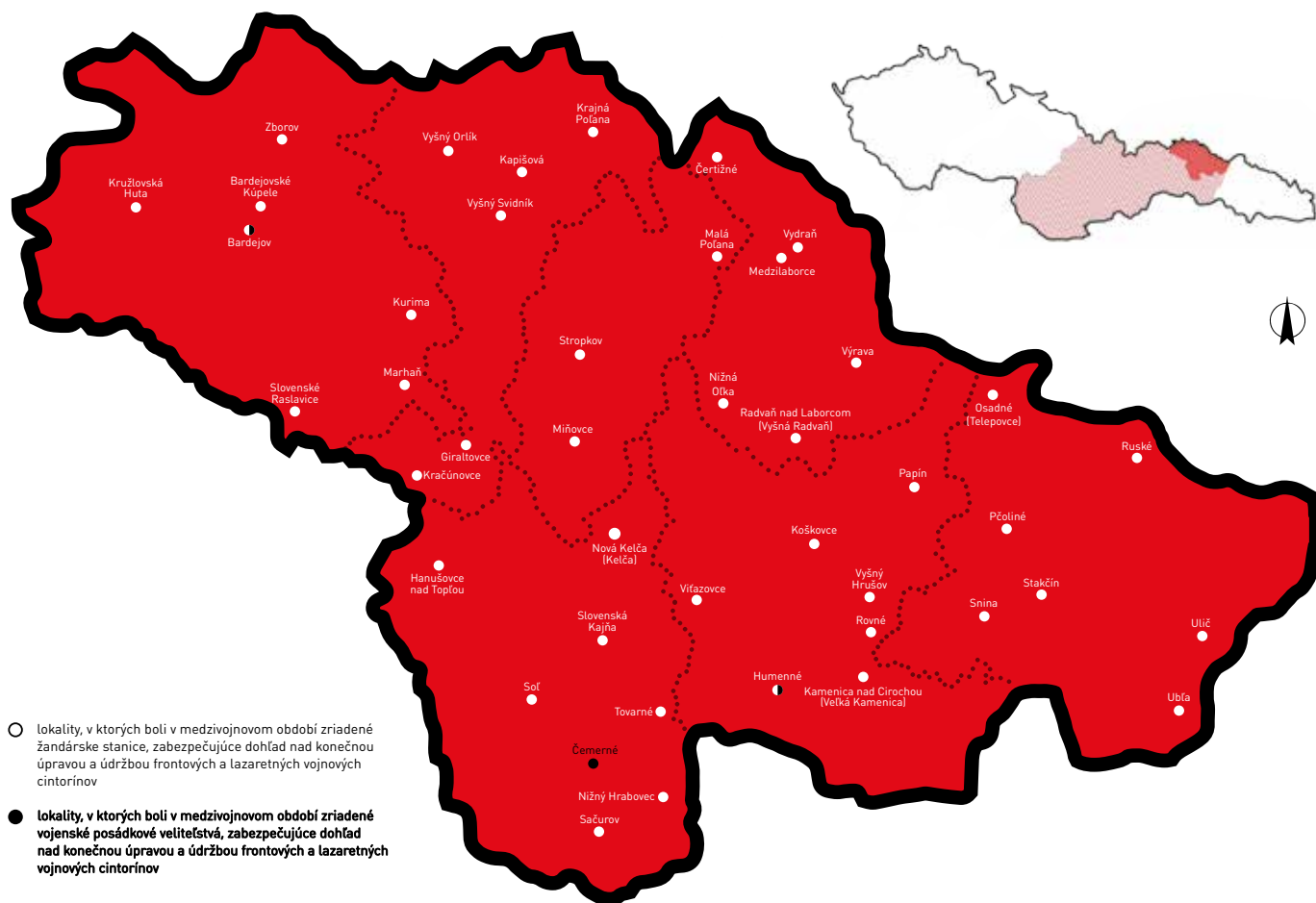
156. Vojnový cintorín Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (40. roky 20. stor.) (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

157. Centrálny pomník „delo“ na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (40. roky 20. stor.) (Zdroj: Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa)

158. Vojnový cintorín Medzialborce-Vydraň židovský s centrálnym pomníkom počas jeho odhalenia (1940) (Zdroj: Súkromná zbierka Dr. Jána Hlavinku)

159. Mapa s lokalitami, v ktorých sa v medzivojnovom období nachádzali žandárske stanice a vojenské posádkové veliteľstvá (Zdroj: Vlastné spracovanie, autori mapy: Ing. arch. Lenka Setteyová, Dr. Anton Liška, PhD.)

3 FRONTOVÉ A LAZARETNÉ VOJNOVÉ CINTORÍNY Z PRVEJ SVETOVEJ VOJNY NA ÚZEMÍ SEVEROVÝCHODNÉHO SLOVENSKA V PAMIATKOVEJ PRAXI

Pamiatkový fond Slovenskej republiky tvorí široká škála kultúrnych pamiatok (hnutelných a nehnuteľných) a pamiatkových území (pamiatkové rezervácie, pamiatkové zóny), ktoré sa ďalej, na základe vybraných špecifík, vnútorne členia na menšie podskupiny. V prípade nehnuteľných kultúrnych pamiatok, medzi ktoré radíme aj frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska,

rozoznávajú sa sedem základných druhov – pamiatky archeologické, pamiatky architektúry (profánna mestská a vidiecka architektúra, sakrálna architektúra, hrady a fortifikácie, kaštiele a kúrie), pamiatky ľudového staviteľstva, pamiatky histórie, pamiatky vedy a techniky, pamiatky výtvarného umenia a umeleckého remesla a pamiatky historickej zelene. Vojnové cintoríny radíme medzi pamiatky histórie.

3.1 Dejiny pamiatkovej ochrany frontových a lazaretných vojnových cintorínov

Objektmi z obdobia prvej svetovej vojny, nachádzajúcimi sa na území severovýchodného Slovenska, sa orgány pamiatkovej starostlivosti začali po prvýkrát zaoberať v 50. rokoch 20. storočia. V sledovanom období bol v Československu realizovaný súpis hrobov s náhrobníkmi, pomníkov, pamätníkov, pamätných tabúl a pod. Súpis bol vykonávaný dotazníkovou formou, pričom dotazník bolo potrebné vyplniť osobitne o každom jednom takomto objekte, ak tento priamo alebo nepriamo súvisel s udalosťami druhej svetovej vojny, v ktorých zohrali kľúčovú úlohu partizánske oddiely alebo Červená armáda (oslobodzovanie obcí, partizánska činnosť, hroby partizánov a vojakov Červenej armády s náhrobníkmi, Slovenské národné povstanie, komunistický protifašistický odboj a pod.), resp. odkazovali na činnosť komunistickej strany alebo povstania a vzbury „utláčaného ľudu“ proti buržoázii, šľachte, „monarchistickému“ alebo „kapitalistickému“ zriadeniu. Súčasťou tejto akcie mali byť aj objekty viažuce sa k udalostiam prvej svetovej vojny, avšak iba v tom prípade, ak bol na nich vyrytý aj text o padlých v boji proti fašizmu.³⁰⁴

Vzhľadom k uvedenej skutočnosti nie je prekvapivé, že v 50. rokoch 20. stor. nepribudol do zoznamu pamiatok ani jeden objekt z obdobia prvej svetovej vojny, nachádzajúci sa na území severovýchodného Slovenska.³⁰⁵

Akcie zamerané na mapovanie objektov z prvej svetovej vojny sa na území Československa realizovali aj v priebehu 60., 70. a 80. rokov 20. stor. V 60. a v prvej polovici 70. rokov 20. stor. pripravoval návrhy na zápis objektov z uvedeného obdobia do zoznamu kultúrnych pamiatok Vojenský historický ústav Bratislava. Od roku 1977 bol za odborného garanta predmetnej úlohy určený Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody Bratislava, ktorý na jej plnení spolupracoval s Vojenským historickým ústavom, Ústavom dejín Komunistickej strany Slovenska, Národným múzeom, Múzeom Slovenského národného povstania, Kabinetom teórie dejín a umenia Slovenskej akadémie vied, Literárnym a jazykovedným ústavom Slovenskej akadémie vied, a tiež s miestnou samosprávou a miestnymi odbornými a vzdelávacími organizáciami a inštitúciami (okresné a miestne národné výbory, školy a pod.).³⁰⁶ V priebehu

³⁰⁴ ZVAROVÁ, Zuzana. Pomníky 1. svetovej vojny – k niektorým aspektom ich výstavby a hodnotenia. In Rastislav Šenkirik – Lucia Gembešová – Michal Škrovina (eds.). *Veľká vojna a Bratislavská župa*. Bratislava : BSK a Academia Istropolitana Nova, 2016, s. 109.

³⁰⁵ Pamiatkový úrad SR, AIS – Evidencia – Nehnuteľné NKP – Prešovský kraj.

³⁰⁶ ZVAROVÁ, *Pomníky*, 2016, c.d., s. 109 – 110.

60. rokov 20. stor. pribudlo vďaka vyššie uvedeným akciám do zoznamu kultúrnych pamiatok sedem³⁰⁷, v 70. rokoch 20. stor. šesť³⁰⁸ a v 80. rokoch 20. stor.³⁰⁹ päť objektov z obdobia prvej svetovej vojny, nachádzajúcich sa na území severovýchodného Slovenska.³¹⁰ V pamiatkových súpisoch boli všetky tieto objekty evidované ako pamiatky najnižšej III. kategórie.³¹¹ Z vyššie uvedeného prehľadu vyplýva, že necelých 70 rokov od ukončenia prvej svetovej vojny bolo na území severovýchodného Slovenska pamiatkovo chránených 18 objektov pripomínajúcich tento vojnový konflikt. Medzi pamiatkovo chránenými objektmi sa však nachádzal iba jediný vojnový cintorín – NKP Cintorín vojnový v obci Závada (okr. Humenné). Okrem neho bolo pamiatkovo chránených aj šesť pomníkov umiestnených v areáloch vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny – NKP Pomník padlým v prvej svetovej vojne, situovaný na vojnovom cintoríne v meste Humenné, NKP Pomník padlým nemeckým vojakom, nachádzajúci sa na vojnovom cintoríne Medzilaborce II. v meste Medzilaborce (za mestským úradom, pri starom mestskom cintoríne), NKP Pomník delo, situovaný na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (pri novom mestskom cintoríne), NKP Pomník padlým v prvej svetovej vojne, nachádzajúci

sa na vojnovom cintoríne v obci Stakčín a NKP Pomník padlým v prvej svetovej vojne s pomníkom padlým Vranovčanom v prvej svetovej vojne, situovanými na vojnovom cintoríne vo Vranove nad Topľou. Okrem vojnových cintorínov bolo pamiatkovo chránené aj osárium (v literatúre nesprávne uvádzané ako krypta) s ostatkami padlých v prvej svetovej vojne, nachádzajúce sa pod svätyňou pravoslávneho Chrámu Vznesenia Hospodínovho v obci Osadné (NKP Kostol v Osadnom).

Na začiatku 90. rokov 20. stor., t. j. bezprostredne po páde komunistického režimu v Československu, prebiehala na území Slovenska akcia zameraná na celoplošné vyradovanie pamätných tabúl a pomníkov, vyhlásených za kultúrne pamiatky v rokoch 1963 – 1986 z ideologických dôvodov³¹². Spomenuté vyradovanie sa primárne týkalo tých objektov, ktoré odkazovali na Komunistickú stranu Československa alebo Slovenska, robotnícke a partizánske hnutie, či oslobodzovací proces Červenej armády v slovenských mestách a dedinách.³¹³ Medzi objekty, ktorým bola v rámci tohto procesu zrušená pamiatková ochrana, sa však dostalo aj päťoro pomníkov z prvej svetovej vojny – NKP Pomník delo v Medzilaborciach, NKP Pomníky padlým v prvej svetovej vojne v obci Stakčín a v meste Vranove nad Topľou, NKP Pomník padlým

³⁰⁷ Pomníky padlým z prvej svetovej vojny v Bardejovských kúpeľoch, Becherove, Giraltovciach, Jurkovej Voli, Medzilaborciach (pomník padlým vojakom nemeckej armády, situovaný na vojnovom cintoríne Medzilaborce II. a pomník delo, situovaný na vojnovom cintoríne Medzilaborce III.) a pravoslávny kostol s kostnicou (osáriom) v Osadnom – pozn. autora.

³⁰⁸ Pomníky padlým v prvej svetovej vojne v Bardejove, Medzilaborciach (pomník dvoch legionárov), Snine a Stakčine, Pomník padlým v prvej a druhej svetovej vojne v Snine a Miesto pamätné s pomníkom v Ubli – pozn. autora.

³⁰⁹ Pomníky padlým v prvej svetovej vojne v Humennom, Merníku, Vranove nad Topľou (2x) a Vojnový cintorín v Závade (okr. Humenné) – pozn. autora.

³¹⁰ Pamiatkový úrad SR, AIS – Evidencia – Nehnutelné NKP – Prešovský kraj.

³¹¹ ZVAROVÁ, *Pomníky*, 2016, c.d., s. 110.

³¹² V odôvodnení rozhodnutia Ministerstva kultúry Slovenskej republiky č. MK-730/1991-32 zo dňa 21. júna 1991, ktorým došlo k zrušeniu pamiatkovej ochrany 80 kultúrnych pamiatok patriacich do skupiny pamiatok histórie (hroby, pamätné izby, pamätné miesta, pamätné tabule, pomníky) v okrese Humenné, sa o. i. uvádza nasledovné: „V minulosti boli viaceré pamiatky novších dejín zapísané do Ústredného zoznamu kultúrnych pamiatok len z ideologických dôvodov, takže fond tejto skupiny pamiatok neodrážal reprezentatívne skutočný význam jednotlivých historických udalostí, resp. osobností pre naše dejiny. Preto bola utvorená pracovná skupina historikov, ktorá na základe odborného prehodnotenia celého fondu pamiatok novších dejín navrhla zrušenie vyhlásenia tých pamiatok, ktorých význam bol v minulosti zhodnotený neadekvátne a z dnešného hľadiska nespĺňajú kritéria kladené na kultúrne pamiatky.“ Archív KPÚ Prešov, f. Spisová agenda ústavu do roku 2002, bez inv. č. a sign., *Rozhodnutie o zrušení vyhlásenia kultúrnych pamiatok v okrese Humenné č. MK-730/1991-32 zo dňa 21. 06. 1991*, s. 5.

³¹³ ZVAROVÁ, *Pomníky*, 2016, c.d., s. 110.

Vranovčanom v prvej svetovej vojne v meste Vranove nad Topľou a NKP Pomník padlým v prvej a druhej svetovej vojne v obci Ublá. Z uvedeného vyplýva, že po 21. júni 1991 sa počet pamiatkovo chránených objektov z prvej svetovej vojny, nachádzajúcich sa na území severovýchodného Slovenska, zredukoval na 12³¹⁴. Tento počet ostal v platnosti až do mája 2018, kedy bol za kultúrnu pamiatku vyhlásený prvý zo skupiny 57³¹⁵ vytypovaných frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska – NKP Cintorín vojnový v obci Ulič.

Ako už bolo vyššie spomenuté, do mája 2018 reprezentoval frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska v Ústrednom zozname pamiatkového fondu iba NKP Cintorín vojnový v obci Závada (okr. Humenné). Okrem neho boli v skúmanom regióne v plnom rozsahu pamiatkovo chránené už iba vojnové cintoríny, situované na plochách pamiatkovo chránených židovských cintorínov vo Vranove nad Topľou (presná lokalita vojnového cintorína nie je nateraz známa) a Medzilaborciach – Vydrani. Od 1. júla 2014, kedy do platnosti vstúpila novelizácia Zákona č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu (pamiatkový zákon), boli čiastočne chránené aj vojnové cintoríny v mestách Humenné a Medzilaborce (vojnový cintorín Medzilaborce II.),

na plochách ktorých sa nachádzajú národné kultúrne pamiatky Pomníky padlým v prvej svetovej vojne, a súčasne i vojnové cintoríny v obciach Kolbovce, Repejov a Zbudská Belá (Zbudská Belá I.), ktoré sú situované v bezprostrednej blízkosti národných kultúrnych pamiatok Kostoly. Spomenutá novelizácia pamiatkového zákona rozšírila pamiatkovú ochranu nehnuteľných kultúrnych pamiatok aj o ich bezprostredné okolie, t. j. okruh desiatich metrov od národnej kultúrnej pamiatky, v rámci ktorého sa nachádzajú aj vojnové cintoríny na vyššie spomenutých lokalitách. Čiastočnú pamiatkovú ochranu požívali aj vojnové cintoríny v Bodružali, Korejovciach, Svidníku (Vyšný Svidník) a Topoli, a to v súvislosti s ich situovaním v ochranných pásmach tamojších národných kultúrnych pamiatok. V prípade vojnového cintorína v obci Bodružal ide o ochranné pásmo NKP Kostol drevený (gr. kat. Chrám sv. Mikuláša) s areálom, vyhlásené dňa 22. mája 2000, v prípade vojnového cintorína v obci Korejovce o ochranné pásmo NKP Kostol drevený (gr. kat. Ochrany Presvätej Bohorodičky), vyhlásené dňa 14. júla 2000, v prípade vojnového cintorína Vyšný Svidník v meste Svidník o ochranné pásmo NKP Pamätník padlých sovietskych vojakov a NKP Kostol (gr. kat. Chrám sv. Paraskev) vo Svidníku, vyhlásené dňa 9. apríla 1996 a v prípade vojnového cintorína v obci Topoľa o ochranné pásmo NKP Kostol dre-

³¹⁴ Pred rokom 1991, konkrétne dňa 12. júna 1979, bol zo zoznamu kultúrnych pamiatok vyradený aj pomník padlým v prvej svetovej vojne v obci Becherov – pozn. autora.

³¹⁵ V rokoch 2014 – 2018 si Slovenská republika i celý svet pripomenul 100. výročie prvej svetovej vojny. Pamiatkový úrad SR, reflektujúc vyššie spomenuté výročie, zahrnul do svojho plánu hlavných úloh agendu, spočívajúcu vo vytypovaní a následnom vyhlásení reprezentatívnej vzorky lazaretných a frontových vojnových cintorínov, nachádzajúcich sa na území severovýchodného Slovenska, za kultúrne pamiatky. Na tejto úlohe spolu s Pamiatkovým úradom SR participoval aj Krajský pamiatkový úrad Prešov a Klub vojenskej histórie Beskydy Humenné. Po vykonaní základného prieskumu priamo v teréne, ktorý zástupcovia vyššie uvedených inštitúcií zrealizovali na jar roku 2014 a následných pracovných rokovaní, bola za pomoci vopred zvolených kritérií výberu vytipovaná na vyhlásenie za kultúrne pamiatky reprezentatívna vzorka 57 pietnych miest. Išlo o frontové a lazaretné vojnové cintoríny v obciach Becherov, Bodružal, Breznica, Breznička, Čabiny (Vyšné Čabiny I. a II.), Hažlín, Hostovice, Chotča, Kamenica nad Cirochou, Kolbasov, Kolbovce, Krásny Brod (I. – III.), Ladomirová, Mikulášová, Mlynárovce, Nižný Orlík (I. a II.), Nižná Polianka (I.), Nová Kelča, Ňagov, Palota, Papín, Parihuzovce, Príslop, Runina, Stakčín, Stebník, Sukov, Svetlice, Topoľa, Turany nad Ondavou, Ulič, Veľkrop, Výrava (Kóta 600, Pod Kobylou, Pod Kudrovcom), Vyšná Polianka, Vyšný Mirošov, Zboj, Zbojné a Zborov, v zaniknutých obciach Dara a Veľká Polana (Hodošík, Rotunda) a v mestách Humenné, Medzilaborce (II. – IV., Vydraň obecny), Snina (Epidemický, Giglovo), Stropkov (I.), Svidník (Nižný a Vyšný) a Vranov nad Topľou (Vranov a Čemerné) – pozn. autora.

vený (gr. kat. Chrám sv. Michala archanjela) a zvonica v Topoli, vyhlásené dňa 16. novembra 1992.³¹⁶ Zvyšné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny, nachádzajúce sa na území severovýchodného Slovenska, až do roku 2018 pamiatkovo chránené neboli. Za absenciou týchto pietnych miest v Ústrednom zozname pamiatkového fondu možno hľadať tri základné dôvody:

- vznik nových vojnových hrobov a cintorínov po roku 1945, viažucich sa na udalosti súvisiace s druhou svetovou vojnou (Slovenské národné povstanie, partizánska činnosť, oslobodzovanie Červenou armádou)
- komunistická ideológia,
- nízka miera poznatkov o frontových a lazaretných vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny, spôsobná zanedbaním ich údržby a absenciou systematickej výskumnej činnosti v danej oblasti po roku 1945.

Na jeseň roku 1944 zahájili sovietske a československé vojská Karpatsko-dukliansku útočnú bojovú operáciu, ktorej cieľom bolo podporiť prebiehajúce Slovenské národné povstanie a poraziť nemeckú okupačnú armádu. Išlo o jednu z najväčších horských bitiek v rámci druhej svetovej vojny, ktorá si vyžiadala vyše 73 000 obetí. Priestor, v ktorom sa odohrávala, zahŕňal regióny juhovýchodného Poľska a severovýchodného Slovenska, t. j. identické oblasti, kde sa odohrali krvavé boje aj na prelome rokov 1914/1915. Podobne ako po ukončení prvej svetovej vojny, aj po tej druhej vznikla povinnosť všetkých zúčastnených štátov postarať sa o telesné pozostatky vojnových obetí, nachádzajúce sa na ich územiach. V Československu sa táto starostlivosť realizovala prostredníctvom výstavby monumentálnych cintorínov, pamätníkov a pomníkov, zriaďovaním múzeí, pamätných izieb, pamätných domov a pamätných miest, budovaním vojnových hrobov s náhrobkami a náhrobníkmi a inštaláciou pamätných tabúl, pripomínajúcich udalosti Slovenského národného povstania, partizánske akcie a oslobodzovanie slo-

venských a českých miest a obcí Červenou armádou. Takéto pietne miesta a pamätne tabule boli od konca 40. rokov 20. stor. postupne zriaďované alebo osádzané takmer v každej obci na území severovýchodného Slovenska. S vymierajúcou staršou generáciou a pribúdajúcim počtom pietnych miest, viažucich sa k udalostiam súvisiacich s druhou svetovou vojnou, sa postupne začalo zabúdať tak na vojakov, ktorí zahynuli v prvej svetovej vojne, ako aj na miesta ich posledného odpočinku.

Ideologické dôvody nezájmu príslušných orgánov o pamiatkovú ochranu frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny v rokoch 1948 – 1989 vychádzali zo skutočnosti, že vtedajší totalitný režim vnímal tento vojnový konflikt (a s ním spojené pietne miesta a pamiatky) ako nechcené dedičstvo. Na rozdiel od druhej svetovej vojny totiž stálo Rusko v tej prvej na strane porazených. Okrem toho ruskí vojaci, ktorí v karpatskej časti Východného frontu utrpeli na prelome rokov 1914/1915 od nemeckej a rakúsko-uhorskej armády zdrvivú porážku, nebojovali za „sovietske Rusko“, ale za „cárske Rusko“, t. j. štátne zriadenie, ktoré bolo v novembri 1917 vďaka Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii zvrhnuté a nahradené „vládou ľudu“. Za nepriateľské monarchistické zriadenie podľa vtedajšej ideológie bojovali počas prvej svetovej vojny aj príslušníci rakúsko-uhorskej (Rakúsko-uhorská monarchia) a nemeckej armády (Nemecké cisárstvo), ktorých telesné pozostatky boli uložené spolu s pozostatkami ruských vojakov na desiatkach frontových a lazaretných vojnových cintorínov, situovaných na území severovýchodného Slovenska. Vrchní predstavitelia komunistického režimu v Československu, stotožňujúc sa s týmto názorom a aplikujúc ho v praxi na našom území, nevenovali udalostiam a pietnym miestam z tohto obdobia žiadnu pozornosť.

Po skončení druhej svetovej vojny a nástupe totalitného zriadenia vo februári 1948 sa v Československu postupne vytratil i záujem miestnej samosprávy a laickej i odbornej verejnosti o starostlivosť a výskum

³¹⁶ LIŠKA, Anton. Vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny na severovýchode Slovenska – pamiatky histórie. In DROBŇÁK, Martin – TURIK, Radoslav – SZABÓ, Viktor (eds.). *Slovensko a prvá svetová vojna III*. Humenné : KVH Beskydy, 2021, s. 244 – 245.

lazaretných a frontových vojnových cintorínov. Starostlivosť o ich údržbu od roku 1948 oficiálne prevzali Miestne národné výbory, ktoré sa však o tieto pietne miesta reálne nestarali. V praxi ich úlohu vykonávali buď miestni filantropi, alebo žiaci a študenti pod vedením miestnych učiteľov. Ešte horšia situácia bola v oblasti ich výskumu. Do roku 1989 sa tejto problematike na odbornej úrovni systematickejšie venoval iba historik Vojenského historického ústavu – Múzejného oddelenia Vojenského historického múzea Svidník Igor Slepčov. Vďaka jeho práci v teréne sa nám dochoval cenný fotografický materiál, a tiež dôležité poznatky, týkajúce sa lokalizácie týchto pietnych miest. Absencia (zámerne) ucelenej stratégie v oblasti výskumu a starostlivosti

o lazaretné a frontové vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska počas rokov 1948 – 1989 spôsobila, že do Nežnej revolúcie sa na našom území o ich existencii jednak vytratilo povedomie, jednak množstvo lokalít buď zaniklo, alebo sa stali v teréne len veľmi ťažko identifikovateľnými (zarastené náletovými drevinami, zabraté pre potreby civilných hrobov a pod.). Až zmena režimu v novembri 1989 priniesla aj zmenu ponímania týchto pietnych miest a záujem o ich výskum, obnovu a ochranu začal opätovne narastať. Okrem zmeny politického režimu tomu napomohli jednak nové vnútroštátne právne normy³¹⁷ a medzivládne dohody³¹⁸, zavádzajúce povinnosť starať sa a ochraňovať vojnové cintoríny a hroby, vráta-

³¹⁷ Základným právnym predpisom v oblasti ochrany vojnových hrobov a cintorínov na území Slovenskej republiky je Zákon č. 130/2005 Z. z. o vojnových hroboch v znení neskorších predpisov (zákon o vojnových hroboch) zo dňa 16. marca 2005, ktorý nadobudol účinnosť 1. mája toho istého roku. Uvedený právny predpis nahradil jeho predchodcu – Zákon č. 441/2002 Z. z. o vojnových hroboch v znení neskorších predpisov zo dňa 10. júla 2002, ktorý vstúpil do platnosti 1. januára 2003. Právna norma z roku 2002 vymedzila základné pojmy (vojnová obeť, civilná vojnová obeť, vojnový hrob, udržiavanie a starostlivosť o vojnový hrob, úprava vojnového hrobu), určila zodpovedné ministerstvo pre plnenie úloh vyplývajúcich z jej ustanovení (Ministerstvo vnútra SR), ako aj správcov týchto pietnych miest a stanovila sumu určenú zo štátneho rozpočtu SR, vyčlenenú ročne na starostlivosť o jeden vojnový hrob (dvojnásobok minimálnej hodinovej mzdy podľa platného právneho predpisu v príslušnom v kalendárnom roku ak hrob nie je vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku a štvornásobok ak je vedený ako pamiatkovo chránený objekt). Zákon z roku 2005, ktorý je platný do súčasnosti, rozšíril obsahové znenie legislatívneho rámca ochrany vojnových hrobov a cintorínov o ďalšie dôležité aspekty – zadefinoval pojem slovenský vojnový hrob v zahraničí (nad rámec predošlého zákona), vymedzil práva a povinnosti správcov vojnových hrobov a cintorínov, stanovil podmienky pre poskytovanie príspevkov na zabezpečenie ich starostlivosti (päťnásobok minimálnej hodinovej mzdy podľa platného právneho predpisu v príslušnom v kalendárnom roku) a na zriadenie, premiestnenie, úpravu, prestavbu alebo zrušenie vojnového hrobu, stanovil výšku a spôsob uplatnenia náhrad za obmedzenie vlastníckych práv súkromným vlastníkom nehnuteľností, na ploche ktorých sa nachádzajú vojnové hroby, zadefinoval spôsob výkonu štátnej správy v danej oblasti a rozsah kompetencií príslušných štátnych orgánov na jednotlivých úrovniach, stanovil výšku pokút za priestupky a správne delikty spáchané na úseku ochrany vojnových hrobov a zrušil predchádzajúcu právnu normu, vrátane Vyhlášky Ministerstva vnútra SR č. 710/2002 Z. z., ktorá ustanovovala podrobnosti o podmienkach poskytovania finančných prostriedkov vyčlenených štátnym rozpočtom na zabezpečenie, udržiavanie a starostlivosť o vojnové hroby. Na vojnové hroby, cintoríny a sepulkrálné pamiatky, ktoré majú štatút národných kultúrnych pamiatok, resp. sa nachádzajú priamo na ich plochách, v ich ochranných pásmach alebo v ich bezprostrednom okolí, prípadne sú súčasťou pamiatkových území, sa v rámci ich ochrany, údržby, obnovy a prezentácie vzťahujú aj ustanovenia Zákon č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v znení neskorších predpisov (pamiatkový zákon) zo dňa 19. decembra 2001, účinného od 1. apríla 2002. Základný rozdiel v uvedených právnych normách spočíva v tom, že kým zákon o vojnových hroboch sa primárne venuje ochrane telesných ostatkov vojnových obetí pochovaných vo vojnových hroboch, vedeniu evidencie týchto obetí a zabezpečeniu financovanie a kontroly o ich pravidelnú starostlivosť a údržbu, pamiatkový zákon dbá primárne na to, aby boli zachované ich pamiatkové hodnoty a aby bola zabezpečená ich prezentácia podľa dobových reálií – pozn. autora.

³¹⁸ Okrem vnútroštátnej legislatívy, ktorá, vychádzajúc z medzinárodného práva (Ženevské dohovory a ich dodatkové protokoly, Benátska charta a pod.), vymedzuje základný právny rámec ochrany, údržby, obnovy a prezentácie vojnových hrobov a cintorínov na Slovensku, je starostlivosť o tieto pietne miesta zabezpečená aj prostredníctvom medzivládnych dohôd Slovenskej republiky s krajinami, ktorých vojnové obeť sú pochované na našom území, resp. na území ktorých sú pochované vojnové obeť, pochádzajúce z územia dnešného Slovenska. V súčasnosti má Slovenská republika uzatvorených 11 takýchto medzivládnych dohôd – so Spojeným Kráľovstvom Veľkej Británie a Severného Írska (podpísaná dňa 3. marca 1949 v Prahe), Ruskou federáciou (podpísaná dňa 13. februára 1995 v Bratislave,

ne ich autentických súčastí v podobe drobnej sepulchrálnej architektúry, jednak zvýšený záujem laickej i odbornej verejnosti o túto problematiku. V oblasti výskumu

sa k Igorovi Slepčovi pridalo viacero renomovaných slovenských historikov, a tiež regionálni historici s nadšencami a milovníkmi regionálnej histórie.³¹⁹

3.2 Frontové a lazaretné vojnové cintoríny v percepcii pamiatkovej starostlivosti

Frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska patria z typologického hľadiska do skupiny pamiatok histórie. Tento pojem bol v pamiatkovej starostlivosti zavedený v rokoch 1955 – 1956, pričom v roku 1968 bol na niekoľko rokov nahradený pojmom národno-historické pamiatky. Pod pojmom pamiatka histórie rozumieme taký objekt pamiatkovej ochrany, ktorý má dokumentárne doložený vzťah ku konkrétnemu historickému javu, teda spravidla buď k životu a dielu významnej osobnosti národného, politického, literárneho, umeleckého, vedeckého, technického a i. života alebo k niektorej historicky významnej udalosti slovenských alebo európskych (svetových) dejín. Podstatou pamiatkovej hodnoty pamiatky histórie je jej historicita, teda autentický vzťah ku konkrétnemu historickému javu. Architektonická alebo umelecká hodnota nie sú v tomto prípade rozhodujúce. Základným kritériom pri vyhlasovaní takejto veci

za kultúrnu pamiatku je historická autentickosť – bezprostredný vzťah k historickej osobnosti alebo udalosti. Pri jej posudzovaní je osobitná pozornosť venovaná významu udalosti či osobnosti, ku ktorým sa navrhovaná vec viaže. V prípade frontových a lazaretných vojnových cintorínov z územia severovýchodného Slovenska je danou udalosťou prvá svetová vojna.

3.2.1 Základná terminológia

V slovenskej pamiatkovej praxi sa v súvislosti s frontovými a lazaretnými vojnovými cintorínmi z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska stretávame (priamo alebo nepriamo) s nižšie uvedenou odbornou terminológiou³²⁰. Radenie hesiel je abecedné, nezávislé na dôležitosti, resp. početnosti dochovania definovaných vecí.

Brána je druh (širšieho) vstupu pre vozy a záprahy, sprístupňujúceho nejakú stavbu (stodola, maštal'

právoplatná od 29. júna 1995), Spolkovou republikou Nemecko (podpísaná dňa 2. marca 1999 v Bratislave, právoplatná od 12. augusta 2000), Českou republikou (podpísaná dňa 23. septembra 2003 v Bratislave, právoplatná od 23. septembra 2003), Rumunskou republikou (podpísaná dňa 30. novembra 2006 v Bratislave, právoplatná od 30. augusta 2007), Srbskou republikou (podpísaná dňa 13. októbra 2008 v Belehrade, právoplatná od 9. septembra 2009), Tureckou republikou (podpísaná dňa 3. novembra 2009 v Bratislave, právoplatná od 26. augusta 2010), Talianskou republikou (podpísaná dňa 5. mája 2010 v Ríme, právoplatná od 5. novembra 2010), Slovenskou republikou (podpísaná dňa 16. novembra 2010 v Ľubláne, právoplatná od 26. júla 2011), Kazašskou republikou (podpísaná dňa 30. marca 2010 v Astane, právoplatná od 6. júla 2011) a Ukrajinou (podpísaná dňa 17. júna 2011 v Bratislave, právoplatná od 27. januára 2016). Obsah a štruktúra medzivládnych dohôd o starostlivosti o vojnové hroby a cintoríny sú štandardizované. Zameriavajú sa na vymedzenie základných pojmov, vysvetľujú účel dohôd, určujú spôsoby starostlivosti o tieto pietne miesta, spôsoby užívania pozemkov na ktorých sú zriadené, legislatívne postupy v prípade exhumácií ostatkov vojnových obetí, vykonávajúce orgány príslušných dohôd, mechanizmy a procesy riešenia sporných otázok a colných otázok pri dovoze a vývoze materiálu na nadštandardnú úpravu vojnových hrobov jednej strany dohody na území tej druhej, ako aj spôsob vedenia a výmeny zoznamu vojnových hrobov a vojnových obetí. ŠIMUNIČ, Pavol. Nezabúdať a nezabudnúť. In ŠKULAVÍK, Peter (ed). *Monumentorum tutela* 25. Bratislava : PÚ SR, 2015, s. 169 – 170.

³¹⁹ LIŠKA, Anton. Proces vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny na území Prešovského kraja za národné kultúrne pamiatky. In *BARDKONTAKT 2020 – Cintoríny a pamätníky v kontexte života a rozvoja obcí*. Bardejov : Mestský úrad Bardejov, 2020, s. 95.

³²⁰ Prezentovaná terminológia bola zostavená za pomoci *Slovníka unifikovaných názvov hnutelných pamiatok* Pamiatkového úradu SR (Bratislava, 1993), *Terminologického slovníka unifikovaných názvov urbanizmu, architektúry a nehnuteľných výtvarných diel* Pamiatkového úradu SR (Bratislava, 1999), publikácie Denisy Halajovej *Pietna zeleň v súčasnej záhradno-architektonickej tvorbe* (Nitra, 2010), publikácie Juraja Šedivého *Historické nápisy a ich nosiče* (Bratislava, 2018), zákona o vojnových hroboch, pamiatkového zákona a zákona o pohrebníctve – pozn. autora.

a pod.), dvor, park alebo areál (cintorín, hrad, kaštieľ a pod.). Uzatvára sa vrátami zavesenými na drevených, murovaných alebo (železo)betónových stĺpoch, resp. pilieroch, prípadne priamo na ohrade. Môže (ale aj nemusí) byť krytá strieškou.

Bránka je druh (užšieho) vstupu pre peších, ktorý môže byť buď samostatný alebo ako súčasť brány.

Ciduk hadin je druh stavby s obradnou sieňou, vyskytujúci sa na židovských cintorínoch. Väčšinou býva umiestnený pri vstupe na cintorín. Pozostáva zo siene slúžiacej na pohrebný obrad a priestoru na uloženie liturgického náčinia. Medzi vstupom a popisovanými priestormi býva niekedy situovaná predsieň.

Cintorín v širšom zmysle predstavuje areál situovaný na okraji, v historickom jadre, resp. mimo sídla, zvyčajne vymedzený ohradou v podobe oplatenia alebo cintorínskeho múru s bránou so zvoničkou, ojedinele aj opevnením. V užšom zmysle ide o pohrebisko určené na pochovanie ľudských pozostatkov. Môže byť umiestnený pri kostole (cintorín príkostolný). Jeho súčasťou sú hroby (s alebo bez náhrobkov a náhrobníkov) a niekedy aj pohrebné kaplnky, mauzóleá, kolumbáriá, márnice, kostnice (osáriá), cintorínske kaplnky, cintorínske kostoly, zvonice či kalvárie. Cintorín môže mať parkovú (sadovnícku) úpravu a môže byť členený na cintorínske okrsky.

Cintorín architektonického typu je druh cintorína s najväčšou intenzitou využitia jeho plochy na pochovávanie, so sektormi geometrických tvarov, architektonicky stvárnenými hrobmi a zeleňou používanou na vymedzovanie priestorov hrobových miest (polí) a plochy hrobov, ako formy navádzania k objektom, a to najmä vo forme alejí alebo živých plotov, resp. živých stien.

Cintorín čestný je druh cintorína s hrobmi významných osôb a majestátnym priestorom, spravidla situovaný na terasách.

Cintorín krajinný je druh cintorína s najmenšou intenzitou využitia jeho plochy na pochovávanie, v rámci ktorej sú hroby umiestňované do krajinného prostredia, pričom sú využívané rôzne typy krajiny s jej charakteristickými prvkami ako terén, vodné prvky, pôvodná vegetácia a pod. Záhradno-architektonické riešenie

tohto druhu cintorína rešpektuje v čo možno najväčšej miere charakter danej krajiny (prirodzenú modeláciu terénu, malebné polohy, začlenenie do okolitej krajiny, výhľady a priehľady do okolia a pod.) a pri jeho zakladaní a konečnej úprave využíva pôvodné (lokálne) druhy kvetín, rastlín, drevín a stavebných materiálov. Výsadba hrobov a ich označenie náhrobníkmi je veľmi jednoduchá, realizovaná na malých plochách, s využitím prírodných materiálov akými sú drevo, kov a neleštený kameň a s výsadbou kvetín a rastlín trvalkového charakteru, rešpektujúcou pôvodné (lokálne) druhy.

Cintorín lesný je druh cintorína, kde sú hroby umiestňované do už existujúcich vyvinutých lesných porastov, a to buď roztrúsene a nepravidelne v riedkych porastoch alebo sústredne do skupín na vytvorených čistinkách.

Cintorín obecný (civilný) je druh cintorína patriaci určitému sídlu (samota, osada, obec, mesto), zvyčajne vybudovaného na jeho okraji, ojedinele aj v jeho historickom jadre. Spravidla býva rozdelený na cintorínske okrsky podľa cirkví alebo reholí.

Cintorín pamätný je druh cintorína (pamiatky histórie), na ktorom sú v jednotlivých pamätných hroboch, resp. pamätných hrobkách pochované významné osobnosti alebo skupina ľudí (padlí vojaci, partizáni a pod.), ktorých prínos je spojený s významnou historickou udalosťou. V rámci pamätného cintorína môže byť pamiatkovo chránený buď iba určitý počet hrobov alebo všetky hroby. Jeho súčasťou môžu byť aj ďalšie pamiatkové objekty ako pomník, pamätník, symbolický hrob, márnica, kaplnka a pod.

Cintorín parkového typu je druh cintorína, kde sú hrobové miesta (polia) vložené do voľnej parkovej dispozície a vzájomne ich vyčleňujú voľne sa vinúce hlavné komunikácie spolu s kompaktnými porastmi vysokej zelene. Ich vnútorná dispozícia môže byť tiež pravidelná, s uplatnením stredne vysokej zelene v podobe živých plotov oddelujúcich skupiny a rady hrobov. Pri úprave hrobov na tomto type cintorína sa uplatňuje predovšetkým zeleň, trávnik, trvalky a pôdopokryvné dreviny. Hroby môžu byť buď bez obrúb alebo s obrubami v úrovni terénu. Náhrobníky bývajú spravidla

na celej ploche cintorína alebo na jednom hrobovom poli rovnakého charakteru, aby zjednocovali vymedzený priestor. Podiel plochy určenej na pochovávanie vzhľadom k celkovej ploche cintorína má klesajúcu tendenciu. Jeho súčasťou bývajú aj prírodné alebo umelé vodné prvky (jazierka, potôčky, fontány a pod.) a umelecké prvky (sochy, altánky a pod.).

Cintorín príkostolný je druh cintorína spravidla vymedzeného ohradou, určeného na kresťanské pochovávanie zomrelých uložením do kostrových hrobov, umiestnených na vopred vymedzenej a vysvätenej lokalite. Nachádza sa vždy v bezprostrednej blízkosti (najčastejšie okolo) kostola, pričom zvyčajne máva menšiu rozlohu (z dôvodu viacvrstvového etážového pochovávaní, t. j. ukladania ľudských pozostatkov nad sebou).

Cintorín vojenský (mierový) je druh cintorína, niekedy usporiadaný ako čestný, spravidla s rovnakými náhrobkami nad hrobmi, na ploche ktorého sú pochovaní príslušníci ozbrojených síl, ktorí zahynuli mimo prebiehajúceho vojenského konfliktu alebo počas neho, avšak ich smrť nebola spôsobená okolnosťou priamo súvisiacou s vyhláseným vojnovým stavom.

Cintorín vojnový je druh cintorína, niekedy usporiadaný ako čestný, na ploche ktorého sú pochované vojnové obete, ktoré zahynuli v čase trvania vojny a ich smrť mala priamy súvis s vyhláseným vojnovým stavom. Charakteristický je pravidelným usporiadaním hrobov (jednotlivé, skupinové, hromadné, masové šachty), jednotnou formou náhrobníkov a jednoduchou úpravou hrobov. Jeho súčasťou býva spravidla aj centrálné pietne miesto v podobe kaplnky, kríža, pomníka alebo pamätníka.

Cintorín vojnový cirkevný je druh vojnového cintorína, zakladaného na pozemku/och patriacich cirkvi (evanjelický, gréckokatolícky, pravoslávny, reformovaný, rímskokatolícky) alebo náboženskej spoločnosti (moslimský).

Cintorín vojnový frontový je druh vojnového cintorína, zakladaného v oblastiach, kde počas vojnového konfliktu operuje frontová línia. Dočasné frontové cintoríny sú budované bezprostredne po boji, priamo

na bojisku, stále frontové cintoríny sú zakladané buď priamo na bojisku, alebo na plochách civilných, resp. cirkevných cintorínoch, v lesoch, horách, na lúkach, pasienkoch a ojedinele aj v záhradách rodinných domov. Na frontových vojnových cintorínoch sú pochované vojnové obete, ktoré padli priamo v boji (pri výkone vojenskej služby v bojových operáciách).

Cintorín vojnový lazaretný je druh vojnového cintorína, zakladaného na tých lokalitách, kde sa počas prebiehajúceho vojnového konfliktu nachádzajú vojenské nemocnice, obväzovne, ošetrovne alebo lazarety (na fronte, resp. v jeho zázemí). Budovaný je paralelne s týmito zariadeniami, resp. bezprostredne po ich zriadení, na pozemkoch bezprostredne s nimi susediacich, resp. na plochách obecných (civilných) alebo cirkevných cintorínov. Na jeho ploche sú pochované vojnové obete, ktoré boli v dôsledku chorôb alebo zranení prevezené na ošetrovanie do vojenských zdravotníckych zariadení, v ktorých zomreli.

Cintorín vojnový obecný (civilný) je druh vojnového cintorína, zakladaného na pozemku/och patriacich príslušnému sídlu, v katastri ktorého vznikol (obecný, mestský).

Cintorín židovský je druh cintorína, spravidla situovaného v extraviláne sídla, obohatý ohradou, s hrobmi označenými macevami usporiadanými do radov. Na ortodoxných židovských cintorínoch sú muži a ženy pochovávaní oddelene. Jeho súčasťou je ciduk hadin.

Doska náhrobná je platňa s rovnobežnými základňami a s relatívne malou výškou v pomere k jej šírke a dĺžke, spravidla z prírodného alebo umelého kameňa (terazza), (železo)betónu, ojedinele aj z kovu, slúžiaca na prekrytie nadzemnej časti hrobu.

Doska nápisová je platňa s rovnobežnými základňami a s relatívne malou výškou v pomere k jej šírke a dĺžke, spravidla z prírodného alebo umelého kameňa, resp. z kovu, ojedinele aj z dreva, skla a pod., obsahujúca text (rytý, tesaný, maľovaný), ojedinele aj text s chronogramom, prípadne s vročením alebo dátumom/ami, vyhotovený rôznymi typmi písma a číslic a v rôznych jazykoch, viažuci sa ku konkrétnej historickej udalosti alebo osobnosti.

Exhumácia je vyňatie ľudských ostatkov z miesta, kde boli pochované.

Hrob v širšom zmysle predstavuje súčasť cintorína v podobe sepulkrálnej stavby, archeologického nálezu alebo miesta slúžiaceho na uloženie tela mŕtveho, prípadne jeho telesných pozostatkov. V užšom zmysle slova ide o súčasť sepulkrálnych stavieb, resp. malý, viac alebo menej upravený priestor (hrobové miesto), ktorý vznikol vykopaním jamy, slúžiaci na uloženie rakvy s ľudskými pozostatkami alebo ostatkami zomrelého do zeme. Niektoré hroby alebo skupiny hrobov bývajú v rámci pohrebiska oddelené ohradou alebo žľabom. Hroby, ktoré sú vyhlásené za národné kultúrne pamiatky, sa môžu zrušiť len na základe rozhodnutia Pamiatkového úradu Slovenskej republiky o zrušení vyhlásenia hrobu za národnú kultúrnu pamiatku. Hroby, ktoré sú evidované v zozname pamätihodností obce, sa môžu zrušiť len po predchádzajúcom súhlase obce alebo mesta.

Hrob hromadný je druh hrobu s hrobovou jamou na uloženie ľudských pozostatkov viacerých zosnulých, vyskytujúci sa spravidla na morových, cholerových, vojenských alebo vojnových cintorínoch.

Hrob jamový je druh kostrového hrobu, uloženého v hrobovej jame, sídliskovej jame alebo podzemnej hrobovej komore.

Hrob jednotlivý je druh hrobu s hrobovou jamou na uloženie ľudských pozostatkov jedného zosnulého.

Hrob komorový je druh hrobu s vymurovanou podzemnou komorou, slúžiacou na uloženie ľudských pozostatkov, krytou zväčša náhrobkom.

Hrob kostrový je druh hrobu, pri ktorom sú do hrobu uložené všetky telesné pozostatky zomrelého, t. j. celé telo.

Hrob masový je druh hrobu, pri ktorom nie je známe, koľko ľudí (ľudských ostatkov) je v ňom pochovaných.

Hrob pamätný je druh hrobu, v ktorom sú pochované ľudské pozostatky významnej osobnosti alebo skupiny ľudí, ktorých historický prínos je spojený s významnou dejinnou udalosťou. Jeho súčasťou býva spravidla aj náhrobok alebo náhrobník. Môže byť súčasťou dvoj, resp. trojhrobu, pričom každý zosnulý môže (ale aj nemusí) mať svoj osobitný náhrobník alebo môžu mať všetci

pochovaní jeden spoločný. V niektorých prípadoch býva spojený s pomníkom, ktorý zvyšuje jeho informačné a pietne poslanie.

Hrob plochý je druh hrobu bez vyznačenia nad úrovňou terénu.

Hrob podzemný je druh hrobu, v ktorom sú ľudské pozostatky pochovanej osoby uložené pod úrovňou terénu.

Hrob radový je druh hrobu v rámci ktorého sú jednotlivé hroby umiestňované vedľa seba do radu v takom poradí, v akom dochádza k úmrtiu.

Hrob s mrežovou ohradou je druh hrobu vo forme hrobovej jamy alebo komorového hrobu v nadzemnej časti vymedzeného pomocou kovovej ohrady. Jeho súčasťou býva spravidla aj náhrobník.

Hrob s náhrobkom je druh hrobu vo forme hrobovej jamy alebo komorového hrobu v nadzemnej časti prekrytého, resp. označeného náhrobkom.

Hrob s rovom je druh hrobu vo forme hrobovej jamy v nadzemnej časti prekrytého násypom zo zeminy.

Hrob skupinový (spoločný) je druh hrobu, v ktorom sú pochované telesné pozostatky skupiny ľudí, ktorých počet alebo mená sú známe.

Hrob symbolický je napodobenie hrobu bez telesných pozostatkov avšak s pietnym náhrobkom zomrelého, ktorého hrob sa nezachoval, vrátane naznačenia plochy hrobu pomocou obrubníka, mreže alebo náhrobnej dosky.

Hrob vojenský (mierový) je druh hrobu, v ktorom sú pochované pozostatky vojaka/ov, ktorý/í zahynul/i buď mimo prebiehajúceho vojenského konfliktu alebo počas neho, avšak ich smrť nebola spôsobená okolnosťou priamo súvisiacou s vyhláseným vojnovým stavom. Takýto hrob má rovnaký status a právnu ochranu ako hrob civilný a je možné ho zrušiť.

Hrob vojnový je druh hrobu, v ktorom sú pochované pozostatky vojnovkej obete (resp. vojnových obetí – vojací, zajatci, civilisti), ktorá zahynula v čase trvania vojny a jej smrť mala priamy súvis s vyhláseným vojnovým stavom. Takýto hrob disponuje medzinárodnou právnom ochranou a jeho zrušenie je možné len na základe písomnej žiadosti a po písomnom súhlase Ministerstva

vnútra SR (ak je vyhlásený za kultúrnu pamiatku, tak aj so súhlasom Pamiatkového úradu SR, resp. ak je pamätihodnosťou obce, tak aj so súhlasom obce) s tým, že telesné ostatky vojnovnej obete (obetí) pochovanej/ných v takomto hrobe musia byť pred jeho zrušením exhumované a premiestnené do iného vojnového hrobu. Z pohľadu zákona o vojnových hroboch je za vojnový hrob považovaný aj náhrobok, pamätník, iný pietny symbol alebo pamätné miesto, ktoré pripomínajú vojnovú udalosť.

Hrobka je podzemný, stavebne upravený komunikačný a manipulačný priestor pod sepulchrálnou stavbou, slúžiaci na uloženie telesných pozostatkov viacerých zomrelých vo voľne postavených rakvách. Vstup do hrobky býva zakrytý vodorovnou kamennou doskou. Druhom hrobky je krypta. Hrobky, ktoré sú vyhlásené za národné kultúrne pamiatky, sa môžu zrušiť len na základe rozhodnutia Pamiatkového úradu SR o zrušení vyhlásenia hrobky za národnú kultúrnu pamiatku. Hrobky, ktoré sú evidované v zozname pamätihodností obce, sa môžu zrušiť len po predchádzajúcom súhlase obce.

Hrobka s náhrobkom je druh hrobky krytej iba náhrobkom (nie stavbou), prístupnej po nadvihnutí náhrobnej dosky.

Hrobové miesto (pole) je stavebne neupravené miesto na cintoríne, ktoré je určené na vybudovanie hrobu, hrobky alebo miesta na uloženie rakvy.

Hrobová šachta je druh masového hrobu s hrobovou jamou hlbšou ako štyri metre.

Jama hrobová je časť hrobu v podobe jamy bez stavebných úprav (na rozdiel od vymurovanej hrobovej komory) vyhlúbenej na uloženie ľudských pozostatkov. Pri kostrových hroboch býva prevažne obdĺžnikového tvaru, s pravouhlými alebo zaoblenými rohmi, resp. eliptického tvaru. Jej rozmery sú variabilné (spravidla v rozmedzí 1700 až 2600 x 1000 až 1600 mm), závislé od lokálnych prírodných podmienok (podložie, spodná voda a pod.), počtu pochovaných ako aj ich spoločenského postavenia. Na rozdiel od hrobky slúži výlučne iba na uloženie rakvy s telesnými pozostatkami (prípadne iba samotných telesných pozostatkov) a nemá manipulačný ani komunikačný priestor.

Kaplnka je prevažne menšia solitérna sakrálna stavba s rozvinutým vnútorným priestorom a oltárom, obdobná kostolu, resp. časť stavby, priestoru alebo areálov, určená na príležitostné verejné obrady. Môže (ale aj nemusí) pozostávať z lode a svätyne (niekedy iba oltárny výklenok), ojedinele býva jej súčasťou sakristia.

Kaplnka cintorínska je druh kaplnky (sepulchrálnej stavby), určený na vykonávanie pohrebných obradov.

Karner je druh cintorínskej kaplnky, nachádzajúci sa väčšinou na príkostolnom cintoríne, spravidla s centrálnou dispozíciou, v spondej polozapustenej časti s kostnicou, v nadzemnej časti s kaplnkou slúžiacou na príležitostné obrady.

Komora hrobová je druh hrobu s hrobovou jamou upravenou vymurovaním, výdrevou alebo výpletom. Podzemná vymurovaná hrobová jama s náhrobkom tvorí komorový hrob.

Kostnica (osárium) je druh sepulchrálnej stavby spravidla vybudovanej na cintoríne (ale aj mimo neho), slúžiaci na ukladanie kostí spravidla zo zrušených hrobov. Z architektonického hľadiska ide o polozapustenú jednoduchú stavbu s obdĺžnikovým, prípadne kruhovým pôdorysom, väčšinou so zamurovaným vstupom, situovanú priamo pri cintorínskom múre alebo cintorínskom kostole, zvyčajne zo severnej strany, prípadne pod karnerom. V minulosti úlohu kostnice plnila aj veľká hrobová jama.

Kríž je druh malej architektúry, situovaný v intravilánoch i extravilánoch sídel, prípadne v cirkevných (kostoly, kláštory a pod.) a svetských (kaštiele, kúrie, radnice a pod.) areáloch.

Kríž cintorínsky je kríž väčších rozmerov, vyskytujúci sa na cintoríne a tvoriaci jednu z jeho dominánt.

Kríž náhrobný je druh náhrobníka v tvare kríža.

Kríž s korpusom je druh kríža ako nehnuteľného výtvorného diela na ktorom je umiestnená socha ukrižovaného Krista.

Krypta je druh hrobky v podobe podzemných alebo polozemných priestorov, situovaných pod kostolom, kapitulnou sieňou alebo ambitom, určenej na opakované pochovávanie významných duchovných a svetských osôb. V kostoloch sa nachádza zvyčajne pod svätyňou. Spravidla býva zaklenutá a vstup do nej zakrýva

kamenná krycia (náhrobná) doska, ktorá môže (ale aj nemusí) niesť nápis. Prístupná môže byť aj prostredníctvom schodiska s dvermi.

Ludské pozostatky sú mŕtve ľudské telá.

Ludské ostatky sú ľudské pozostatky po pochovaní.

Maceva je súčasť židovského cintorína v podobe náhrobku, ktorý sa spravidla na hrob zasadzuje väčšinou vertikálne (v rámci hrobu je orientovaný na východ), ojedinele býva na hrobe aj položený. Najčastejšie máva podobu dosky s rôznym horným ukončením (oblúkové, trojuholníkové, tvaru hviezdy a pod.), niekedy s arkoťeriami. Ojedinele máva podobu pylónu. Jej súčasťou býva spravidla nápis (orientovaný najčastejšie smerom od hrobu, ojedinele aj k hrobu, výnimočne aj obojstranný) vyhotovený v hebrejčine alebo miestnych jazykoch (nemčina, čeština, slovenčina, maďarčina a pod.) a reliéfny ornament.

Márnica je malá jednoduchá sepulkrálna stavba bez okien, situovaná na cintoríne, slúžiaca na prechodné uloženie rakvy pred pohrebom, umiestnená spravidla pri cintorínskom múre.

Miesto pamätné je druh pamiatky histórie v podobe vymedzenej časti prostredia, ktorá je spojená buď s narodením, životom, pôsobením alebo úmrtím významnej osobnosti alebo s významnou udalosťou, ktorá sa na danom mieste odohrala.

Múr cintorínsky je druh murovanej (omietaná alebo neomietaná) stavby, vymedzujúcej areál cintorína, majúca podobu ohrady (so soklom a strieškou alebo bez nich). Jej súčasťou môžu byť pohrebné kaplnky alebo kalvarijské zastavenia.

Náhrobok je architektonický, sochársky alebo kombinovaný architektonicko-sochársky útvar kryjúci hrob. Najčastejšie býva z kameňa (prírodného alebo umelého), kovu alebo (železo)betónu. Niekedy ho lemuje mreža.

Náhrobník je kamenný, kovový alebo (železo)betónový útvar v záhlaví hrobu. Môže byť tvorený doskou alebo architektonickým útvarom a sochársky riešený ako kríž, obelisk, socha na podstavci a pod. Môže byť samostatný alebo (v kombinácii s náhrobnou doskou alebo obrubníkom) ako súčasť náhrobku.

Náhrobná evidenčná tabuľka je druh označenia vojnového hrobu pravouhlého alebo oválneho tvaru, situovaný na náhrobných krížoch (drevených, železobetónových, liatinových a pod.) s textom uvádzajúcim základné informácie o hrobe (rad, číslo) a vojnovéj obeť (meno, hodnosť, dátum narodenia a úmrtia), používaný na frontových a lazaretných vojnových cintorínoch v čase prvej svetovej vojny (drevené, resp. betónové) a medzivojnovom období (smaltované).

Obrubník je kamenný alebo betónový prvok zvyčajne tvaru kvádra, slúžiaci na spevnenie okrajov cesty, chodníka alebo hrobu.

Ohrada je líniová stavba vymedzujúca a chrániaca určité priestranstvo, parcelu alebo areál. Vybudovaná býva spravidla kombináciou rôznych stavebných materiálov a konštrukcií.

Okrsk cintorínsky je časť obecného (civilného) cintorína, vyhradený na pochovávanie jednotlivým cirkvám, resp. reholiam alebo slúžiaci ako vojnový, resp. vojenský cintorín.

Osemcípá hviezda je druh náhrobnej evidenčnej tabuľky v podobe hviezdy s textom uvádzajúcim základné informácie o hrobe (rad, číslo) a vojnovéj obeť (meno, hodnosť, dátum narodenia a úmrtia), používaný na frontových a lazaretných vojnových cintorínoch v medzivojnovom období. Vyrábaná bola z kovu (plechu).

Pamätník je druh pamiatky histórie v podobe väčšieho architektonicko-sochárskeho diela, resp. stavby s pamätnou sieňou, vytvoreného s cieľom pripomenutia si historickej udalosti alebo osobnosti. Svojím umiestnením môže ale aj nemusí (v prípade, keď pripomína udalosť veľkého významu, ktorú nie je možné vymedziť pamätným miestom) byť viazaný na autentické miesto, spojené s danou historickou udalosťou, resp. osobnosťou. Môže byť solitérom alebo aj súčasťou pamätného cintorína, prípadne areálu, s ktorým vytvára jednotný celok.

Plot je druh ohrady drevenej alebo kovovej konštrukcie s bránou alebo brámkou, vymedzujúcej a chrániacej určité priestranstvo, parcelu alebo areál.

Plot debnený je druh plotu s dreveným debnením, tvoreným stĺpikmi, na ktoré sú pripevnené priečne brvná s vertikálne pribitými doskami.

Plot kovový je druh plotu z kovovej tyčoviny, s murovanými alebo kovovými podpernými stĺpikmi, prípadne s podmuroukou.

Plot latkový je druh plotu, kde sú na stĺpiky pripevnené priečne brvná s drevenými latkami.

Plot pletivový je druh plotu tvoreného pletivom pripevneným na drevených, (železo)betónových prípadne kovových stĺpikoch, resp. kovových stĺpikoch s podmurovoukou.

Plot vypletaný je druh plotu z vypletanej konštrukcie z prútia alebo štiepkov.

Plot živý je druh plotu zo strihanej alebo nestrihanej voľnej obvodovej krovinovej výsadby.

Plot žrdový je druh plotu z minimálne opracovanej hrubej guľatiny z hrubých konárov alebo mohutnejších kmeňov stromov.

Plot žrdkový je druh plotu z minimálne opracovanej tenkej tyčoviny alebo žrdoviny z konárov alebo tenkých kmeňov stromov.

Pohreb je pochovanie ľudských pozostatkov alebo ľudských ostatkov, obyčajne spojený s obradom.

Pochovanie je ukladanie ľudských pozostatkov alebo ľudských ostatkov do hrobu alebo hrobky na verejnom pohrebisku, uloženie spopolnených ľudských pozostatkov alebo ľudských ostatkov rozptýlom na rozptylovej lúke alebo vsypom popola na vsypovej lúke, alebo uloženie urny s popolom na pohrebisku; popol sa môže uložiť aj na inom mieste.

Pochovanie opätovné je premiestnenie ľudských ostatkov z jedného miesta pochovania na iné miesto.

Pomník je v širšom zmysle slova druh pamiatky histórie v podobe nehnuteľného výtvarného diela, v užšom zmysle slova druh malej architektúry (pylón, pilier a pod.), vytvorenej s cieľom pripomenutia si historickej udalosti alebo osobnosti. Svojím umiestnením môže ale aj nemusí (v prípade, keď pripomína udalosť veľkého významu, ktorú nie je možné vymedziť pamätným miestom, alebo keď pripomína osobnosť, pri ktorej nie je známe autentické miesto jej narodenia, pôsobenia, či

úmrtia) byť viazaný na autentické miesto, spojené s danou historickou udalosťou, resp. osobnosťou. Môže byť solitérom alebo aj súčasťou pamätného cintorína, prípadne areálu, s ktorým vytvára jednotný celok.

Rakva je schránka určená na presun alebo pochovanie ľudských pozostatkov, najčastejšie tvorená z masívneho dreva (ale aj iných materiálov, napr. kovu), zvyčajne zdobená rôznymi kovovými doplnkami (úchyty, madlá, kríž a pod.) alebo bez zdobení.

Rakva konečná je rakva v ktorej sa pochovávali ľudské pozostatky.

Rakva transportná je rakva určená na prepravu a prenos ľudských pozostatkov alebo ľudských ostatkov.

Stavba sakrálna je druh cirkevnej stavby, slúžiacej na náboženské obrady a iné náboženské úkony (súkromné modlitby, spovede a pod.).

Stavba sepulchrálna je druh sakrálny stavby, súvisiacej s pohrebným rítom, slúžiaca na pochovávanie alebo na obrady s ním spojené, prípadne plniaca obe funkcie. Najčastejšie sa vyskytuje v rámci cintorínskych areálov, prípadne v podobe sepulchrálneho priestoru ako súčasť inej stavby.

Tabuľa pamätná je súčasť pamiatky histórie, resp. samostatný druh pamiatky histórie (ak označuje pamätné miesto, resp. ak je súčasne aj výtvarnou pamiatkou) v podobe nápisovej dosky, často reliéfnej, ktorej text informuje verejnosť o pamiatke histórie, ktorú pamätná tabuľa označuje, resp. prezentuje. Spravidla býva súčasťou kultúrnej pamiatky alebo pamiatkového objektu.

Úprava parková je úprava niektorých areálov (cintoríny, mauzóleá, kalvárie, pútnické miesta a pod.) podľa zásad uplatňovaných v parku.

Úprava sadovnícka je úprava pamiatkovo hodnotných areálov i solitérnych stavieb, realizovaná podľa zásad uplatňovaných pri ochrane, údržbe, obnove a adaptácii historickej zelene.

Vojnová obeť je príslušník ozbrojených síl, vojnový zajatec alebo civilná osoba, ktorí zomreli v dôsledku vojnovy udalosti od roku 1914.

Vráta sú druhom bránovej výplne. Spravidla bývajú drevené, rámovej alebo zvlakovej konštrukcie, jedno alebo dvojkrídlové, uzatvárané petlicou alebo zámkom.

Vrátka sú malé vráta, resp. druh bránkovej výplne.

3.2.2 Kritériá pre posudzovanie frontových a lazaretných vojnových cintorínov na vyhlásenie za kultúrne pamiatky

Základným predpokladom vyhlásenia akejkoľvek veci (hnutelnej alebo nehnuteľnej) za kultúrnu pamiatku je preukázanie skutočnosti, že daná vec je nositeľkou pamiatkovej hodnoty. Pamiatkový zákon v § 2 ods. 2 definuje pamiatkovú hodnotu ako „...súhrn významných historických, spoločenských, krajinných, urbanistických, architektonických, vedeckých, technických, výtvarných alebo umelecko-remeselných hodnôt, pre ktoré môžu byť veci predmetom individuálnej alebo územnej ochrany“. Z citovaného paragrafového znenia vyplýva, že pamiatková hodnota je súhrnom rôznych hodnôt. Miera (rozsah) ich zastúpenia je u každej posudzovanej veci individuálna, a preto musí byť individuálny aj prístup pri ich posudzovaní. Z hľadiska priradovania jednotlivých druhov hodnôt veciam (objektom a predmetom), vytýpaným na vyhlásenie za kultúrne pamiatky, môžeme hodnoty vytvárajúce v súhrne pamiatkovú hodnotu rozčleniť do troch skupín – na základné, určujúce a špecifické.

Základné hodnoty (historická, spoločenská) sa vyskytujú u všetkých druhov kultúrnych pamiatok.³²¹ V prípade lazaretných a frontových vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska spočíva ich historická hodnota jednak v tom, že tieto pietne miesta predstavujú významné historické nehnuteľné dokumenty (symboly, mementá), pripomínajúce vojnové operácie z prvej svetovej vojny, vrátane ich ničivých dôsledkov (vojnové obete), prebiehajúce

na prelome rokov 1914 – 1915 na území severovýchodného Slovenska, a tiež v tom, že sú cennými dokladmi rôznych spôsobov starostlivosti a ochrany vojnových cintorínov, a to od ich založenia až po súčasnosť. Ich spoločenská hodnota zase spočíva jednak v samotnej podstate vojnových cintorínov ako miest posledného odpočinku padlých vojakov, spojených s prejavom piety a úcty voči ich odvahe, statočnosti a hrdinskému boju za krajiny (monarchie), národy, resp. myšlienky, pre ktoré obetovali svoje životy, a tiež v tom, že na ich ploche sú bok po boku spoločne pochovaní vojaci znepriatelených armád – rakúsko-uhorskej, ruskej a nemeckej. Ide o vysoký prejav humánnosti (vychádzajúci z myšlienky, že po smrti niet nepriateľa a každý vojak, ktorý zahynul v boji za svoju vlasť, resp. národ, je hrdinom), ktorý v dejinách nemá obdobu.³²²

Určujúce hodnoty majú zásadný význam pre konkrétny druh pamiatok a ich prítomnosť u vecí tohto druhu má podstatný vplyv pre ich navrhovanie za kultúrne pamiatky. Pre každý druh pamiatok sú tieto hodnoty odlišné. Pri pamiatkach histórie je určujúcou hodnotou (kritériom) autenticita, teda bezprostredný vzťah ku konkrétnemu historickému javu alebo udalosti, s ktorým sú bezprostredne spojené.³²³ V prípade frontových a lazaretných vojnových cintorínov spočíva ich autenticita jednak v priamom prepojení na bojové operácie, realizované v čase prvej svetovej vojny v karpatskej časti Východného frontu, jednak v autentickom a jedinečnom spôsobe ich zakladania a konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy.³²⁴

Špecifické (doplňujúce) hodnoty sú charakteristické iba pre určité druhy kultúrnych pamiatok (nevyskytujú sa u všetkých) a ich prítomnosť, resp. neprítomnosť nemusí (ale aj môže) mať zásadný vplyv pri posudzovaní vecí na ich vyhlásenie za kultúrne pamiatky.³²⁵ V prípade

³²¹ ŠKULAVÍK, Peter. *Kritériá pre posudzovanie vecí na vyhlásenie za národné kultúrne pamiatky a na zrušenie alebo zmenu vyhlásenia (strojopis)*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2005, s. 2.

³²² LIŠKA, *Vojnové cintoríny*, 2021, c.d., s. 247.

³²³ ŠKULAVÍK, *Kritériá*, 2005, c.d., s. 2 a 6.

³²⁴ LIŠKA, *Vojnové cintoríny*, 2021, c.d., s. 248.

³²⁵ ŠKULAVÍK, *Kritériá*, 2005, c.d., s. 2.

frontových a lazaretných vojnových cintorínov radíme medzi ich špecifické hodnoty hodnotu architektonickú, krajinnú, umelecko-remeselnú, urbanistickú a výtvarnú. Architektonická hodnota týchto pietnych miest spočíva v ich unikátnom a jedinečnom prevedení (neexistujú dva rovnaké cintoríny), ktoré na území Slovenska nemá obdobu. Z dochovaných projektov, skíc, náčrtov a plánov je zrejmé, že nejde o náhodne vybudované objekty, ale o veci, ktoré sú výsledkom premyslenej architektonickej koncepcie autorov s patričným vzdelaním, resp. rešpektujúce pravidlá, stanovené pre ich zriaďovanie a výstavbu v konkrétnom dejinnom období (počas prvej svetovej vojny alebo v medzivojnovom období). Krajinná hodnota frontových a lazaretných vojnových cintorínov spočíva v ich výraznom podiele na spoluvytváraní rázu (kultúrnej) krajiny, do ktorej sa po desaťročia prirodzeným spôsobom kooptujú, stávajú sa jej prirodzenou súčasťou a dokumentujú jej citlivé pretvorenie človekom. Okrem toho ich zachovaná historická sadovnícka, resp. krajinárska úprava plní okrem funkčnej a estetickej funkcie i úlohu signifikanta (orientačného bodu), za pomoci ktorého je možné sa v krajine orientovať. Urbanistická hodnota týchto pohrebísk spočíva v tom, že v rámci urbanistickej štruktúry sídel, ktorých sa v čase výstavby (ale aj v priebehu ďalších desaťročí po nej) stali prirodzenou súčasťou, boli zriaďované s úmyslom, aby neboli obyčajnými vojnovými pohrebiskami, ale aby spĺňali umelecko-estetické a kultúrne aspekty, predstavovali dominanty sídel a aby do ich urbanistickej štruktúry (predovšetkým z hľadiska materiálu, použitého pri ich výstavbe – drevo, kameň, betón, zeleň) vhodne zapadli a nijako ju nenarušili. Štruktúra areálov vojnových cintorínov, rozmiestnenie hrobových polí, situovanie centrálného pietneho miesta na ich ploche i samotný výber miesta pre ich zriadenie sú v rámci urbanistickej štruktúry sídel odrazom premysleného urbanistického zámeru. Z urbanistického hľadiska majú tieto pietne miesta vo vzťahu k sídlam, ktorých sú súčasťou, výnimočné a nezastupiteľné miesto, sú významnou, neodmysliteľnou a neoddeliteľnou súčasťou ich zástavby už vyše

100 rokov a predstavujú jednu z ich architektonických dominant. Ich umelecko-remeselná a výtvarná hodnota spočíva v precíznom umelecko-remeselnom prevedení a výtvarnom stvárnení a výzdobe dochovaných autentických prvkov drobnej sepulkralnej architektúry (cintorínske kríže, cintorínske kaplnky, kríže náhrobné, macevy, náhrobníky a pod.), situovaných v ich areáloch.³²⁶

Identifikácia pamiatkovej hodnoty ako súboru hodnôt definovaných pamiatkovým zákonom je najdôležitejším, avšak zďaleka nie jediným faktorom, zohľadňovaným pri posudzovaní vecí v rámci procesu ich vyhlasovania za kultúrne pamiatky. Pamiatkovú hodnotu je potrebné podrobiť komplexnej analýze, a to z toho dôvodu, aby sa určila miera zastúpenia a zachovania jej dielčích hodnôt v posudzovanej veci, ako aj ich syntéza a prienik vo veci samotnej i v kontexte s vecami, resp. pamiatkami analogickými, podobnými či príbuznými, v rámci širších súvislostí s miestnym, regionálnym alebo celoslovenským pamiatkovým fondom. Pri komplexnej analýze pamiatkovej hodnoty posudzovanej veci sa skúma obsah jej základných, určujúcich a špecifických hodnôt, vytvárajúci súhrnnú pamiatkovú hodnotu veci, význam veci ako dokumentu kultúrneho a spoločenského vývoja (kultúrno-spoločenský význam veci v historickom kontexte), výnimočnosť alebo typickosť veci (jedinečnosť, typickosť, osobitosť, zvláštnosť a pod. z pohľadu formy, tvaru, materiálu, techniky a technológie, priestorovej štruktúry atď., vrátane početnosti výskytu v danom území alebo všeobecne), miera materiálnej a nemateriálnej autenticity veci (stav vývinu veci od jej vzniku po súčasnosť, a to vo vzťahu k jej pôvodným vlastnostiam a charakteristikám – priestorovej skladbe, forme, materiálu, technológii, prostrediu, funkcii atď.), miera zachovania pôvodnej hmotnej substancie veci (zistený alebo zistiteľný stav hmotnej podstaty veci vo vzťahu k jej pamiatkovej hodnote), jej súčasná spoločenská funkcia (aktuálny spoločenský záujem o vec a jej význam pre spoločnosť), vhodnosť využitia veci (vzťah medzi pôvodnou a súčasnou funkciou, vrátane vplyvu súčasného využitia na jej stav a možnosť trvalého za-

³²⁶ LIŠKA, *Vojnové cintoríny*, 2021, c.d., s. 247 – 248.

chovania jej pamiatkovej hodnoty) a perspektívy jej zachovania (reálnosť a možnosť ďalšej existencie veci ako perspektívnej súčasti pamiatkového fondu).³²⁷

Pre komplexné a objektívne posúdenie veci navrhovanej na vyhlásenie za kultúrnu pamiatku je potrebné okrem jej pamiatkovej hodnoty brať do úvahy aj ďalšie aspekty v podobe pomocných hodnotiacich kritérií, ktoré sú pre každú posudzovanú vec (druh, resp. typ objektu alebo predmetu) individuálne. Úlohou týchto kritérií je zúžiť konečný výberu konkrétneho typu, resp. skupiny vecí na reprezentatívnu vzorku, ktorá ich bude schopná priblížiť v plnom rozsahu (z pohľadu formy, tvaru, materiálu, techniky a technológie, priestorovej štruktúry, stavebno-technického stavu a pod.). V prípade frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska je potrebné pri ich posudzovaní v rámci možného zaradenia do pamiatkového fondu brať do úvahy (zohľadniť) päť základných skutočností (kritérií) – architektonický výraz (architektonicky najzaujímavejšie objekty), lokalitu výskytu (okres, urbánne, resp. krajinné prostredie, situovanie v teréne a pod.), špecifickú jedinečnosť (autentická sadovnická úprava, cintorínske komplexy, výskyt sepulkrálnych stavieb a prvkov drobnej sepulkrálnej architektúry – pomníky, cintorínske kaplnky, náhrobníky, cintorínske kríže, náhrobné kríže a macecy a pod., existencia kompletného zoznamu pochovaných vojnových obetí a pod.), typológiu (frontové a lazaretné cintoríny) a veľkosť (celková rozloha cintorína, počet a druh vojnových hrobov, počet pochovaných vojnových obetí).³²⁸

Napriek určeniu a analýze pamiatkovej hodnoty ako súboru hodnôt uvedených v pamiatkovom zákone a stanoveniu pomocných hodnotiacich kritérií pre ich posudzovanie, musí byť v prípade každej konkrétnej veci navrhovanej za kultúrnu pamiatku (vrátane frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska) zvolený in-

dividuálny prístup, ktorý postihne jej jedinečnosť a jej kvality aj v komplexnom pohľade, potrebnom pre jej vyhodnotenie ako budúcej súčasti pamiatkového fondu. Z uvedeného vyplýva, že pri posudzovaní vecí navrhovaných na vyhlásenie za kultúrne pamiatky sa vždy uplatňuje tak individuálny ako aj komplexný prístup.³²⁹

3.2.3 Administratívne náležitosti správneho procesu vyhlasovania frontových a lazaretných vojnových cintorínov za kultúrne pamiatky

Proces vyhlasovania vecí za kultúrne pamiatky upravuje § 15 pamiatkového zákona, podľa ktorého Pamiatkový úrad SR „...vyhlasuje za kultúrnu pamiatku *hnuteľnú vec alebo nehnuteľnú vec, resp. súbor takýchto vecí, ktoré majú pamiatkovú hodnotu...*“, pričom tak robí v z vlastného podnetu. Z uvedeného paragrafového znenia zákona vyplýva, že Pamiatkový úrad SR je tým orgánom na úseku štátnej správy, ktorý vedie správne konanie vo veci vyhlasovania frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska za kultúrne pamiatky.

Vo všeobecnosti platí, že každý proces vyhlasovania vecí za kultúrne pamiatky, pozostáva z dvoch etáp. V prvej, ktorú možno označiť ako prípravnú, sa príslušnej komisii Pamiatkového úradu SR podáva *Podnet na vyhlásenie veci za kultúrnu pamiatku*. Ide o dokument, v ktorom predkladateľ (krajský pamiatkový úrad alebo Pamiatkový úrad SR) definuje pamiatkovú hodnotu veci, ktorú navrhuje na vyhlásenie za kultúrnu pamiatku a zdôvodňuje, prečo by mala byť zaradená do pamiatkového fondu SR. Podnetom sa následne zaoberá príslušná komisia Pamiatkového úradu SR, ktorá vyhodnocuje, či sú splnené všetky podmienky na to, aby takáto vec bola vyhlásená za kultúrnu pamiatku. V druhej fáze, ktorú možno označiť za realizačnú, sa vykonávajú administratívne a správne úkony, vedúce k vyhláseniu veci za kultúrnu pamiatku. Samotnému správne konaniu, ktorého priebeh z legislatívne-

³²⁷ ŠKULAVÍK, *Kritériá*, 2005, c.d., s. 3.

³²⁸ LIŠKA, *Vojnové cintoríny*, 2018, c.d., s. 3 – 5.

³²⁹ ŠKULAVÍK, *Kritériá*, 2005, c.d., s. 7.

ho hľadiska upravuje zákon č. 71/1967 Zb. o správnom konaní v znení neskorších predpisov a doplnkov (správny poriadok), vedúcemu k zápisu vytypovanej veci do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu, predchádza vypracovanie *Podkladu na vyhlásenie veci za kultúrnu pamiatku*. Ide o dokument, ktorý okrem už vyššie spomenutých pamiatkových hodnôt a odôvodnenia, prečo by mala byť navrhovaná vec zaradená do pamiatkového fondu SR, túto vec podrobne špecifikuje a opisuje. Podľa §15 ods. 2 pamiatkového zákona môže takýto podklad vypracovať buď krajský pamiatkový úrad alebo pamiatkový úrad, a to buď samostatne alebo v spolupráci s inou odbornou inštitúciou³³⁰. V prípade frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska ide o podnety, resp. podklady na vyhlásenie nehnuteľných vecí za kultúrne pamiatky.

Podnet na vyhlásenie nehnuteľnej veci za kultúrnu pamiatku musí obsahovať unifikovaný názov veci podľa aktuálne platnej terminológie³³¹ (v prípade frontových a lazaretných vojnových cintorínov je unifikovaným názvom veci termín *cintorín vojnový*), jej základné identifikačné údaje (kraj, okres, obec/mesto, ulica/námestie, orientačné, súpisné a parcelné číslo/a), informáciu o tom, či je alebo nie je súčasťou pamiatkového územia (pamiatkovej rezervácie, pamiatkovej zóny, ochranného pásma inej kultúrnej pamiatky, lokality zapísanej v Zozname svetového prírodného a kultúrneho dedičstva UNESCO), údaje o jej vlastníkovi³³² (predovšet-

kým pri takej veci, kde nie je vlastníctvo preukázateľne doložené výpisom z listu vlastníctva), navrhovanú objektovú skladbu (rozčlenenie veci na pamiatkové objekty v prípade, ak si to situácia vyžaduje), datovanie a slohové zaradenie (stručné datovanie vzniku veci a jej stavebných etáp, vrátane ich slohového určenia), meno architekta (ak je známe), odôvodnenie podnetu (definovanie pamiatkových hodnôt navrhovanej veci, stručné vyjadrenie pomeru jej autentických súčastí k novým, vyhodnotenie veci v rámci obdobného typu pamiatky minimálne v kontexte regiónu/kraja, pri architektúre 19 – 20. stor. aj v kontexte tvorby architekta, vymedzenie miery typickosti/jedinečnosti a uvedenie všetkých, v čase podávania podnetu známych okolností a skutočností, ktoré by mohli mať vplyv na perspektívu zachovania navrhovanej kultúrnej pamiatky, napr. zámer vlastníka s vecou a pod.), fotodokumentáciu (dobovú aj aktuálnu), prezentujúcu jej pamiatkové hodnoty, kópiu katastrálnej mapy a výpis z listu vlastníctva predmetnej veci (aktuálne k dňu podania podnetu), meno spracovateľa/ov a dátum spracovania podnetu.³³³ Takto vypracovaným podnetom sa následne na svojom zasadnutí zaoberá Komisia pre posudzovanie evidencie pamiatkového fondu Pamiatkového úradu SR³³⁴, ktorá ho posúdi a určí ďalší postup. V prípade, že podnet obsahuje všetky potrebné náležitosti a navrhovaná nehnuteľná vec disponuje pamiatkovými hodnotami, potrebnými na jej zápis do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu, komisia takýto podnet schváli bez pripo-

³³⁰ Do novelizácie pamiatkového zákona v roku 2016 mohli *Podnet na vyhlásenie veci za kultúrnu pamiatku* podávať okrem pamiatkového úradu a krajských pamiatkových úradov aj právnické alebo fyzické osoby. LIŠKA, *Proces vyhlasovania*, 2018, c.d., s. 97.

³³¹ Pamiatkový úrad SR pri uvádzaní unifikovaných názvov nehnuteľných kultúrnych pamiatok používa terminológiu podľa nepublikovaného terminologického slovníka vlastnej produkcie z júna 1999 (CÓNOVÁ, Ilona – LACKOVÁ, Desana a kol. *Terminologický slovník unifikovaných názvov urbanizmu, architektúry a nehnuteľných výtvarných diel (strojopis)*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 1999. 349 s.) – pozn. autora.

³³² Vlastníctvo parciel, na ktorých sa rozprestierajú frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska sa overuje na *Portáli elektronických služieb katastra nehnuteľností Úradu geodézie, kartografie a katastra SR* (<https://zbgis.skgeodesy.sk/mkzbgis/sk/kataster>). Vlastníctvo vojnových hrobov, situovaných na vojnových cintorínoch, sa overuje v *Ústrednej evidencii vojnových hrobov Ministerstva vnútra SR* (<https://ives.minv.sk/uevh/>) – pozn. autora.

³³³ ŠKULAVÍK, *Kritériá*, 2005, c.d., Príloha „*Podnet na vyhlásenie nehnuteľnej veci za NKP*“.

³³⁴ Komisia sa zaoberá posudzovaním podnetov na vyhlásenie, zmenu a zrušenie vyhlásenia kultúrnych pamiatok, ochranných pásiem, pamiatkových rezervácií a pamiatkových zón a pamiatok do Zoznamu svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO – pozn. autora.

mienok a požiada jeho predkladateľa, aby vypracoval *Podklad na vyhlásenie nehnuteľnej veci za kultúrnu pamiatku*. V prípade, že komisia zistí v podnete obsahové alebo formálne nedostatky, požiada predkladateľa, aby ho dopracoval a po zapracovaní pripomienok opätovne predložil na posúdenie. Ak komisia po preskúmaní predloženého podnetu nadobudne názor, že posudzovaná vec nedisponuje pamiatkovými hodnotami a/alebo nejakou pridanou hodnotou, ktorou by sa odlišovala od iných vecí rovnakého typu v danom regióne/kraji, prípadne v rámci celej krajiny, vec neodporučí na vyhlásenie. V takomto prípade sa proces jej vyhlasovania ukončí a spis sa odloží *ad acta*.

Podklad na vyhlásenie nehnuteľnej veci za kultúrnu pamiatku musí obsahovať zaužívaný a unifikovaný názov veci podľa aktuálne platnej terminológie, vrátane jej bližšieho určenia, jej základné identifikačné údaje (kraj, okres, obec/mesto, katastrálne územie, ulica/námestie, orientačné, súpisné a parcelné číslo/a, určenie adresy popisom), informáciu o tom, či je alebo nie je súčasťou pamiatkového územia (pamiatkovej rezervácie, pamiatkovej zóny, ochranného pásma inej kultúrnej pamiatky, lokality zapísanej v Zozname svetového prírodného a kultúrneho dedičstva UNESCO), údaje o jej vlastníkovi, správcovi, užívateľovi a/alebo nájomcovi, jej podrobnú charakteristiku a opis (geografická poloha, situovanie v rámci sídla, história sídla v rozsahu dejinných udalostí viažucich sa na opisovanú vec, stavebno-historický vývoj, stavebno-historický opis/charakteristika), informácie o jej aktuálnom stavebno-technickom stave v zmysle aktuálne platnej metodiky (1 - dobrý, 2 - vyhovujúci, 3 - narušený, 4 - dezolátny, 5 - v obnove) a súčasnom využití, odôvodnenie nevyhnutnosti jej zápisu do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu (vrátane podrobnej špecifikácie pamiatkových hodnôt a zhodnotenie jej celkového významu a prínosu pre pamiatkový fond SR), návrh prípadných opatrení, ktoré je potrebné do budúcnosti zabezpečiť, aby bola zachovaná jej pamiatková hodnota, podrobnú fotodokumentáciu jej aktuálneho stavebno-technického stavu (vrátane popisu fotografií), prezentujúcu jej pamiatkovú hodnotu, ak sú dochované, tak aj dobové

obrazové pramene (historické mapy, fotografie, pohľadnice a pod.), kópiu katastrálnej mapy a výpis z listu vlastníctva predmetnej veci (aktuálne k dňu podania podkladu), zoznam prameňov a literatúry, použitých pri koncipovaní podkladu, meno spracovateľa/ov a dátum spracovania podkladu. Takto vypracovaný podklad sa následne zasiela na Pamiatkový úrad SR a stáva sa neoddeliteľnou súčasťou spisu vedeného v rámci konania o vyhlásení veci za kultúrnu pamiatku.

Proces vyhlasovania vecí za kultúrne pamiatky (vrátane frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska) má v rámci Pamiatkového úradu SR na starosti Referát Ústredného zoznamu pamiatkového fondu, spadajúci pod Oddelenie štátneho informačného systému. Poverený odborný zamestnanec príslušného útvaru po prijatí podkladu začne správne konanie o vyhlásení veci za kultúrnu pamiatku. Ako už bolo vyššie spomenuté, správne konanie sa riadi správnym poriadkom. Správne konanie sa začína *Oznámením o začatí správneho konania*. Predmetné oznámenie sa doručuje vlastníkovi veci a všetkým známym účastníkom konania elektronicky – cez Ústredný portál verejnej správy (www.slovensko.sk) alebo fyzicky – na ich korešpondenčnú adresu. V prípade, ak Pamiatkovému úradu SR vlastník alebo účastníci konania alebo ich pobyt nie sú známe, doručuje sa toto oznámenie prostredníctvom verejnej vyhlášky. Podľa § 15 ods. 3 pamiatkového zákona je účastníkom konania vo veci vyhlásenia frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska za kultúrne pamiatky jeho vlastník a obec, v katastri ktorej sa nachádza. Účastníkom konania prislúchajú všetky práva a vzťahujú sa na nich všetky povinnosti, ktoré sú spojené s postavením účastníka konania podľa § 15 a § 20 pamiatkového zákona v spojení s § 18 až 45 správneho poriadku. Po začatí správneho konania, t. j. od doručenia oznámenia známym účastníkom konania, je jeho vlastník podľa § 15 ods. 4 písm. a) pamiatkového zákona povinný vec, o ktorej vyhlásení za kultúrnu pamiatku bolo začaté správne konanie, chrániť pred poškodením a zničením a oznámiť Pamiatkovému úra-

du SR každú zamýšľanú alebo uskutočnenú zmenu jeho vlastníctva, a súčasne podľa § 15 ods. 4 písm. b) pamiatkového zákona poskytnúť na písomnú výzvu krajského pamiatkového úradu alebo pamiatkového úradu potrebné údaje o takejto veci alebo umožniť oprávneným osobám jej obhliadku s cieľom vyhotovenia jej odbornej dokumentácie. Z vyššie uvedeného vyplýva, že na každý vojnový cintorín, o ktorého vyhlásení za kultúrnu pamiatku začalo správne konanie, t. j. bolo jeho vlastníkovi a iným známym účastníkom konania doručené oznámenie o začatí správneho konania, sa nahliada tak, ako keby už bol súčasťou pamiatkového fondu SR a vzťahujú sa na neho všetky ustanovenia pamiatkového zákona. Po doručení oznámenia plyní účastníkom konania lehota (spravidla 10 dní odo dňa doručenia), počas ktorej môžu svoje pripomienky a návrhy k prebiehajúcemu správne konaniu uplatniť (písomne alebo ústne) na Pamiatkovom úrade SR. Po uplynutí tejto lehoty a po preštudovaní a vyhodnotení prípadných podnetov a návrhov zo strany účastníkov konania, vydá Pamiatkový úrad SR *Rozhodnutie o vyhlásení alebo nevyhlásení veci za kultúrnu pamiatku*. Súčasťou každého takéhoto rozhodnutia je okrem výrokovej časti aj odôvodnenie, v ktorej správny orgán prostredníctvom vecných argumentov zdôvodní výrok svojho rozhodnutia. Vyhlásenie veci za kultúrnu pamiatku nie je podmienené súhlasom vlastníka. Podobne ako oznámenie aj rozhodnutie o vyhlásení, resp. nevyhlásení veci za kultúrnu pamiatku je Pamiatkový úrad SR podľa § 15 ods. 5 pamiatkového zákona povinný bezodkladne zaslať všetkým známym účastníkom konania (vlastníkovi/om, obci). Účastníci konania majú podľa § 53 správneho poriadku právo odvolať sa voči tomuto rozhodnutiu. Správny poriadok v § 54 ods. 2 určuje pre tento právny úkon lehotu 15 dní odo dňa doručenia rozhodnutia. V prípade, že sa voči rozhodnutiu Pamiatkového úradu SR akýkoľvek účastník konania odvolá, ten má podľa § 57 ods. 1 a 2 správneho poriadku dve možnosti. V prípade, ak odvolaniu vyhovie v plnom rozsahu a ak sa rozhodnutie netýka iného účastníka konania ako odvolateľa alebo ak s tým ostatní účastníci konania súhlasia, môže o odvolaní rozhodnúť sám, a to

tým spôsob, že zmení napadnú časť alebo celý výrok svojho rozhodnutia. V prípade, ak o odvolaní nerozhodne sám, predloží ho spolu s výsledkami doplneného konania a so spisovým materiálom najneskôr do 30 dní odo dňa, keď mu bolo odvolanie doručené, odvolaciemu orgánu (v prípade správnych konaní o vyhlásení frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska za kultúrne pamiatky je odvolacím orgánom Ministerstvo kultúry SR), a upovedomí o tom účastníkov konania, ktorí sa voči rozhodnutiu odvolali. Odvolací orgán po preskúmaní napadnutého rozhodnutia a prípadnom doplnení podkladov, resp. oprave zistených väd, rozhodnutie o vyhlásení, resp. nevyhlásení za kultúrnu pamiatku zmení alebo zruší alebo odvolanie zamietne a rozhodnutie Pamiatkového úradu SR potvrdí. V prípade, že odvolací orgán rozhodnutie Pamiatkového úradu SR zmení alebo zruší, vydá vo veci nové rozhodnutie, prípadne odstúpi danú vec na opätovné prerokovanie Pamiatkovému úradu SR. V prípade, že rozhodnutie Pamiatkového úradu SR potvrdí, stáva sa takéto rozhodnutie právoplatným. Podľa § 59 ods. 4 správneho poriadku proti rozhodnutiu odvolacieho orgánu o odvolaní sa nemožno ďalej odvolať. Predmetné rozhodnutie je však podľa § 70 správneho poriadku preskúmateľné súdom. Po tom, ako sa rozhodnutie o vyhlásení, resp. nevyhlásení veci stane právoplatným, Pamiatkový úrad SR je podľa § 15 ods. 5 pamiatkového zákona povinný ho bezodkladne zaslať všetkým známym účastníkom konania, a tiež vecne a mieste príslušnému okresnému úradu. Podľa § 22 ods. 3 pamiatkového zákona je Pamiatkový úrad SR v prípade, že jeho rozhodnutím, resp. rozhodnutím odvolacieho orgánu bude navrhovaná vec právoplatne vyhlásená za kultúrnu pamiatku, povinný najneskôr do 30 dní od nadobudnutia právoplatnosti takéhoto rozhodnutia vykonať zápis príslušnej veci do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu a bezodkladne tento zápis písomne oznámiť jeho vlastníkovi. Deje sa tak prostredníctvom *Oznámenia o zápise národnej kultúrnej pamiatky do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu*. Pamiatkový úrad SR v príslušnom registri podľa § 22 ods. 4 písm. a), b), c) pamiatkového zákona

pridelí takejto veci identifikačné číslo, podľa ktorého ju bude možné kedykoľvek jednoznačne rozpoznať (identifikovať) a vyznačí, či sa táto vec nachádza v pamiatkovej rezervácii, v pamiatkovej zóne alebo v ochrannom pásme, či má vyhlásené ochranné pásmo a či je zapísaná v Zozname svetového kultúrneho a prírodného dedičstva (UNESCO). Zápis veci do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu je posledným správnym úkonom, ktorý Pamiatkový úrad SR v prípade nadobudnutia právoplatnosti rozhodnutia o vyhlásení veci za kultúrnu pamiatku vykonáva v rámci prebiehajúceho správneho konania. Priradením čísla v Ústrednom zozname pamiatkového fondu sa frontový alebo lazaretný vojnový cintorín z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska stáva súčasťou pamiatkového fondu SR, so všetkými právami a povinnosťami, ktoré z toho pre jeho vlastníka/ov vyplývajú.

Samotný akt zápisu vojnového cintorína do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu mu sám o sebe nezaručí právnu ochranu v takom rozsahu, ako si zaslúži, resp. akú by si vyžadoval, prípadne jeho vhodnú prezentáciu. Aj keď zákon o vojnových hroboch prostredníctvom § 3 ods. 1 určuje obciam (a mestám), v katastre ktorých sa tieto pietne miesta nachádzajú, povinnosť zabezpečovať ich pravidelnú údržbu a každoročne im na tento účel zo štátneho rozpočtu vyčleňuje aj finančné prostriedky vo výške päťnásobku minimálnej hodinovej mzdy podľa platného právneho predpisu v príslušnom kalendárnom roku na jeden vojnový hrob, v praxi si mnohé samosprávy túto zákonnú povinnosť neplnia, resp. k nej pristupujú veľmi laxne. Podobne je tomu aj pri ich obnovách, kde sa v posledných rokoch udomácnil trend úpravy frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny podľa západoeurópskeho typu (zatrávnené jednourovňové plochy bez viditeľných hrobových miest, s náhrobnými krížmi symbolicky rozmiestnenými na cintoríne, resp. bez náhrobných krížov, s pomníkmi s nápisovými tabuľami),

čo je v rozpore s ich historickým, t. j. pôvodným (autentickým) stvárnením a koncepciou. Tento typ úpravy je typický pre západoeurópske krajiny, avšak na našom území nemá v prípade vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny opodstatnenie. V Rakúsko-Uhorsku a neskôr aj v Československu boli tieto pietne miesta budované ako plochy s jasne čitateľnou architektúrou rozmiestnenia hrobových bolí v teréne, s označením hrobov pomocou drevených krížov, osemcípých kovových hviezd, prípadne náhrobníkov z kameňa, liatiny alebo (železo) betónu, so spevnenými plochami v podobe chodníkov alebo ciest a s krížmi, kaplnkami alebo pomníkmi, situovanými v ich centrálnej časti. Z uvedených dôvodov je nevyhnutné, aby sa po zápise frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu kládol dôraz jednak na to, aby boli pravidelne udržiavané, a tiež na to, aby sa im pri obnove prinavrátil ich autentický výraz a dobová (historická) prezentácia.

3.2.4 Evidencia frontových a lazaretných vojnových cintorínov v Ústrednom zozname pamiatkového fondu

Veci (hnutelné alebo nehnuteľné), ktoré boli právoplatne vyhlásené za kultúrne pamiatky, sú evidované v Ústrednom zozname pamiatkového fondu, vedenom a spravovanom Pamiatkovým úradom SR. Ústredný zoznam sa vnútorné člení do štyroch registrov – register hnutelných kultúrnych pamiatok, register nehnuteľných kultúrnych pamiatok, register pamiatkových rezervácií a register pamiatkových zón. Z legislatívneho hľadiska ide o jedinú právne záväznú databázu, poskytujúcu informácie o pamiatkovom fonde SR. Každá vec, ktorá je do tohto zoznamu zapísaná, má pridelené svoje identifikačné číslo³³⁵ (číslo ÚZPF), podľa ktorého ju možno jednoznačne a nezameniteľne identifikovať.

³³⁵ Číslo ÚZPF pozostáva z dvoch údajov – čísla, určujúceho poradie, v ktorom bola vec (hnutelná alebo nehnuteľná) zapísaná do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu a indexu, označujúceho počet pamiatkových objektov alebo predmetov, ktorými je národná kultúrna pamiatka tvorená (napr. číslo ÚZPF NKP Cintorín vojnový a pomník v Humennom je 4248/2) – pozn. autora.

Frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska predstavujú nehnuteľné veci, ktoré sú v Ústrednom zozname pamiatkového fondu zapísané v registri nehnuteľných kultúrnych pamiatok. Evidované môžu byť buď ako celky (kultúrnou pamiatkou je celá plocha cintorína, vrátane hrobov a prvkov drobnej sepulchrálnej architektúry), prípadne ako celky spolu prvkami drobnej sepulchrálnej architektúry. V oboch prípadoch je chránená tak plocha vojnového cintorína ako aj všetky jeho súčasti (hroby, kostrové pozostatky vojnových obetí, archeologické nálezy a prvky drobnej sepulchrálnej architektúry). Ako celky sú evidované vtedy, keď sú definované v okolitom území a pamiatková ochrana sa vzťahuje na všetky ich súčasti, ktoré spoločne vytvárajú ich pamiatkovú hodnotu. Tento spôsob evidencie sa aplikuje u tých frontových a lazaretných vojnových cintorínov, ktoré:

- majú podobu upravenej krajiny, stvárnenej prevažne sadovnícko-krajinárskymi výrazovými prostriedkami s jednoduchou kompozičnou osnovou, nerešpektujúcou pôvodnú dispozíciu a rozmiestnenie hrobov, postavenou na vegetačných prvkoch, doplnených symbolickým ústredným motívom v podobe centrálneho pomníka s nápisovou doskou (kamenného, železobetónového a pod.) a symbolicky rozmiestnenými samostatnými alebo združenými novodobými náhrobníkmi, resp. krížmi náhrobnými (tzv. západoeurópsky typ úpravy vojnových cintorínov),
- rešpektujú pôvodnú dispozíciu, rozmiestnenie hrobov a ich prezentáciu s hlinenými násypmi (rovmi), avšak v ich areáloch sa nenachádzajú autentické prvky drobnej sepulchrálnej architektúry³³⁶ a hroby sú na nich označené novodobými drevenými krížmi náhrobnými alebo replikami osemcípnych hviezd,

- rešpektujú pôvodnú dispozíciu, rozmiestnenie hrobov a ich prezentáciu s hlinenými násypmi (rovmi) a v ich areáloch sa nachádzajú autentické prvky drobnej sepulchrálnej architektúry, ktoré nedisponujú výraznými výtvarnými alebo umelecko-remeselnými hodnotami,
- rešpektujú pôvodnú dispozíciu, rozmiestnenie hrobov a ich prezentáciu s hlinenými násypmi (rovmi) a ich hroby sú buď úplne bez označenia (absencia náhrobníkov, krížov, krížov náhrobných, osemcípnych hviezd a pod.) alebo sú označené súborom síce autentických prvkov drobnej sepulchrálnej architektúry, avšak rovnakej výtvarnej a/alebo umelecko-remeselnej kvality.

Vo vyššie spomenutých prípadoch sú tieto pietne miesta v Ústrednom zozname pamiatkového fondu vedené pod unifikovaným názvom *cintorín vojnový* a sú bez objektivej skladby. Kvôli odlíšeniu od iných skupín vojnových cintorínov sú v zozname definované s bližším určením *I. sv. vojna*, odkazujúcim na celosvetový konflikt, v dôsledku ktorého boli zriadené.

Ako celky spolu s prvkami drobnej sepulchrálnej architektúry sú frontové a lazaretné vojnové cintoríny evidované vtedy, ak sú ich súčasťou centrálné kríže, cintorínske kaplnky, kríže náhrobné, náhrobníky, pomníky a pod., ktoré sú samé o sebe nositeľmi umelecko-remeselnej a/alebo výtvarnej hodnoty (sú súčasťou pamiatkového fondu, resp. boli by súčasťou pamiatkového fondu aj ako samostatné objekty bez vojnových cintorínov) a vznikli pred ich založením, resp. ich autor je známy. V takýchto prípadoch je ich unifikovaný názov v Ústrednom zozname pamiatkového fondu závislý od konkrétnych vecí (objektov) pamiatkovej hodnoty, ktoré spolu s nimi tvoria národnú kultúrnu pamiatku. Do úvahy pripadajú unifikované názvy *cintorín vojnový a hrob s náhrobníkom*, *cintorín vojnový a kaplnka*, *cintorín vojnový a kríž náhrobný*, *cintorín vojnový a náhrobník*, resp. *cin-*

³³⁶ Pod pojmom autentický prvok drobnej sepulchrálnej architektúry rozumieme centrálné kríže, cintorínske kaplnky, kríže náhrobné, macevy náhrobné, náhrobníky, náhrobky, pomníky a pod., ktoré vznikli súčasne so založením vojnového cintorína, resp. bezprostredne po ňom, t. j. počas prvej svetovej vojny (1914 – 1918) alebo v čase jeho konečnej architektonicko-sadovníckej úpravy, teda v medzi-vojnovom období (1918 – 1939), a tiež pomník židovským vojakom zomrelým v prvej svetovej vojne z roku 1940, situovaný na židovskom (vojnovom) cintoríne v Medzialborciach-Vydrani – pozn. autora.

torín vojnový a pomník. Frontový alebo lazaretný vojnový cintorín (presnejšie jeho plocha) je v tomto prípade súčasťou objektovej skladby národnej kultúrnej pamiatky ako samostatný pamiatkový objekt s unifikovaným názvom *cintorín vojnový* (bližšie určenie je identické ako v prípade jeho evidencie ako celku, t. j. I. sv. vojna), nasledovaný ďalšími pamiatkovými objektmi v podobe konkrétnych prvkov drobnej sepulkválnej architektúry s unifikovanými názvami *hrob s náhrobníkom, kaplnka, kríž náhrobný, kríž s korpusom, náhrobník, resp. pomník*.

3.2.5 Predmet a rozsah pamiatkovej ochrany frontových a lazaretných vojnových cintorínov

Nevyhnutnou súčasťou špecifikácie každej veci, ktorá bola zapísaná do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu ako hnutelná alebo nehnuteľná kultúrna pamiatka, je zadefinovanie komplexného predmetu a rozsahu jej pamiatkovej ochrany, vrátane všetkých jej hodnôt (hmotnej a nehmotnej povahy), ktorých zachovanie je predpokladom plnenia jej základného cieľa – záchrany kultúrneho dedičstva pre budúce generácie. V prípade frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska je predmetnom pamiatkovej ochrany okrem vyššie definovaných základných, určujúcich a špecifických hodnôt aj ich pôvodná dispozícia (pôdorys a rozmiestnenie hrobov, prvkom drobnej architektúry, spevnených plôch a komunikačných koridorov v podobe chodníkov a ciest tak, ako boli navrhnuté v čase ich zriadenia, resp. konečnej úpravy), hroby – hrobové miesta (hrobová jama a hlinený násyp – rov s alebo bez obruby, aj keď tento nie je v súčasnosti nad úrovňou terénu prezentovaný, vrátane autentického spôsobu ich úpravy a označovania), sadovnícka úprava v rozsahu historickej plošnej a priestorovej porastovej štruktúry (historická zeleň spred založenia, resp. z doby založenia alebo konečnej úpravy), autentické prvky drobnej architektúry (centrálne kríže, cintorínske kaplnky, pomníky, kríže náhrobné, náhrobné evidenčné tabuľky – osemcípe hviezdy náhrobníky, náhrobky, ohrady, piliere opletenia a pod.), ostatky vojnových obetí, a tiež všetky archeologické nálezy (zbraň, munícia, strelivo, súčasť unifor-

my, vojenská výstroj alebo iný vojenský materiál) nachádzajúce sa v ich areáloch (v zemi alebo na povrchu).

3.2.6 Základná charakteristika frontových a lazaretných vojnových cintorínov a lokality ich výskytu

Frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska, ktoré disponujú pamiatkovou hodnotou, zaradzujeme z pohľadu pamiatkovej starostlivosti a ochrany medzi *nehnuteľné národné kultúrne pamiatky*. Z hľadiska druhového určenia ide primárne o *pamiatky histórie*, avšak keďže ich súčasťou bývajú v ojedinelých prípadoch aj autentické prvky drobnej sepulkválnej architektúry a/alebo pôvodná sadovnícka úprava, môžu tieto pietne miesta predstavovať aj kombinované druhy v podobe *pamiatok histórie a historickej zelene, pamiatok histórie, výtvarného umenia a umeleckého remesla, resp. pamiatok histórie, historickej zelene, výtvarného umenia a umeleckého remesla*. Spolu s inými pohrebiskami vytvárajú v rámci pamiatok histórie samostatnú skupinu *cintorínov* a s spolu cintorínmi, na ktorých sú pochované vojnové obete, zase podskupinu *cintorínov vojnových*. Z typologického hľadiska ich delíme na *frontové* a *lazaretné*, z hľadiska vlastníctva na *cirkevné, civilné* (obecné, resp. mestské), *súkromné* a *štátne*, z konfesijného hľadiska na *evanjelické, gréckokatolícke, rímskokatolícke* a *židovské*, z hľadiska príslušnosti vojnových obetí ku jednotlivým armádam na *nemecké, rakúsko-uhorské, ruské* a *zmiešané* (s hrobmi vojnových obetí dvoch alebo všetkých troch armád) a z hľadiska ich sadovníckej koncepcie na vojnové cintoríny *architektonického typu, krajinné, lesné* a *parkového typu*.

Súčasťou všetkých lazaretných a vojnových cintorínov sú vojnové hroby. Na lazaretných cintorínoch ide spravidla o *hroby jednotlivé*, resp. *skupiny* alebo *rady jednotlivých hrobov* so známymi vojnovými obeťami. Na frontových cintorínoch sú okrem *jednotlivých hrobov* prítomné aj *hroby skupinové* a *hromadné (masové šachty)*, pričom mená vojnových obetí, ktoré sú v nich pochované, spravidla známe nie sú. Mnohé z týchto pietnych miest disponujú historickou priestorovou porastovou štruktúrou, pochádzajúcou z obdobia spred, počas alebo bezprostredne po ich zriadení, dosahujúcou rôznu

úroveň (stupeň) sadovnickej hodnoty. V značnej miere tu však absentujú autentické prvky drobnej sepulkral-

nej architektúry (cintorínske kaplnky³³⁷, kríže cintorínske³³⁸, kríže náhrobné³³⁹, macevy³⁴⁰, náhrobníky³⁴¹,

³³⁷ Cintorínske kaplnky, vybudované po zriadení skúmaných vojnových cintorínov, t. j. priamo pre ich účely, a to buď v čase prvej svetovej vojny, resp. medzivojnovom období (autentické prvky) sa v súčasnosti nachádzajú v areáloch dvoch takýchto pohrebísk – v Ladomirovej (kaplnka postavená v staroruskom štýle v roku 1938 podľa návrhu ruského architekta Ing. G. Zuba, slávnostne posvätená 17. júla 1938) a vo Vranove nad Topľou – Čemernom (kaplnka postavená v medzivojnovom období, v neogotickom slohu) – pozn. autora.

³³⁸ Cintorínske kríže, vyhotovené po zriadení skúmaných vojnových cintorínov, t. j. priamo pre ich účely, a to buď v čase prvej svetovej vojny, resp. medzivojnovom období (autentické prvky) sa v súčasnosti nachádzajú v areáloch dvoch takýchto pohrebísk – Vyšná Radvaň I. v obci Radvaň nad Laborcom (drevený jednoramenný kríž s plechovým korpusom a oválnou plechovou strieškou, z medzivojnového obdobia) a Vyšná Radvaň II. v obci Radvaň nad Laborcom (železobetónový jednoramenný kríž z medzivojnového obdobia, vyhotovený stolárskym majstrom Karolom Niedelským z Vyšnej Radvane) – pozn. autora.

³³⁹ Kríže náhrobné, vyhotovené po zriadení skúmaných vojnových cintorínov, t. j. priamo pre ich účely, a to buď v čase vojny, resp. medzivojnovom období (autentické prvky) sa v súčasnosti nachádzajú v areáloch šiestich takýchto pohrebísk – Medzilaborce II., III., IV., V. a VI. v meste Medzilaborce (súbor 27 malých jednoramenných, 15 malých dvojramenných a 13 veľkých jednoramenných železobetónových krížov z rokov 1916 – 1917, z ktorých malé jednoramenné boli vyhotovené podľa návrhu z pozostalosti Jozefa Lampinga), Stakčín II. v obci Stakčín (súbor 10 malých jednoramenných železobetónových krížov z roku 1917, vyhotovených podľa návrhu z pozostalosti Jozefa Lampinga, pôvodne umiestnených na vojnovom cintoríne v zaniknutej obci Starina a v 80. rokoch 20. stor. prenesených aj s telesnými ostatkami vojnových obetí na severný okraj obecného cintorína v obci Stakčín, v súčasnosti tvoriacich súčasť oplotenia vojnového cintorína Stakčín II.) a v Zborove (malý jednoramenný železobetónový kríž z roku 1917, vyhotovený podľa návrhu z pozostalosti Jozefa Lampinga, patriaci nadporučíkovi rakúsko-uhorskej armády Karolovi Kopřivovi, osadený v záhlaví jeho vojnového hrobu). Jeden jednoramenný železobetónový kríž, vyhotovený podľa návrhu z pozostalosti Jozefa Lampinga, pôvodne situovaný v záhlaví jedného z vojnových hrobov na vojnovom cintoríne Medzilaborce II. v meste Medzilaborce je v súčasnosti deponovaný v depozite Krajského pamiatkového úradu Prešov, jeden je zbierkovým predmetom Vojenského historického ústavu – Múzejného oddelenia Vojenského historického múzea Piešťany a jeden je zbierkovým predmetom Múzea prvej svetovej vojny v meste Medzilaborce – pozn. autora.

³⁴⁰ Macevy, vyhotovené po zriadení skúmaných vojnových cintorínov, t. j. priamo pre ich účely, a to buď v čase prvej svetovej vojny, resp. medzivojnovom období (autentické prvky) sa v súčasnosti nachádzajú iba na vojnovom cintoríne Medzilaborce II. v meste Medzilaborce. Ide o súbor siedmych železobetónových mavec s oblým ukončením z rokov 1916 – 1917, pôvodne osadených v záhlaví vojnových hrobov, počas obnovy cintorína, realizovanej v rokoch 2009 – 2011, sekundárne osadených po obvode juhovýchodného okraja jeho areálu – pozn. autora.

³⁴¹ Náhrobníky, vyhotovené po zriadení skúmaných vojnových cintorínov, t. j. priamo pre ich účely, a to buď v čase prvej svetovej vojny, resp. medzivojnovom období (autentické prvky) sa v súčasnosti nachádzajú na desiatich vojnových cintorínoch a na dvoch jednotlivých vojnových hroboch, zriadených ako samostatné hrobové miesta. Situované sú v areáloch vojnových cintorínov v Becherove (náhrobník v podobe pieskovcového podstavca s medeným jednoramenným krížom, patriaci vojakovi rakúsko-uhorskej armády Ottovi Scheuero-ovi, osadený v záhlaví jeho vojnového hrobu), Čemerné v meste Vranov nad Topľou (náhrobník z bieleho mramoru, v pravej hornej časti čiastočne deštruovaný, patriaci delostrelcovi rakúsko-uhorskej armády Paulovi Posstmayerovi, osadený v záhlaví jeho vojnového hrobu), Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (železobetónový náhrobník pravouhlého tvaru s oválnym ukončením a pravouhlým, v hornej časti zaobleným podstavcom, patriaci neznámemu vojakovi, osadený v záhlaví jeho vojnového hrobu, umiestneného na východnom okraji vojnového cintorína, severne od centrálného pomníka „delo“), Novej Kelči (náhrobník v podobe novodobého žulového a pôvodného pieskovcového podstavca s liatinovým jednoramenným krížom s korpusom, patriaci čatárovi rakúsko-uhorskej armády Jánovi Niedermayerovi, osadený v záhlaví jeho vojnového hrobu), Parihuzovciach (súbor ôsmich osemcípnych kovových hviezd, situovaných v záhlaví vojnových hrobov), Snina III. (obecný) v meste Snina (náhrobník tvaru obelisku z ružového mramoru, patriaci pešiakovi rakúsko-uhorskej armády Damiánovi Piukovicsovi, pôvodne osadený v záhlaví jeho vojnového hrobu, v súčasnosti deponovaný v krypte kaplnky rod. Rholl, situovanej na starom mestskom cintoríne v Snine), Topoli (súbor troch náhrobných evidenčných tabuliek – osemcípnych kovových hviezd, situovaných pôvodne v záhlaví vojnových hrobov, v súčasnosti voľne položených na ploche cintorína), Vydraň obecný v meste Medzilaborce (náhrobník v podobe pieskovcového monolitu nepravidelného tvaru, patriaci majorovi rakúsko-uhorskej armády Antonovi Pfeiferovi, osadený v záhlaví jeho vojnového hrobu), Vyšná Radvaň I. v obci Radvaň nad Laborcom (náhrobník tvaru obelisku z bieleho mramoru na betónovom podstavci, patriaci vojakovi nemeckej armády Gottfriedovi Krusemu, osadený na západnom okraji plochy tamajšieho vojnového cintorína), Zbudská Belá I. v obci Zbudská Belá (náhrobník tvaru obelisku zo sivého mramoru na betónovom podstavci, patriaci porúčikovi nemeckej armády Reinholdovi Mählemu, osadený na juhovýchodnom okraji areálu tamoj-

pomníky³⁴²), vstupné brán(k)y³⁴³ (s alebo bez vrátok) a ploty³⁴⁴. Ich absencia je spôsobená jednak tým, že väč-

šina tunajších frontových a lazaretných vojnových cintorínov bola vybudovaná do provizórneho stavu (s ich

šieho gréckokatolíckeho kostola Zosnutia Presvätej Bohorodičky) a na vojnových hroboch v mestskej časti Bardejova – Bardejovskej Novej Vsi, pri južnom mure svätyne tamojšieho rímskokatolíckeho kostola Narodenia Panny Márie (náhrobník tvaru obelisku z bieleho mramoru na betónovom podstavci, patriaci nadporučíkovi rakúsko-uhorskej armády Dr. Štefanovi Fábrymu, osadený v záhlaví jeho vojnového hrobu s nízkou kovanou mrežovou ohradou na betónovej podmurovke) a na vrchu Kaštielik, nachádzajúcom sa nad obcou Mikulášová (náhrobník v podobe pieskovcového monolitu nepravidelného tvaru, patriaci neznámemu vojakovi rakúsko-uhorskej armády, osadený v záhlaví jeho vojnového hrobu). Dva náhrobníky, z toho jeden z liateho terazza, patriaci vojakovi rakúsko-uhorskej armády Šándorovi Falbovi, vyhotovený podľa návrhu z pozostalosti Jozefa Lampinga, pôvodne osadený v záhlaví jeho vojnového hrobu na vojnovom cintoríne v Zborove, objavený v záhrade jedného z tamojších rodinných domov v júni 2020 a druhý v podobe náhrobnej evidenčnej tabuľky – osemcípkej kovovej hviezdy, pôvodne osadený v záhlaví jedného z vojnových hrobov na vojnovom cintoríne v Palote sú v súčasnosti deponované v depozite Krajského pamiatkového úradu Prešov. Jeden náhrobník v podobe náhrobnej evidenčnej tabuľky – osemcípkej kovovej hviezdy, pôvodne osadený v záhlaví jedného z vojnových hrobov na vojnovom cintoríne v Palote, je zbierkovým predmetom Vojenského historického ústavu – Múzejného oddelenia Vojenského historického múzea Piešťany – pozn. autora.

³⁴² Pomníky, vyhotovené po zriadení skúmaných vojnových cintorínov, t. j. priamo pre ich účely, a to buď v čase prvej svetovej vojny vojny, resp. medzivojnovom období (autentické prvky) sa v súčasnosti nachádzajú na siedmych vojnových cintorínoch – v Humennom (pomník v podobe jednoramenného kríža na stupňovitom podstavci, vyhotovený z umelého kameňa – kameniny, povrchovo upravený štokovaním, z doby založenia cintorína – Pamiatkový objekt (PO) Pomník padlým vojakom v prvej svetovej vojne), Medzilaborce II. v meste Medzilaborce (pomník tvaru obelisku z hrubo opracovaných tesaných kamenných blokov z andezitu, na čelnej strane zdobený mozaikou v podobe plastického jednoramenného kríža, vyhotovenou z malých štvorcov z lomového kameňa, z doby založenia cintorína – Národná kultúrna pamiatka (NKP) Pomník padlým vojakom v prvej svetovej vojne), Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (pomník „delo“ z hrubo opracovaných tesaných kamenných blokov z andezitu, na čelnej strane zdobený dnes už nečitateľnou nápisovou doskou z pieskovca a betónového odliatku jednoramenného kríža, na vrchole s betónovým odliatkom repliky dobového dela, z čias založenia cintorína, obnovený umelecko-remeselným spôsobom v roku 2020), Stakčín I. v obci Stakčín (pomník tvaru obelisku z hrubo opracovaných tesaných kamenných blokov z pieskovca ukladaných a opracovaných na spôsob kyklopského muriva, ukončený malým jednoramenným železným krížom, na čelnej strane s novodobou nápisovou doskou z čiernej žuly, z doby založenia cintorína), Sukove (pomník v podobe železobetónového monolitu, na čelnej strane zdobený plastickým jednoramenným krížom a pravouhlým orámovaním nápisovej dosky, z medzivojnového obdobia), Veľká Polana–rotunda v katastri zaniknutej obce Veľká Polana (pomník tvaru rotundy, vybudovaný v čase výstavby cintorína z nasucho ukladaných kamenných pieskovcových blokov z neďalekej zrúcaniny miestneho gréckokatolíckeho Chrámu sv. Michala archanjela z roku 1784, zastrešený plytkou kuželovou striedkou ukončenou jednoramenným krížom) a Vydraň židovský v meste Medzilaborce (pomník v podobe železobetónového monolitu pravouhlého tvaru s oválnym ukončením, situovaný na betónovom podstavci, s menami a identifikačnými údajmi 13 tam pochovaných židovských vojnových obetí v hebrejčine, z roku 1940). Okrem vyššie uvedených pomníkov sa do dnešných dní dochoval ešte jeden, v podobe stupňovitého ihlanu pravdepodobne z prírodného kameňa, v spodnej časti z opracovaných kamenných blokov ukladaných na spôsob riadkového muriva, v hornej časti z kamenných monolitov pravidelného tvaru, vybudovaný v medzivojnovom období na zaniknutom vojnovom cintoríne v zaniknutej obci Starina, v súčasnosti sa nachádzajúci cca sedem metrov pod vodnou hladinou vodného diela Vodná nádrž Starina. V roku 1997 sa podarilo potápačom z Vodnej nádrže Starina vyzdvihnúť voľne ležiacu nápisovú dosku z hnedého mramoru, ktorá bola súčasťou popisovaného pomníka od jeho vzniku. V súčasnosti je zbierkovým predmetom Obecného múzea v Stakčine – pozn. autora.

³⁴³ Autentická vstupná brána z trváceho materiálu sa v súčasnosti nenachádza na žiadnom z frontových a lazaretných vojnových cintorínov z územia severovýchodného Slovenska. V minulosti ich preukázateľne mali (zachytávajú ich dobové fotografie a maľby z čias výstavby) vojnové cintoríny v dnes už zaniknutej obci Starina (kamenná vstupná bránka z opracovaných kamenných blokov s oválnym oblúkom a dvojkrídlovými vrátkami zo zvisle ukladaných drevených latí, odstránená spolu s cintorínom 80. rokoch 20. stor. počas výstavby vodného diela Vodná nádrž Starina), v obci Ladomirová (železobetónová vstupná brána v staroruskom štýle z konca 30. rokov 20. stor., odstránená pred rokom 1989) a Medzilaborce II. v meste Medzilaborce (železobetónová vstupná brána ukončená rovným prekladom a tympanónom s vyobrazením reliéfu mŕtveho vojaka, bez vrát, odstránená počas obnovy cintorína, realizovanej v rokoch 2009 – 2011) – pozn. autora.

³⁴⁴ Autentické prvky pôvodných plotov v podobe železobetónových pilierov pravouhlého (štvorcového, resp. obdĺžnikového) pôdorysu s oválnym ukončením z čias zriadenia vojnových cintorínov sa do súčasnosti dochovali na troch vojnových cintorínoch – Medzilaborce III., IV. a V. v meste Medzilaborce – pozn. autora.

dobudovaním do konečnej podoby s trvácnyimi prvkami drobnej sepulkrálnej architektúry, plotmi a vstupnými brán(k)ami sa počítalo po úspešnom ukončení konfliktu, kde by Rakúsko-Uhorsko bolo na strane víťazných mocností) a v medzivojnovom období nebola politická vôľa ani finančné prostriedky na to, aby došlo k ich dostavbe, jednak tým, že pri obnovách týchto pietnych miest realizovaných v minulosti bežne dochádzalo k ich odstraňovaniu z cintorínskych areálov. Takýmto spôsobom boli odstránené predovšetkým náhrobné evidenčné tabuľky v podobe osemcípých kovových hviezd³⁴⁵, ktoré sa do záhlaví vojnových hrobov na týchto pietnych miestach osádzali v medzivojnovom období, ako aj cintorínske kríže³⁴⁶, kríže náhrobné³⁴⁷, macevy³⁴⁸ a náhrobníky³⁴⁹.

Najväčším vojnovým cintorínom z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska, pokiaľ ide o rozlohu a počet vojnových hrobov, je lazaretný vojnový cintorín v meste Humenné. Podľa archívnych záznamov sa na jeho ploche nachádza 489 vojnových hrobov a cintorín sa rozprestiera na ploche s celkovou rozlohou 4200 m².³⁵⁰ V počte pochovaných vojnových obetí je najväčším pietnym miestom frontový vojnový cintorín v obci Veľkrop, na ktorom našlo posledný odpočinok 8662 vojakov.³⁵¹ Najmenšími vojnovými cintorínmi (rozlohou, počtom hrobov a počtom pochovaných obetí) sú vojnové cintoríny v Bartošovciach, Koprivnici, Tisinci (Tisinec II.). Vo všetkých troch prípadoch ide o pohrebiská, ktoré tvoria iba dva jednotlivé

³⁴⁵ K odstráneniu náhrobných evidenčných tabuliek – osemcípých kovových hviezd z vojnových hrobov došlo napríklad na vojnových cintorínoch v Dubinnom, Hostoviciach, Kapišovej, Korejovciach, Medvedí, Palote, Topoli, Turanoch nad Ondavou či Vyšnom Mirošove – pozn. autora.

³⁴⁶ Autentický cintorínsky kríž z čias prvej svetovej vojny bol odstránený z areálu jedného vojnového cintorína – Medzilaborce I. v meste Medzilaborce (drevený jednoramenný kríž s korpusom a plechovou oválnou strieškou, zdobený rezbárskou výzdobou). Autentické cintorínske kríže z medzivojnového obdobia boli odstránené z areálov dvanástich vojnových cintorínov – v Becherove (drevený jednoramenný kríž bez výzdoby), Breznici (drevený jednoramenný kríž, zdobený jednoduchou rezbárskou výzdobou z medzivojnového obdobia), Habure (drevený trojramenný kríž s plechovou oválnou strieškou), Chmeľovej (drevený jednoramenný kríž bez výzdoby), Chotči (drevený jednoramenný kríž s plechovým korpusom a jednoduchou rezbárskou výzdobou), Kolbovciach (drevený jednoramenný kríž s plechovým korpusom a oválnou plechovou strieškou, zdobený jednoduchou rezbárskou výzdobou), Krásny Brod II. v obci Krásny Brod (drevený trojramenný kríž so spodným zalomeným ramenom, plechovým korpusom a plechovou elipsoidnou strieškou), Ladomirovej (drevený trojramenný kríž so spodným zalomeným ramenom a plechovým korpusom), Nižnej Polianke (drevený jednoramenný kríž bez výzdoby), Nižný Svidník v meste Svidník (drevený jednoramenný kríž s plechovým korpusom a plechovou polkruhovú strieškou, ohradený kovovým plotom), Stebníku (drevený jednoramenný kríž bez výzdoby), Vyšný Svidník v meste Svidník (drevený jednoramenný kríž s plechovým korpusom a plechovou polkruhovú strieškou, ohradený kovovým plotom) a v Zborove (drevený jednoramenný kríž bez výzdoby) – pozn. autora.

³⁴⁷ Autentické kríže náhrobné boli odstránené z areálov štyroch vojnových cintorínov – Medzilaborce I., II., IV. a V. v meste Medzilaborce (malé jednoramenné a dvojramenné a veľké jednoramenné železobetónové kríže z rokov 1916 – 1917, z ktorých malé jednoramenné boli vyhotovené podľa návrhu z pozostalosti Jozefa Lampinga) – pozn. autora.

³⁴⁸ Autentické macevy (železobetónové, z rokov 1916 – 1917) boli odstránené z vojnového cintorína Medzilaborce II. v meste Medzilaborce.

³⁴⁹ Autentické náhrobníky boli odstránené z areálov troch vojnových cintorínov – v Humennom (súbor železobetónových náhrobníkov, v spodnej polovici majúci pravouhlý tvar s oválnym ukončením a v hornej polovici tvar jednoramenných krížov s pravouhlými päťkami a súbor železobetónových náhrobníkov, majúci pravouhlý tvar s oválnym ukončením, v hornej časti s delovým krížom s nápisovou doskou uprostred, oba súbory z čias prvej svetovej vojny), Medzilaborce I. v meste Medzilaborce (náhrobník v podobe kamenného monolitu s nápisom z čias prvej svetovej vojny) a Šarišskom Štiavniku (náhrobník typu jednoramenného liatinového kríža s korpusom, osadeného v kamennom, resp. betónovom podstavci zdobenom ornamentálnym motívom, z čias prvej svetovej vojny) – pozn. autora.

³⁵⁰ TURIK, Radoslav. Vojnový cintorín Humenné vo svetle archívnych dokumentov. In ČAPLOVIČ, Miroslav – DROBŇÁK, Martin – SZABÓ, Viktor – TURIK, Radoslav (eds.). *Karpatský front 1914/1915*. Bratislava : VHÚ Bratislava a KVH Beskydy, s. 281 – 282.

³⁵¹ VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 59, Veľkrop. *Katastrálny list*.

vojnové hroby, t. j. na ich ploche sú pochované iba dve vojnové obete a ich rozloha nepresahuje 6m2.³⁵²

Na území severovýchodného Slovenska bolo podľa archívnych záznamov v čase prvej svetovej vojny, resp. v medzivojnovom období na 163 lokalitách zriadených 211 frontových a lazaretných vojnových cintorínov. Väčšina z nich (137) bola založená na ploche už existujúcich cintorínov – civilných (obecných alebo mestských), cirkevných (evanjelických, gréckokatolíckych, kalvínskych alebo rímskokatolíckych), resp. židovských, teda tak, ako to bolo odporúčané v nariadeniach orgánov zodpovedných za ich výstavbu a konečnú architektonicko-sadovnícku úpravu. V ich areáloch vytvárali vojnové cintoríny samostatné cintorínske okrsky. Okrem už existujúcich cintorínov sa pre zriaďovanie týchto pietnych miest využívali aj ďalšie lokality odporúčané v platných nariadeniach – kostoly (18), kaplnky (2) a kríže (2). V lesoch a na hrebeňoch karpatských kopcov, kde sa odporúčalo budovať vojnové cintoríny iba vtedy, ak na daných lokalitách prebiehali boje alebo ak tam už takéto pohrebiská existovali, ich bolo zriadených 24. Na miestach, kde sa ich budovanie naopak neodporúčalo, teda lúky, pasienky a súkromné záhrady, ich bolo zriadených 28. Na konci 20. rokov 20. stor., v druhej polovici 20. stor. a na začiatku 21. stor. viaceré z týchto pietnych miest buď úplne zanikli (boli úplne zrušené alebo premiestnené na inú lokalitu), resp. ich je možné považovať za zaniknuté (neexistujú písomné záznamy o ich zrušení, resp. premiestnení, avšak v súčasnosti ich nie je možné v teréne lokalizovať). V medzivojnovom období zanikli dva z nich – Snina IV. Štefkovo a Snina V. Trescana v katastri meste Snina. Telesné ostatky vojnových obetí, pochovaných na týchto pietnych miestach, boli v roku 1929 exhumované a premiestnené na vojnový cintorín Snina I. Giglovo. V 60. rokoch 20. stor. bol v súvislosti s výstavbou vodného diela Vodná nádrž Veľká Domaša

zrušený vojnový cintorín Dobrá nad Ondavou obecný v dnes už zaniknutej obci Dobrá nad Ondavou. V 80. rokoch 20. stor. postihol podobný osud aj vojnový cintorín v dnes už zaniknutej obci Starina, z ktorého boli telesné ostatky vojnových obetí kvôli výstavbe vodného diela Vodná nádrž Starina exhumované a premiestnené na severný okraj obecného cintorína v Stakčíne. Tým súčasne vznikol nový vojnový cintorín – Stakčín II.³⁵³ V rokoch 2009 – 2011, v súvislosti s obnovou vojnového cintorína Medzilaborce II. v meste Medzilaborce, došlo k zrušeniu vojnových cintorínov Vyšná Ol'ka v obci Ol'ka a Medzilaborce I. v meste Medzilaborce. Telesné ostatky vojnových obetí, pochovaných na týchto pietnych miestach, boli exhumované a premiestnené na vojnový cintorín Medzilaborce II. v meste Medzilaborce.³⁵⁴ V dôsledku zanedbanej údržby, resp. nezáujmu a ľahostajného prístupu k ochrane týchto pietnych miest, zanikli, resp. v súčasnosti nie je možné v teréne identifikovať ani vojnové cintoríny v Andrejovej (pri gréckokatolíckom Chráme Ochrany Presvätej Bohorodičky), Bardejove (evanjelický, kalvária, u sv. Jakuba, u sv. Michala), Bardejove – mestskej časti Bardejovská Nová Ves, Belej nad Cirochou, Dobrej nad Ondavou (židovský), Dobroslave, Gíraltovciach, Gribove, Kolonici, Korunkovej, Koškovciach, Kožuchovciach, Kurime, Lascove, Makovciach (Makovce II.), Malej Domaši, Miroli, Nižnom Komárniku, Nižnom Mirošove (Nižný Mirošov II.), Okrúhlom (Okrúhle, Šapinec), Ol'ke (Nižná Ol'ka), Ondavských Matiašovciach, Potokoch, Príkrej, Pstrinej, Radome (Radoma II., III. a IV.), Raslaviciach (Slovenské Raslavice, Uhorské Raslavice), Rudlove, Sačurove, Sečovskej Polianke, Slovenskej Kajni, Solníku, Snine (Snina III. obecný), Staškovciach (Malé Staškovce), Stropkove (Stropkov II. židovský), Svetliciach (Svetlice I.), Šarišskom Štiavniku, Štefurove, Tarnove, Továrnom, Uličskom Krivom, Varechovciach, Vladiči (Nižná Vladiča, Veľká Driečna), Vra-

³⁵² BURAL, Miroslav – DROBNÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny. Diel II. Cintoríny v okresoch Snina a Stropkov*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2009, s. 108; DROBNÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny. Diel III. Cintoríny v okresoch Bardejov a Svidník*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2010, s. 78.

³⁵³ BURAL – DROBNÁK – KORBA – TURIK, *Mementá*, 2009, c.d., s. 65.

³⁵⁴ SCHUSTEROVÁ, Helena – DROBNÁK, Martin. Hry s kosťami mŕtvych vojakov. In *Slovenské pohrebništvo*. [online]. [publ. 2013-08-10]. Dostupné na internete: <<https://www.pohrebništvo.sk/hry-s-kostami-mrtvych-vojakov/>>.

nove nad Topľou (židovský), Vyšnej Pisanej, Vyšnom Komárniku, Vyšnom Orlíku (Vyšný Orlík II.) a v Zbudskej Belej (Zbudská Belá III. a IV.).³⁵⁵

Z vyššie uvedeného prehľadu vyplýva, že v súčasnosti je na území severovýchodného Slovenska známych (lo-

kalizovaných), resp. existujúcich 149 lazaretných a frontových vojnových cintorínov. Najviac sa ich nachádza v okrese Medzilaborce (35)³⁵⁶, za ním nasledujú okresy Svidník (33)³⁵⁷, Bardejov (28)³⁵⁸, Snina (26)³⁵⁹, Stropkov (17)³⁶⁰, Humenné (7)³⁶¹ a Vranov nad Topľou (3)³⁶².

3.3 Frontové a lazaretné vojnové cintoríny ako pamätihodnosti obce

Pamätihodnosť obce je kategória, ktorú pamiatkový zákon definuje v §14 ods. 4 ako hnutelnú alebo nehnuteľnú vec, kombinované dielo prírody a človeka, historickú udalosť, názov ulice, zemepisný alebo katastrálny názov, ktorý sa viaže k histórii alebo osobnosti danej obce (prípadne mesta). V jej rámci môžu prostredníctvom samospráv občania priamo a operatívne vplývať

na záchranu a ochranu predmetov, objektov, území a pod. o ktorých sú presvedčení, že majú zostať zachované.³⁶³ Z uvedeného vyplýva, že medzi pamätihodnosti obce môžu byť zaradené aj frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska. Základným predpokladom toho, aby sa tak stalo, je existencia *Zoznamu pamätihodností obce*,

³⁵⁵ DROBŇÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny. Diel I. Cintoríny v okresoch Humenné a Medzilaborce*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2008, 104 s; BURAL, Miroslav – DROBŇÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny. Diel II. Cintoríny v okresoch Snina a Stropkov*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2009, 128 s; DROBŇÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny. Diel III. Cintoríny v okresoch Bardejov a Svidník*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2010, 153 s.

³⁵⁶ Ide o vojnové cintoríny v Čabalovciach (Sterkovce), Čabinách (Vyšné Čabiny I. a II.), Čertižné (Čertižné I., II. kóta 742, III. kóta 789, IV. kóta 728 a V. kóta 720), Habure, Kalinove, Krásnom Brode (Krásny Brod I., II. a III.), Medzilaborciach (Medzilaborce II., III., IV., V., VI., Vydraň obecný a Vydraň židovský), Ňagove, Palote, Radvani nad Laborcom (Vyšná Radvaň I. a II.), Repejove, Rokytovciach, Roškoviach, Sukove, Svetliciach (Svetlice II.), Výrave (Pod Kobylou, kóta 600, Pod Kudrovcom), Zbojnom a Zbudskej Belej (Zbudská Belá I. a II.) – pozn. autora.

³⁵⁷ Ide o vojnové cintoríny v Beňadikovciach (Beňadikovce I.), Bodružali, Cernine, Dlhoni, Dubovej, Havranci, Hunkovciach, Kapišovej, Kečkovciach, Korejovciach, Krajnej Bystrej, Krajnej Poľane, Krajnej Porúbke, Krajnom Čiernom, Kružľovej, Kurimke, Ladomirovej, Medvedí, Mlynárovciach, Nižnej Pisanej, Nižnom Mirošove (Nižný Mirošov I.), Nižnom Orlíku (Nižný Orlík I. a II.), Radome (Radoma I.), Rovnom, Roztokoch, Svidničke, Svidníku (Nižná Svidník, Vyšný Svidník), Šarbove, Vápeníku, Vyšnom Mirošove a Vyšnom Orlíku (Vyšný Orlík I.) – pozn. autora.

³⁵⁸ Ide o vojnové cintoríny v Andrejovej (obecný), Bardejove (u sv. Anny), Bartošovciach, Becherove, Beloveži, Dubinnom, Hažlíne, Hertníku, Chmeľovej, Kľušove, Komárovo, Koprivnici, Kožanoch, Kučíne, Lukavici, Marhani, Mikulášovej, Nižnej Polianke, Poliakovciach, Rokytove, Smilne, Stebníku, Šarišskom Čiernom (Čarno I. a II.), Šibe, Vyšnej Polianke, Vyšnom Tvarožci a Zborove – pozn. autora.

³⁵⁹ Ide o vojnové cintoríny v zaniknutej obci Dara, Dlhom nad Cirochou, Hostoviciach, Kolbasove, Ladomirove, Osadnom, zaniknutej obci Ostružnica, Parihuzovciach, Pčolinom, Príslope, Runine, Ruskom (Ruské I. a II.), Smolníku, Snine (Snina I. Giglovo a Snina II. epidemický), Stančík (Stakčín I. a II.), Topoli, Ublí, Uličí, zaniknutej obci Veľká Poľana (Veľká Poľana Hodošik, Veľká Poľana rodunda), Zboji a Zvaľe – pozn. autora.

³⁶⁰ Ide o vojnové cintoríny v Breznici, Brezničke, Bukovciach, Bystrej, Duplíne, Havaji, Chotči, Kolbovciach, Makovciach (Makovce I.), Malej Poľane, Mikovej (Miková I. a II.), Stropkove (Stropkov I. obecný), Tisinci (Tisinec I. a II.), Turanoch nad Ondavou a Veľkrope – pozn. autora.

³⁶¹ Ide o vojnové cintoríny v Humennom, Jankovciach, Kamenici nad Cirochou, Papíne, Ruskej Porube, Vyšnom Hrušove a Závade – pozn. autora.

³⁶² Ide o vojnové cintoríny v Novej Kelči a Vranov nad Topľou (Čemerné a Vranov nad Topľou) – pozn. autora.

³⁶³ Príručka vlastníka NKP. Problematika zoznamov pamätihodností obce. In *Pamiatkový úrad Slovenskej republiky*. [online]. [publ. 2011-04-20]. Dostupné na internete: <<http://www.pamiatky.sk/sk/page/prirucka-vlastnika>>.

o ktorého utvorení rozhoduje obecné zastupiteľstvo príslušnej obce prostredníctvom uznesenie o Zozname pamätihodností obce. Ide o dokument, v ktorom si obec vedie registre vecí (hmotných nehnuteľných a hnuťel'ných a nehmotných pamätihodností) hodných osobitnej ochrany. Vojnové cintoríny sú vedené v registri hmotných nehnuteľných pamätihodností. V uvedenom registri by mali byť zaznamenané okrem názvu pamätihodnosti aj jej základné identifikačné údaje (okres, obec, katastrálne územie, časť obce/miestna časť, adresa popisom, orientačné, súpisné a preclené číslo/a), jej stručná charakteristika, a tiež evidenčné číslo rozhodnutia obce o jej zápise do príslušného registra Zoznamu pamätihodností obce, vrátane dátumu, kedy sa tak stalo. Do tohto zoznamu môže obec naraz (ale aj postupne, t. j. s časovým odstupom) zapisovať (evidovať) veci, ku ktorým majú občania a obec (mesto) vzťah. Tento vzťah môže byť založený aj na stave poznania, pretože nie všetko, čo dnes považujeme za hodnotné a cenné sa aj v minulosti za také považovalo a opačne. Register (evidenciu) pamätihodností obce možno viesť buď formou matričnej knihy alebo v závislosti od možnosti obce (mesta) pomocou výpočtovej techniky. Evidencia by mala pozostávať z registrov (zoznamu) a zbierky príloh (fotografie, historické fotografie, mapy, historické mapy, kresby a iná grafická dokumentácia, fotokópie dokumentov, textový popis objektu, predmetu, udalosti, osobnosti a pod.). Zbierka príloh by mala obsahovať aj doklad, na základe ktorého boli veci zapísané do Zoznamu pamätihodností obce (návrh na zápis, uznesenie obecného zastupiteľstva). Evidencia môže byť v závislosti od dostupného softvérového vybavenia vedená formou tabuľky v textovom editori WORD alebo pomocou tabuľkového editora EXCEL, prípadne ACCES. Obce, resp. mestá, ktoré sú vybavené komplexnejšími informačnými technológiami, sa môžu rozhodnúť pre nie-

ktorý z databázových systémov počnúc najjednoduchšími (dBase, FoxBase, FoxPro) cez Windows_FoxPro až po najmodernejšie databázy typu SQL. Finančne najnáročnejšie sú GIS systémy, ale tam, kde obce (mestá) už vlastnia podobný systém, je pomerne jednoduché založiť ďalší podsystém s evidenciou pamätihodností obce. Najmodernejšie systémy umožňujú zozbierať k údajom aj aktuálne a historické fotografie, mapy a historické mapy, obsiahlejšie textové popisy, ako aj ďalšie grafiky. Rozsah údajov v zoznamoch pamätihodností obcí môže (ale aj nemusí) byť porovnateľný s rozsahom údajov v registroch Ústredného zoznamu pamiatkového fondu.³⁶⁴

Druhým, nie menej dôležitým aktom v uvedenom procese, je prijatie Všeobecného záväzného nariadenia o pamätihodnostiach obce príslušným obecným, resp. mestských zastupiteľstvom.³⁶⁵ V tomto nariadení môže obce (mesto) o. i. zadefinovať spôsoby nakladania s vecami zapísanými v zozname, t. j. vymedziť rámcové podmienky ich ochrany. Pri koncipovaní rámcových podmienok môže (ale aj nemusí) požiadať a odbornú a metodickú pomoc orgán ochrany pamiatkového fondu.³⁶⁶ Prijatím všeobecného záväzného nariadenia si obec (mesto) vyhradí právo vyjadriť sa prostredníctvom obecného (mestského) zastupiteľstva k akémukoľvek zámeru, týkajúcemu sa veci zapísanej v zozname jej pamätihodností. Aj v tomto prípade môže obec počítať so súčinnosťou krajského pamiatkového úradu, keďže tento orgán špecializovanej štátnej správy na úseku ochrany pamiatkového fondu má Zoznam pamätihodností obce k dispozícii. (Podľa § 14 ods. 4 pamiatkového zákona je obec povinná predložiť zoznam vecne a mieste príslušnému krajskému pamiatkovému úradu na odborné a dokumentačné účely). Zoznam pamätihodností obce spolu so Všeobecným záväzným nariadením o pamätihodnostiach obce môže obec považovať,

³⁶⁴ Metodika evidencie pamätihodností obce. In *Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky*. [online]. [publ. 2020-11-13]. Dostupné na internete: <<https://www.culture.gov.sk/posobnost-ministerstva/kulturne-dedicstvo/ochrana-pamiatkového-fondu/pamatihodnosti-obci/metodika-evidencie-pamatihodnosti-miest-a-obci/>>.

³⁶⁵ Príručka vlastníka NKP. Problematika zoznamov pamätihodností obce. In *Pamiatkový úrad Slovenskej republiky*. [online]. [publ. 2011-04-20]. Dostupné na internete: <<http://www.pamiatky.sk/sk/page/prirucka-vlastnika>>.

³⁶⁶ GEMBICKÝ, Juraj – LUNGA, Radek. *Pamiatková ochrana zvonov na Slovensku*. Bratislava : PÚ SR, 2014, s. 62.

resp. deklarovať aj ako svoj program ochrany kultúrneho a historického dedičstva, ktorý môže byť podkladom v procese prípravy a realizácie územnoplánovacej dokumentácie obce, resp. mesta (Podľa § 14 ods. 4 pamiatkového zákona je obec povinná predložiť zoznam nehnuteľných vecí aj mieste príslušnému stavebnému úradu).³⁶⁷

Z uvedeného vyplýva, že obec (mesto) v prípade, ak frontový alebo lazaretný vojnový cintorín z prvej svetovej vojny (ale aj akýkoľvek iný cintorín tohto typu), nachádzajúci sa v jej katastri, nie je vedený v Ústrednom zozname pamiatkového fondu ako národná kultúrna pamiatka (a nie je predpoklad, že k takémuto zápisu dôjde) a ona (ono) má záujem vstupovať a vyjadrovať sa k jeho obnove a konečnej prezentácii, môže taký-

to objekt zapísať do Zoznamu pamätihodností obce. Takýmto spôsobom môže zvrátiť prípadný nevhodný zásah do vojnového cintorína ako celku, resp. jeho autentických súčastí (náhrobníky, náhrobné kríže, centrálné pomníky a pamätníky, historické prvky oplotenia a pod.). Pri uvedenom postupe sa predpokladá pozitívna spolupráca obce jednak s vlastníkami vojnových hrobov, resp. pozemkov, na ktorých je cintorín založený (ak nie je ich vlastníkom obec), a tiež s orgánom ochrany pamiatkového fondu (vecne a miestne príslušný krajský pamiatkový úradmi) a obvodným úradom, ktoré zabezpečujú výkon štátnej správy v prvom stupni na úseku ochrany pamiatkového fondu (podľa § 11 ods. 1 pamiatkového zákona), resp. úseku ochrany vojnových hrobov (podľa § 6 ods. 3 zákona o vojnových hroboch).

³⁶⁷ *Príručka vlastníka NKP*, c.d., [online].

160. Vojnový cintorín „U sv. Anny“ v meste Bardejov (1975) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

162. Vojnový cintorín v obci Becherov (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

161. Náhrobník na vojnovom hrobe nadporučíka rakúsko-uhorskej armády Štefana Fábryho z čias prvej svetovej vojny, situovaný v areáli rímskokatolíckeho kostola v mestskej časti Bardejova – Bardejovskej Novej Vsi (2021) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

164. Náhrobník tvaru kríža na hrobe pešiaka rakúsko-uhorskej armády Otta Schauera z medzivojnového obdobia, situovaný na vojnovom cintoríne v obci Becherov (2021) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

163. Náhrobník tvaru kríža na hrobe pešiaka rakúsko-uhorskej armády Otta Schauera z medzivojnového obdobia, situovaný na vojnovom cintoríne v obci Becherov (1975) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

165. Asanovaný centrálny drevený kríž na vojnovom cintoríne v obci Breznica z medzivojnového obdobia (2022) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

166. Vojnový cintorín v obci Cernina (1991) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

167. Vojnový cintorín Sterkovce v obci Čabalovce (1994)
(Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

168. Vojnový cintorín Vyšné Čabiny I. v obce Čabiny
(2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

169. Vojnový cintorín v obci Dubinné s náhrobnými evidenčnými tabuľkami (osemcípe hviezdy) z medzivojnového obdobia (1992) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

170. Vojnový cintorín v obci Habura s asanovaným dreveným trojramenným krížom z medzivojnového obdobia (1991) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

171. Vojnový cintorín v obci Hažlín (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

172. Vojnový cintorín v obci Hostovice (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

173. Vojnový cintorín v meste Humenné (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

174. Centrálny pomník na vojnovom cintoríne v meste Humenné z čias prvej svetovej vojny (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

175. Centrálna časť vojnového cintorína v obci Chmelová s asanovaným centrálnym dreveným krížom z medzivojnového obdobia (1992) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

176. Vojnový cintorín v obci Chotča s asanovaným centrálnym dreveným krížom s korpusom z medzivojnového obdobia (1991) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

177. Vojnový cintorín v obci Chotča (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

178. Vojnový cintorín v obci Kamenica nad Cirochou (1975) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

179. Vojnový cintorín v obci Kapišová s asanovanými náhrobnými evidenčnými tabuľkami z medzivojnového obdobia (1992) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

180. Vojnový cintorín v obci Kečkovce s asanovanou náhrobnou evidenčnou tabuľkou z medzivojnového obdobia (1977) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

181. Asanovaný centrálny drevený kríž, pôvodne situovaný v centrálnej časti vojnového cintorína v obci Kolbovce (2018) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

182. Vojnový cintorín v obci Korejovce s asanovanými náhrobnými evidenčnými tabuľkami z medzivojnového obdobia (1991) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

183. Vojnový cintorín Krásny Brod II. v obci Krásny Brod s asanovaným centrálnym dreveným krížom s korpusom z medzivojnového obdobia (1991) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

184. Vojnový cintorín Krásny Brod II. v obci Krásny Brod (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

185. Vojnový cintorín Krásny Brod III. v katastri obce Čabiny (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

186. Vojnový cintorín v obci Kružlová (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

187. Vojnový cintorín v obci Ladomirová (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

188. Asanovaný drevený trojramenný kríž s korpusom z medzivojnového obdobia a cintorínska kaplnka z roku 1938 na vojnovom cintoríne v obci Ladomirová (1989) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: A. Kolcu-nová)

189. Cintorínska kaplnka z roku 1938 na vojnovom cintoríne v obci Ladomirová (2022) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

190. Zaniknutý vojnový cintorín Medzilaborce I. v meste Medzilaborce s asanovanými železobetónovými náhrobníkmi z čias prvej svetovej vojny (1975) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

191. Asanovaná železobetónová vstupná brána s čiastočne asanovanými železobetónovými náhrobníkmi z čias prvej svetovej vojny, pôvodne situovanými na vojnovom cintoríne Medzilaborce II. v meste Medzilaborce (1946) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: L. Galoch)

192. Vojnový cintorín Medzilaborce II. v meste Medzilaborce (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

193. Centrálny pomník z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Medzilaborce II. v meste Medzilaborce (1975) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

194. Centrálny pomník z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Medzilaborce II. v meste Medzilaborce (2021) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

195. Železobetónový náhrobník z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Medzilaborce II. v meste Medzilaborce, umiestnený v sekundárnej polohe (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

196. Železobetónové náhrobníky z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Medzilaborce II. v meste Medzilaborce, umiestnené v sekundárnej polohe (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

197. Železobetónové náhrobníky z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Medzilaborce II. v meste Medzilaborce, umiestnené v sekundárnej polohe (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

198. Vojnový cintorín Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (1977) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

199. Vojnový cintorín Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

200. Centrálny pomník „delo“ z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (1977) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

201. Centrálny pomník „delo“ z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (2021) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

203. Železobetónový náhrobník z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

202. Železobetónový náhrobník z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

204. Železobetónový pilier (stredový) pôvodného oplotenia vojnového cintorína Medzilaborce III. v meste Medzilaborce z čias prvej svetovej vojny (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

205. Železobetónový náhrobník z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. v meste Medzilaborce (2022) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

206. Železobetónový pilier (rohový) pôvodného oplotenia vojnového cintorína Medzilaborce IV. v meste Medzilaborce z čias prvej svetovej vojny (2018) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

207. Vojnový cintorín Medzilaborce V. v meste Medzilaborce s pôvodnými železobetónovými náhrobníkmi a pi-
liermi oplotenia z čias prvej svetovej vojny (2021) (Zdroj: *Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška*)

208. Vojnový cintorín Medzilaborce VI. v meste Medzilaborce s pôvodnými železobetónovými náhrobníkmi z čias
prvej svetovej vojny (2008) (Zdroj: *Súkromná zbierka Dr. Jána Hlavinku, autor snímky: J. Hlavinka*)

209. Kamenný (pieskovcový) náhrobník na hrobe majora rakúsko-uhorskej
armády Anton Pfeifera z čias prvej svetovej vojny, situovaný na vojnovom
cintoríne Medzilaborce-Vydraň obecny v meste Medzilaborce (2019) (Zdroj: *Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška*)

210. Vojnový cintorín Medzilaborce-Vydraň židovský v meste Medzilaborce
s centrálnym pomníkom z roku 1940 (2021) (Zdroj: *Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák*)

211. Vojnový cintorín v obci Medvedie s asanovanými náhrobnými evidenčnými tabuľkami z medzivojnového obdobia (1991) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

212. Vojnový cintorín v obci Mestisko (1991) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

213. Vojnový cintorín v obci Mikulášová (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

214. Hrob s kamenným náhrobkom neznámeho vojaka rakúsko-uhorskej armády z medzivojnového obdobia, situovaný na vrchu Kaštielik nad obcou Mikulášová (2022) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

215. Vojnový cintorín v obci Mlynárovce (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

216. Vojnový cintorín v obci Nižná Polianka (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

217. Asanovaný centrálny drevený kríž z medzivojnového obdobia na vojnovom cintoríne v obci Nižná Polianka (1975) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

218. Vojnový cintorín Nižný Orlík I. (Jedlinky) v obci Nižný Orlík (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

219. Vojnový cintorín Nižný Orlík II. v obci Nižný Orlík (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

220. Náhrobník tvaru liatinového kríža s korpusom na kamennom (pieskovcovom) podstavci na hrobe čatára rakúsko-uhorskej armády Jána Niedermayera z čias prvej svetovej vojny, situovaný na vojnovom cintoríne v obci Nová Kelča (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

221. Osárium (kostnica) v Osadnom (1994) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

222. Vojnový cintorín v obci Palota (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

223. Vojnový cintorín v obci Papín (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

224. Vojnový cintorín v obci Parihuzovce (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

225. Náhrobné evidenčné tabuľky z medzivojnového obdobia na vojnovom cintoríne v obci Parihuzovce (2016) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Pavlíková)

226. Vojnový cintorín v obci Príslop (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

227. Centrálny drevený kríž s korpusom na vojnovom cintoríne Vyšná Radvaň I. v obci Radvaň nad Laborcom (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

228. Kamenný náhrobník na hrobe dobrovoľníka nemeckej armády Gottfrieda Kruseho z čias prvej svetovej vojny, situovaný na vojnovom cintoríne Vyšná Radvaň I. v obci Radvaň nad Laborcom (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

229. Železobetónový centrálny kríž z medzivojnového obdobia, situovaný na vojnovom cintoríne Vyšná Radvaň II. v katastri obce Radvaň nad Laborcom (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

230. Vojnový cintorín v obci Runina (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

231. Kamenný náhrobník vojaka rakúsko-uhorskej armády Damiána Piukoviča, pôvodne situovaný nad jeho hrobom na vojnovom cintoríne Snina I. obecný, v súčasnosti depónovaný v krypte Kaplnky rod. Rholl na starom cintoríne v meste Snina (2020) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

232. Vojnový cintorín Snina I. (Giglovo) v katastri mesta Snina (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

233. Vojnový cintorín v obci Stakčín (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

234. Betónové schodisko a drevená vstupná bránka s drevenými dvojkrídlovými vrátkami, sprístupňujúce vojnový cintorín v obci Stakčín (1941) (Zdroj: *BURAL, Stakčín, 2009, c.d., s. 42.*)

235. Centrálny pomník z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne v obci Stakčín (1978) (Zdroj: *Archív KPÚ Prešov, autor snímky: Q. Gottwald*)

236. Centrálny pomník z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne v obci Stakčín (2019) (Zdroj: *Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška*)

237. Zaniknutý vojnový cintorín s centrálnym pomníkom z medzivojnového obdobia v zaniknutej obci Starina (70. roky 20. stor.) (Zdroj: *Súkromná zbierka Mgr. Jána Bocana, autor snímky: A. Smolák*)

238. Kamenná nápisová doska z centrálneho pomníka z medzivojnového obdobia zo zaniknutého vojnového cintorína v zaniknutej obci Starina, súčasnosti deponovaná v Obecnom múzeu v Stakčíne (2022) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

239. Železobetónové náhrobníky z čias prvej svetovej vojny zo zaniknutého vojnového cintorína v zaniknutej obci Starina, v súčasnosti situované na obecnom cintoríne obci Stakčín (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

240. Vojnový cintorín v obci Stebník (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

241. Asanovaný centrálny drevený kríž z medzivojnového obdobia na vojnovom cintoríne v obci Stebník (1992) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

242. Vojnový cintorín Stropkov I. v meste Stropkov (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

243. Centrálny pomník z medzivojnového obdobia na vojnovom cintoríne v obci Sukov (2017) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: D. Sabol)

244. Vojnový cintorín Nižný Svidník v meste Svidník (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

245. Centrálna časť vojnového cintorína Nižný Svidník v meste Svidník s asanovaným centrálnym dreveným krížom s korpusom a kovovou ohradou z medzivojnového obdobia (1975) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

246. Vojnový cintorín Vyšný Svidník v meste Svidník (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

247. Centrálna časť vojnového cintorína Nižný Svidník v meste Svidník s asanovaným centrálnym dreveným krížom s korpusom a kovovou ohradou z medzivojnového obdobia (1975) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

248. Asanovaný náhrobník na hrobe neznámeho vojaka na zaniknutom vojnovom cintoríne v obci Šarišský Štiavnik (1991) (Zdroj: VHÚ – VHM – MO Svidník, autor snímky: P. Švahla)

249. Vojnový cintorín v obci Topoľa (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

250. Vojnový cintorín v obci Turany nad Ondavou (2021)
(Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

251. Vojnový cintorín v obci Ulič (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

252. Vojnový cintorín Veľká Poľana-rotunda v zaniknutej obci Veľká Poľana (2019) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

253. Centrálny pomník z čias prvej svetovej vojny na vojnovom cintoríne Veľká Poľana-rotunda v zaniknutej obci Veľká Poľana (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: D. Sabol)

254. Vojnový cintorín Veľká Poľana-Hodošík v zaniknutej obci Veľká Poľana (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

255. Vojnový cintorín v obci Veľkrop (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

256. Vojnový cintorín vo Vranove nad Topľou – Čemerom (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

257. Cintorínska kaplnka z medzivojnového obdobia na vojnovom cintoríne vo Vranove nad Topľou – Čemerom (1960) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: I. Bajchy)

258. Cintorínska kaplnka z medzi-vojnového obdobia na vojnovom cintoríne vo Vranove nad Topľou – Čemernom (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

259. Kamenný náhrobník na hrobe delostrelca rakúsko-uhorskej armády Paula Posstmayera z čias prvej svetovej vojny, situovaný na vojnovom cintoríne vo Vranov nad Topľou – Čemernom (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

260. Vojnový cintorín v meste Vranov nad Topľou (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

261. Vojnový cintorín Výrava-Pod Kobylou v katastri obce Výrava (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

262. Vojnový cintorín v obci Vyšná Polianka (2021)
(Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

263. Vojnový cintorín v obci Vyšný Mirošov (2021)
(Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

264. Vojnový cintorín v obci Závada (1963) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: Q. Gottwald)

265. Vojnový cintorín obci Závada (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

266. Vojnový cintorín v obci Zborov na lokalite „na Podamču“ (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

267. Asanovaný centrálny drevený kríž z medzivojnového obdobia na vojnovom cintoríne v obci Zborov na lokalite „na Podamču“ (1968) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, neautorizované)

268. Betónový kríž náhrobný na hrobe nadporučíka rakúsko-uhorskej armády Karola Kopřivu, situovaný na vojnovom cintoríne v obci Zborov na lokalite „na Podamču“ (1968) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, neautorizované)

269. Betónový kríž náhrobný na hrobe nadporučíka rakúsko-uhorskej armády Karola Kopřivu, situovaný na vojnovom cintoríne v obci Zborov na lokalite „na Podamču“ (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

270. Betónový náhrobník jednoročného dobrovoľníka rakúsko-uhorskej armády Šándora Falba z čias prvej svetovej vojny, pôvodne situovaný na jeho hrobe na vojnovom cintoríne v obci Zborov na lokalite „na Podamču“, v súčasnosti deponovaný v depozite KPÚ Prešov (2022) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

271. Vojnový cintorín Zbudská Belá I. v obci Zbudská Belá (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

272. Kamenný náhrobník poručíka nemeckej armády Reinholda Mähla, situovaný na vojnovom cintoríne Zbudská Belá I. v obci Zbudská Belá (2019) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: A. Liška)

4 RÁMCOVÉ PODMIENKY³⁶⁸ PRE OBNOVU FRONTOVÝCH A LAZARETNÝCH VOJNOVÝCH CINTORÍNŮV Z PRVEJ SVETOVEJ VOJNY NA ÚZEMÍ SEVEROVÝCHODNÉHO SLOVENSKA

Frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny, zakladané na území severovýchodného Slovenska, prešli počas svojho dejinného vývoja viacerými zmenami. Mnohé z nich mali negatívny dopad na ich celkový výraz a prezentáciu, keďže zásadným spôsobom zasiahli do ich pôvodnej dispozície a radikálne zmenili ich podobu. Súčasťou zásahov nie zriedka bývalo aj odstraňovanie autentických prvkov drobnej architektúry, vstupných brán, oplotenia, centrálnych pomní-

kov či historickej priestorovej porastovej štruktúry. Aktuálna prezentácia viacerých vojnových cintorínov nezodpovedá podobe, akú nadobudli počas prvej svetovej vojny, resp. v medzivojnovom období. Za pomoci správne nastavených metodických princípov obnovy a reštaurovania možno tento negatívny proces zvrátiť, a tieto pietne miesta zrekonštruovať do ich autentickej (pôvodnej, historickej) podoby.

4.1 Všeobecné pravidlá

Hlavným cieľom obnov³⁶⁹ frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny a umelecko-remeselnej obnovy, resp. reštaurovania³⁷⁰ ich auten-

tických prvkov drobnej architektúry by mala byť najmä konzervácia a regenerácia týchto pietnych miest, s osobitým zreteľom na zachovanie ich historickej dispozície

³⁶⁸ Pred akýmkoľvek zásahom na vojnovom cintoríne z prvej svetovej vojny je potrebné tento úkon vopred odkonzultovať s orgánom ochrany pamiatkového fondu. Podmienky stanovené v tejto kapitole sú rámcové, určujúce základné mantinely, ktoré je potrebné dodržať, aby bolo vojnové pohrebisko obnovené z pohľadu pamiatkovej ochrany a starostlivosti metodicky správne. Nereflektuje však všetky okolnosti, ktoré môžu v procese obnovy, resp. reštaurovania takéhoto pietneho miesta vzniknúť. Konkrétne podmienky pre konkrétnu lokalitu (keďže každý vojnový cintorín je jedinečný, neexistujú dva rovnaké) bude možné určiť až v rozhodnutí o zámere obnovy, resp. zámere reštaurovania predmetnej národnej kultúrnej pamiatky, t. j. po tom, ako bude predložený zámer a vyhodnotia sa všetky doručené podklady a aktuálne okolnosti (aktuálny stavebno-technický stav, pamiatkové hodnoty a pod.) – pozn. autora.

³⁶⁹ Pamiatkový zákon definuje obnovu kultúrnej pamiatky v § 32 ods. 1 ako „...súbor špecializovaných umelecko-remeselných činností a iných odborných činností, ktorými sa vykonáva údržba, konzervovanie, oprava, adaptácia alebo rekonštrukcia kultúrnej pamiatky alebo jej časti s cieľom zachovať jej pamiatkové hodnoty. Obnovou sa rozumejú aj činnosti, ktoré nepodliehajú ohláseniu ani povoleniu podľa osobitného predpisu.“ Druh, rozsah a podmienky realizácie obnovy určuje orgán ochrany pamiatkového fondu (vecne a miestne príslušný krajský pamiatkový úrad) v rozhodnutí o zámere obnovy, vydaného podľa § 32 ods. 2 a 4 pamiatkového zákona. Do kategórie obnovy možno v rámci vojnových cintorínov zaradiť všetky činnosti, mimo tých, ktorým prechádza pamiatkový – reštaurátorský výskum (obnova nadzemných častí hrobov – rovy, sadovnícka a krajinárska úprava, obnova, resp. inštalácia drevených náhrobných krížov, inštalácia náhrobných evidenčných tabuliek, úprava spevnených plôch a bezprostredného okolia, obnova, resp. inštalácia oplotenia a vstupných brán, výstavba centrálnych pomníkov, inštalácia informačných tabúl a pod.). Obnovu (za predpokladu dodržania všetkých podmienok stanovených v rozhodnutí orgánu ochrany pamiatkového fondu) môže vykonávať bežná stavebná firma, fyzická osoba – podnikateľ oprávnená (živnostenský list) na vykonávanie príslušných stavebných činností (tesár, murár, klampiár, elektrikár, kúrenár, vodár a pod.), ale tiež obce, občianske združenie, neziskové organizácie či fyzické osoby s praktickými skúsenosťami s rekonštrukciou tohto druhu pietnych miest – pozn. autora.

³⁷⁰ Pamiatkový zákon definuje reštaurovanie kultúrnej pamiatky alebo jej časti v § 33 ods. 1 ako „...osobitný druh obnovy.“ Z citovaného vyplýva, že reštaurovanie je náročnejší druh obnovy, ktorý (na rozdiel od stavebnej obnovy) vyžaduje využitie špecifických postupov a metód (pamiatkový – reštaurátorský výskum, správa z reštaurátorského výskumu, návrh na reštaurovanie, reštaurovanie, dokumentácia vykonaných reštaurátorských prác). Druh reštaurátorskej dokumentácie, rozsah reštaurátorských výskumov, druh, roz-

a dispozičnej schémy rozmiestnenia hrobov, spevných plôch (chodníky, cesty) a prvkov drobnej architektúry. Dôraz by mal byť kladený aj na zachovanie a regeneráciu priestorového a objemového usporiadania ich plošnej a priestorovej porastovej štruktúry (historickej a novodobej), zachovanie, prípadne doplnenie zaniknutých alebo poškodených autentických prvkov drobnej architektúry (kaplnky, centrálné pomníky a kríže, náhrobníky, kríže náhrobné a pod.) s možnosťou regenerácie a obnovenia (umelecko-remeselná obnova, resp. reštaurovanie) ich zaniknutých častí a detailov (fyzická

záchrana originálu pri uplatnení zásady maximálneho rešpektovania a zachovanie jeho autenticity a sanácia hmotnej funkčnej podstaty i povrchovej úpravy pri minimalizácii zásahov do originálu na najmenšiu možnú mieru, vrátane odstránenia nevhodných sekundárnych zásahov). Opomíňať by sa nemala ani obnova všetkých preukázateľných hodnôt týchto pietnych miest, vytvárajúcich v súhrne ich pamiatkovú hodnotu.

Každý obnove vojnového cintorína musí nevyhnutne predchádzať precízny výskum (archívny³⁷¹, terénny³⁷² a v prípade potreby aj pamiatkový – archeologic-

sah a podmienky vykonávania reštaurátorských prác určuje orgán ochrany pamiatkového fondu (vecne a miestne príslušný krajský pamiatkový úrad) v rozhodnutí o zámere na reštaurovanie v prípade nehnuteľnej kultúrnej pamiatky najneskôr v rozhodnutí o prípravnej dokumentácii obnovy kultúrnej pamiatky, vydaného podľa § 33 ods. 2 pamiatkového zákona. Reštaurovanie kultúrnej pamiatky (alebo jej časti) môže podľa § 33 ods. 7 b) a c) pamiatkového zákona vykonávať iba člen Komory reštaurátorov alebo vysoká škola v rámci študijného programu reštaurátorská tvorba uskutočňovaného v študijnom odbore reštaurátorstvo. Do kategórie reštaurovania možno v rámci vojnových cintorínov zaradiť všetky činnosti, ktorým predchádza pamiatkový – reštaurátorský výskum (reštaurovanie autentických prvkov drobnej architektúry) – pozn. autora.

³⁷¹ Archívny výskum by mal pozostávať z dvoch základných častí – analýzy a štúdia dostupnej odbornej literatúry (rešerš údajov ku konkrétnej lokalite, resp. vojnovému cintorínu v publikovanej spisbe – monografiách, zborníkoch, časopisoch, webových portáloch a pod.) a analýzy a štúdia primárnych, sekundárnych a terciárnych prameňov (archívne pramene, obecné a farské kroniky, cirkevné matriky, denníky a zápisníky z frontu, dobová korešpondencia, tlač, pohľadnice a fotografie a pod.). Základnú informačnú bázu, pokiaľ ide o odbornú literatúru, obsahovo zameranú na problematiku vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska, tvoria dve vedecké štúdie s názvom *Vojenské cintoríny z prvej svetovej vojny na východnom Slovensku* vojenského historika Igora Slepceva, ktorý sa ako prvý systematicky venoval skúmaniu a mapovaniu týchto pietnych miest, a tiež monografie z produkcie Klubu vojenskej histórie Beskydy Humenné *Cintoríny prvej svetovej vojny v Karpatoch* a trilógia *Mementá prvej svetovej vojny*, ktorého členovia – vyštudovaní historici priamo nadviazali na jeho vedecko-výskumnú činnosť. Základnú informačnú bázu, pokiaľ ide o pramennú bázu, tvoria archiválie (dobové skice, náčrty, plány a projekty vojnových cintorínov, evidenčné listy, exhumačné protokoly, zoznamy obcí a pod.), uložené vo fonde *Vojnové hroby a cintoríny* Vojenského historického ústavu – Vojenského historického archívu v Bratislave, dobové fotografie uložené v zbierkach negatívov Archívu Pamiatkového úradu SR, Archívu Krajského pamiatkového úradu Prešov a Vojenského historického ústavu – Vojenského historického múzea – Múzejného oddelenia vo Svidníku, vyskytujúce sa v zbierkach súkromných zberateľov a na historických zberateľských fórach, resp. publikované na stránkach dobovej tlače a v dobových a súdobých publikáciách, venujúcich sa tejto téme, a tiež historické ortofotomapy z 30. – 70. rokov 20. stor., uložené v zbierkach Topografického ústavu v Banskej Bystrici, zachytávajúce letecký pohľad na lokality s výskytom vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny. Odporúča sa, aby archívny výskum realizovala osoba s vysokoškolským vzdelaním druhého stupňa v príslušnom študijnom odbore (archivár, historik, muzeológ a pod.) a preukázateľnými skúsenosťami s výskumom danej problematiky (napr. prostredníctvom publikačnej činnosti) – pozn. autora.

³⁷² Terénny výskum by mal pozostávať z podrobného zamerania celej plochy (lokálne/reálne rozmery pomocou pásma, absolútnu polohu pomocou GPS prístroja, totálnej stanice, laserového skenovania, resp. pomocou fotogrametrie), samotných hrobov (lokálne/reálne rozmery pomocou pásma, absolútnu polohu pomocou GPS prístroja) i autentických prvkov drobnej architektúry (rozmery, veľkosť písma a prípadných znakov a pod. pomocou pásma, resp. pomocou 3D skenovania, absolútnu polohu pomocou GPS prístroja), epigrafického výskumu nápisov na autentických prvkoch drobnej architektúry a náhrobných evidenčných tabuľkách (v prípade potreby aj za pomoci frotáže), vyhotovenia podrobnej fotodokumentácie (vrátane leteckých záberov) a dendrologického prieskumu drevín (inventarizácia a sadovnícke hodnotenie historickej a novodobej priestorovej porastovej štruktúry) – pozn. autora.

ky³⁷³, architektonicko-historický³⁷⁴ a reštaurátorský³⁷⁵), zameraný na určenie historickej podoby pietneho miesta, vrátane jeho pôvodnej dispozície so schémou rozmiestnenia hrobov a zmapovanie, pasportizáciu a vyhodnotenie historickej plošnej a priestorovej porastovej štruktúry a dochovaných autentických prvkov drobnej architektúry. Realizácia vyššie uvedených výskumov je

nevyhnutná jednak preto, aby sa získali všetky dostupné údaje o danej lokalite, a tiež preto, aby sa na základe ich analýzy a vyhodnotenia zvolil správny (vhodný) metodický postup jej pamiatkovej obnovy.

V prípade čiastkových obnov (orez drevín, výmena evidenčných nápisových tabuliek, oprava oplotenia, vstupných brán, krížov a pod.) je ich možné realizovať

³⁷³ Pamiatkový – archeologický výskum je nevyhnutné realizovať vždy, keď na vojnových cintorínoch nie sú viditeľné nadzemné časti hrobov (plocha cintorína bola zarovnaná, resp. nadzemné časti hrobov zanikli v dôsledku zanedbanej údržby). Jeho primárnym cieľom by malo byť určenie presných polôh hrobových jám, aby bola možná ich následná prezentácia nad povrchom terénu. Ako prvé by sa mali využiť nedeštruktívne metódy (kolmé letecké a družicové snímkovanie terénu, letecké laserové skenovanie terénu, povrchové meranie fyzikálnych vlastností terénu /geoelektrické metódy, magnetometria, prospekcia terénu pomocou detektoru kovov a pod./, geochemické metódy, geodeticko-topografický prieskum, povrchový zber a pod.). V prípade, že tieto metódy neprinesú požadované (relevantné) výsledky, je prípustné využiť aj semi-deštruktívne (vrty, mikrosondáž, skúšobná sondáž, skrývka) a deštruktívne metódy archeologického výskumu (archeologický odkryv – výkop, resp. exkavácia). Druh, rozsah a podmienky realizácie archeologického výskumu, vrátane podmienok nakladania s prípadnými nálezmi, určí orgán ochrany pamiatkového fondu v rozhodnutí o zámere obnovy, vydaného podľa § 32 ods. 2 a 4 pamiatkového zákona. Archeologický výskum musí byť spracovaný podľa § 35, § 36 ods. a § 39 pamiatkového zákona a Vyhlášky Ministerstva kultúry SR č. 253/2010 Z. z., ktorou sa vykonáva zákon o ochrane pamiatkového fondu v znení Vyhlášky Ministerstva kultúry Slovenskej republiky č. 231/2014 Z. z.. Podľa § 36 ods. 4 pamiatkového zákona je na území Slovenskej republiky oprávnený vykonávať archeologický výskum pamiatkový úrad alebo ním zriadená právnická osoba prostredníctvom fyzickej osoby, ktorá je v pracovnoprávnom vzťahu s pamiatkovým úradom alebo ním zriadenou právnickou osobou, má vysokoškolské vzdelanie druhého stupňa v príslušnom študijnom odbore, najmenej tri roky odbornej praxe v oblasti archeologického výskumu a disponuje poverením od pamiatkového úradu alebo od ním zriadenej právnickej osoby na vykonávanie archeologického výskumu a archeologický ústav prostredníctvom osôb s odbornou spôsobilosťou na vykonávanie archeologických výskumov. Iná právnická osoba môže archeologický výskum vykonávať iba na základe oprávnenia vydaného Ministerstvom kultúry SR. Zároveň je žiaduce, aby osoba vykonávajúca archeologický výskum na vojnovom cintoríne, mala praktické skúsenosti so skúmaním takéhoto typu pamiatok – pozn. autora.

³⁷⁴ Pamiatkový – architektonicko-historický výskum je nevyhnutné realizovať vždy, keď je zámerom vlastníka (správcu, inej poverenej osoby) komplexná obnova vojnového cintorína. Jeho primárnym cieľom by malo byť získanie čo najaktuálnejších (zameranie a popis skutkového stavu, inventarizácia hodnotných detailov a prvkov, špecifikácia pamiatkových hodnôt) a historicky najpresnejších (archívny výskum, stavebná analýza vývoja) poznatkov o skúmanom pietnom mieste, vrátane ich podrobnej analýzy a následnej implementácie do textového a grafického návrhu jeho obnovy, ochrany a prezentácie. Druh, rozsah a podmienky realizácie architektonicko-historického výskumu, vrátane podmienok nakladania s prípadnými nálezmi, určí orgán ochrany pamiatkového fondu v rozhodnutí o zámere obnovy, vydaného podľa § 32 ods. 2 a 4 pamiatkového zákona. Architektonicko-historický výskum musí byť spracovaný podľa § 35, § 38 a § 39 pamiatkového zákona a Vyhlášky Ministerstva kultúry SR č. 253/2010 Z. z., ktorou sa vykonáva zákon o ochrane pamiatkového fondu v znení Vyhlášky Ministerstva kultúry Slovenskej republiky č. 231/2014 Z. z.. Podľa § 35a ods. 1 je na území Slovenskej republiky oprávnený vykonávať architektonicko-historický výskum fyzická osoba, ktorá má osvedčenie o osobitnej odbornej spôsobilosti na vykonávanie pamiatkového výskumu a pamiatkový úrad alebo ním zriadená právnická osoba prostredníctvom fyzickej osoby, ktorá je v pracovnoprávnom vzťahu s pamiatkovým úradom alebo ním zriadenou právnickou osobou, ktorá má vysokoškolské vzdelanie druhého stupňa v príslušnom študijnom odbore, preukáže odbornou skúškou teoretické vedomosti a odborné znalosti o kultúrnych pamiatkach a pamiatkových územiach a má najmenej tri roky odbornej praxe v oblasti pamiatkového výskumu a má poverenie od pamiatkového úradu alebo ním zriadenej právnickej osoby na vykonávanie pamiatkového výskumu. Zároveň je žiaduce, aby osoba vykonávajúca tento druh pamiatkového výskumu na vojnovom cintoríne, mala praktické skúsenosti so skúmaním takéhoto typu pamiatok – pozn. autora.

³⁷⁵ Pamiatkový – reštaurátorský výskum je nevyhnutné realizovať spravidla vždy, keď je zámerom vlastníka (správcu, inej oprávnenej osoby) obnova autentických prvkov drobnej architektúry (náhrobníky, pomníky, prvky oplotenia a pod.). Reštaurátorský výskum musí byť spracovaný podľa § 35 a § 39 pamiatkového zákona a Vyhlášky Ministerstva kultúry SR č. 253/2010 Z. z., ktorou sa vykonáva zákon o ochrane pamiatkového fondu v znení Vyhlášky Ministerstva kultúry Slovenskej republiky č. 231/2014 Z. z. – pozn. autora.

aj bez projektovej dokumentácie obnovy, na základe podmienok určených orgánom ochrany pamiatkového fondu v rozhodnutí o zámere obnovy, vydanom podľa § 32 ods. 2 a 4 pamiatkového zákona. V prípade komplexných obnov je potrebné podmieniť ich realizáciu vypracovaním projektovej dokumentácie. Projektovú dokumentáciu obnovy môže podľa § 32 ods. 8 pamiatkového zákona spracovať len fyzická osoba oprávnená na projektovú činnosť Zákonom č. 138/1992 Zb. o autorizovaných architektoch a autorizovaných stavebných inžinieroch v znení zákona č. 236/2000 Z. z., pričom podľa § 32 ods. 9 pamiatkového zákona súčasne platí, že vlastník (iný oprávnený subjekt) je povinný každú jej zmenu (z hľadiska zachovania pamiatkovej hodnoty kultúrnej pamiatky) v priebehu spracovania prerokovať s orgánom ochrany pamiatkového fondu. Pre potreby obnovy vojnových cintorínov je prípustné použiť iba takú projektovú dokumentáciu, ktorú pred samotným začiatkom realizácie prác odsúhlasí (schváli) prostredníctvom záväzného stanoviska orgán ochrany pamiatkového fondu. Projektant je pri tvorbe projektovej dokumentácie povinný zapracovať všetky dostupné pramene, poznatky a výsledky predpísaných pamiatkových výskumov, a tiež podmienky stanovené vo výroko-

4.2 Vojnové hroby

Vojnové hroby, zriaďované na vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny, pozostávali z dvoch častí – podzemnej, tvorenej hrobovou jamou a nadzemnej, ktorú tvoril spravidla hlinený násyp (rov) bez vymedzenia (najčastejší spôsob) alebo s vymedzením pomocou kamennej alebo betónovej obruby, resp. kovanej mrežovej ohrady a v ojedinelých prípadoch aj náhrobok. V čase vojny boli vojnové hroby označované spravidla pomocou drevených krížov (dočasných z brezy alebo trvalých z tvrdého dreva), výnimočne aj za pomoci náhrobníkov z prírodného alebo umelého kameňa a (železo)betónu, v medzivojnovom období predovšetkým prostredníctvom osemcípých kovových hviezd. Vo všeobecnosti teda platilo, že hrob vojnovkej obete, ktorá zahynula v prvej svetovej vojne a bola pochovaná na vojnovom

vej časti rozhodnutia o zámere obnovy, vydaného podľa § 32 ods. 2 pamiatkového zákona. Zároveň je žiaduce, aby mal projektant praktické skúsenosti s projektovaním obnov vojnových cintorínov. Na lokalitách, kde je súčasťou vojnových cintorínov aj (historická) priestorová porastová štruktúra, prípadne kde je plánovaná, sa odporúča, aby projektovú dokumentáciu vypracoval autorizovaný krajinný architekt.

Pri obnovách vojnových cintorínov je nevyhnuté používať výlučne tradičné materiály (kameň, drevo, železo a pod.) a tradičné technologické postupy (tesanie, odlievanie, kovanie a pod.), pomocou ktorých boli frontové a lazaretné vojnové cintoríny z územia severovýchodného Slovenska v čase prvej svetovej vojny (1914 – 1918), resp. v medzivojnovom období (1918 – 1939) zakladané a upravované do svojej konečnej podoby. Používanie novodobých materiálov (betónové prefabrikované dielce, betónové – zámkové dlažby, pogumované pletivá, katálogové brány a pod.) je nevhodné, a preto by sa malo úplne vylúčiť. Nevhodné je tiež umiestňovanie novodobých prvkov drobnej architektúry, vrátane centrálnych pomníkov, mimo priestorov, ktoré boli pre nich pôvodne v areáloch vojnových cintorínov určené (napr. nad vojnovými hrobmi, resp. pôvodnými spevnenými plochami).

cintoríne, tvorila hrobová jama, rov (násyp), prípadne náhrobok a drevený kríž, resp. náhrobník alebo osemcípa kovová hviezda. Nadzemnou časťou disponoval každý jeden vojnový hrob, a preto je ju potrebné chápať ako autentickú súčasť vojnových pohrebísk, ktorú je nevyhnutné zachovať, resp. obnoviť (ak bola zničená alebo zanikla) a prezentovať.

Podzemné časti vojnových hrobov (ak nie je nevyhnutná realizácia pamiatkového – archeologického výskumu) na vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny je potrebné ponechať bez akýchkoľvek zásahov, t. j. nedotknuté.

Nadzemné časti vojnových hrobov, z ktorých sa nedochovala žiadna dobová fotodokumentácia, zachytávajúca ich vzhľad, je potrebné realizovať formou hlinených násypov, navrhovaných priamo nad hrobovými

jamami. Aby bol zachovaný dobový (autentický) výraz rovov, je potrebné, aby boli realizované (opravované, obnovované) podľa dochovaných archívnych prameňov, prezentovaných v predošlých kapitolách tejto publikácie. V prípade, že dôjde k obnove vojnového cintorína do podoby z prvej svetovej vojny, je potrebné nadzemnú časť hrobov realizovať podľa dokumentu *Abbildung eines Normal-Kriegsgrage*, za predpokladu, že obnova bude smerovať k prezentácii pohrebiska v medzivojnovom období, je žiaduce, aby bol rov upravený podľa dokumentu *Vzor československého vojnového hrobu*. Na lokalitách, kde je jednoznačne preukázané (napr. dobová fotografia, kolorovaná pohľadnica, autentický písomný prameň), že súčasťou nadzemných častí vojnových hrobov boli aj obruby, a tiež v prípade masových šácht a hromadných hrobov väčších rozmerov (okrem estetickéj plnia aj praktickú funkciu – zabraňujú pred zosuvom zeminy z rovu) je prípustné hlinený násyp nad hrobovou jamou vymedziť kamennou alebo betónovou obrubou (nie prefabrikovaným obrubníkom). Kamenú obrubu je prípustné realizovať buď z riečneho alebo lomového kameňa, prednostne spájanej „na sucho“, v odôvodnených prípadoch (napr. na lokalitách, ktoré sú náročné na údržbu) aj s využitím pevného pojiva (cement, malta a pod.), betónovú obrubu z liateho betónu do vopred pripravenej formy, s možnosťou vystuženia pomocou železného skeletu z roxorových tyčí. V ostatných prípadoch je potrebné ponechať nadzemnú časť hrobov bez vymedzenia obrubou. Hlinené násypy je po ich obnove, resp. opätovnom zriadení (vybudovaní) prípustné buď posiať trávnikom alebo trvankami. V hornej časti rovu je možné pomocou kvetinovej výsadby, prípadne pomocou rôznej výšky kosenia trávy, prezentovať náboženský symbol (za predpokladu, že je známa konfesia vojnovkej obete) typický pre vierovyznanie, ktoré vojnová obeť praktizovala, resp. ku ktorému sa hlásila. Na lokalitách, kde je autentický vzhľad vojnových hrobov zachytený na vizuálnom prameni (fotografia, resp. pohľadnica), alebo je rozpoznateľný v teréne (náhrobok, obruba, kovaná mreža a pod.), je potrebné postupovať tak, aby bol tento obnovený do historickej (pôvodnej) podoby.

Každý vojnový hrob je potrebné po obnovení (úprave) jeho nadzemnej časti označiť náhrobným evidenčným symbolom, situovaným v jeho záhlaví. V prípade obnovy vojnového cintorína do podoby z čias prvej svetovej vojny sa odporúča (ak nie je známa ich dobová podoba) vojnové hroby označiť pomocou drevených krížov (agát, borovica, červený smrek, dub, jedľa) – rakúsko-uhorské a nemecké jednoramenným, ruské dvoj alebo trojramenným, resp. v prípade židovských hrobov pomocou drevených macev. Na kríže (macevy) je potrebné umiestniť aj náhrobné evidenčné tabuľky (v prípade krížov v priestore kríženia ramien, v prípade macev v ich hornej časti) s uvedením základných údajov o obeti (obetiach), pochovanej (pochovaných) v konkrétnych hroboch (číslo hrobu, meno a priezvisko vojaka, vojenská jednotka, vojenská hodnosť, dátum narodenia a dátum úmrtia). Ako materiál na ich výrobu sa odporúča použiť buď drevo (menej odolné) alebo smaltovaný plech. Z vizuálneho hľadiska by mali korešpondovať s originálmi používanými v čase vojny (elipsový, resp. pravouhlý tvar so zaoblenými rohmi, s bielou, resp. čiernou podkladovou farbou a čiernou, bielou, zlatou alebo striebornou farbou písma). Mená obeť je z dôvodu zachovania autenticity žiaduce uvádzať v originálnom znení, tak, ako sú uvádzané v archívnych prameňoch. V prípade, ak pre niektoré (alebo aj všetky) vojnové obete, pochované na vojnovom cintoríne, nie sú predmetné údaje dostupné (ide o neznáme obete), ale je známy aspoň ich počet, resp. príslušnosť ku konkrétnej armáde alebo vojenskému telesu, je vhodné, aby boli tieto údaje, vrátane čísla hrobu, v ktorom sú pochované, uvedené na príslušných náhrobných evidenčných tabuľkách. V prípade obnovy vojnového cintorína do podoby z medzivojnového obdobia sa odporúča, aby boli vojnové hroby označené pomocou osemcípych kovových hviezd, ktoré v sebe kumulujú funkciu náhrobného evidenčného symbolu s funkciou náhrobnej evidenčnej tabuľky. Na hviezdach by sa mali uvádzať identické údaje ako v prípade náhrobných evidenčných tabuliek s tým, že v ich horných častiach sa odporúča (ak je tento údaj známy) uviesť symbol konfesie, ktorú vojnová obeť počas svojho života vyznávala – v prípade

kresťanov jedno (západný obrad) alebo trojramenný kríž (východný obrad), v prípade kalvínov a protestantov kalich, u židov Dávidovú hviezdu a v prípade moslimov polmesiac. V prednej časti vojnových hrobov je prípustné (nie však nutné) osadiť nápisovú tabuľku s uvedením sektora, radu a čísla príslušného vojnového hrobu, ktoré zastáva v rámci konkrétneho vojnového

cintorína (platí pre obe vyššie popísané možnosti úpravy). Na lokalitách, kde je autentický vzhľad náhrobných evidenčných symbolov zachytený na vizuálnom prameni (fotografia, resp. pohľadnica), alebo je rozpoznateľný v teréne (náhrobník), je potrebné postupovať tak, aby boli obnovené do svojej historickej (pôvodnej) podoby.

4.3 Historická zeleň³⁷⁶

Podľa štvrtého článku *Florentskej charty* patrí do architektonickej a vegetačnej kompozície historickej zelene pôdorys a topografia, vegetácia, ktorá v sebe zahŕňa rastlinné druhy, proporcie, farebnosť, rozmiestnenie a vzájomné pomery jednotlivých druhov drevín, stavebné a dekoratívne prvky a tečúce a stojaté vody odzrkadľujúce oblohu.

4.3.1 Pôdorys (dispozícia)

Vojnové cintoríny mali od svojho založenia jasne čitateľný pôdorys, dopredu navrhnutý vyškoleným vojenským dôstojníkom a/alebo vyštudovaným architektom, s presným rozmiestnením hrobov, spevnených plôch, oplotenia so vstupom (vstupnou bránou) a priestorom určeným na výstavbu centrálného pietneho miesta.

³⁷⁶ Pod pojmom historická zeleň rozumieme cieľavedome usporiadanú priestorovú a plošnú porastovú štruktúru (človekom úmyselne založenú sadovnícku dispozíciu, v ktorej sú okrem biotických prvkov – stromov, krov, trávnikov, kvetov a pod. zastúpené aj prvky abiotické – voda, kameň a pod. ale aj architektonické – pomník, oplotenie, komunikačná sieť, kaplnka a pod.) ako súčasť dispozičnej schémy, ktorej zloženie sa viaže k istému historickému počinu (dôvod a čas vzniku sadovníckej kompozície) a jej vývojový proces je v určitom mentálnom vekovom štádiu. Jej vzhľad vyplýva zo stálej rovnováhy medzi cyklickou zmenou ročných období, rozkvetu a odumierania prírody, z umeleckej vôle a dômyselného zámeru, ktorý sa permanentnou údržbou snaží ustáliť jej stav. Výstavbový materiál architektonickej a vegetačnej kompozície historickej zelene je predovšetkým rastlinný, teda živý, a preto nestály, zanikajúci alebo obnoviteľný. SEMANOVÁ, Eva. Právna ochrana historických parkov, záhrad a ich koncepcných prvkov. In *Životné prostredie*, 2005, roč. 39, č. 3, s. 164. Zeleň definovaná ako historická – ak je súčasťou národnej kultúrnej pamiatky alebo pamiatkového územia (vyhlásená právne záväzným dokumentom orgánu pamiatkovej ochrany), požíva v zmysle pamiatkového zákona rovnakú ochranu, ako iné národné kultúrne pamiatky. Okrem toho je zeleň na území Slovenskej republiky samostatne chránená aj prostredníctvom Zákona č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny (zákon o ochrane prírody a krajiny) a Vyhlášky Ministerstva životného prostredia SR č. 24/2003 Z. z. (vykonávacia vyhláška) a môže sa na ňu vzťahovať aj územná (5 stupňov) alebo druhová (taxatívne vymenovaná) ochrana. Táto zdanlivo duplicitná ochrana vyplýva z rozdielného posudzovania historickej zelene. Kým orgán ochrany prírody a krajiny (obec) posudzuje zväčša biologický a zdravotný stav jednotlivých drevín, pri posudzovaní orgánu ochrany pamiatkového fondu (krajský pamiatkový úrad) je primárna kompozičná hodnota spolu so sadovníckou. V prípade drevín platí na našom území individuálna ochrana pre všetky stromy s priemerom kmeňa vo výške 1,3 m väčším ako 40 cm. Výnimky sú určené taxatívne, kríky a plochy nad 10 m². Podľa § 17 ods. 5 vykonávacej vyhlášky možno rez živých konárov listnatých drevín s priemerom viac ako 5 cm vykonávať vo vegetačnom období od 1. apríla do 30. septembra, najmä však v jeho polovici, s výnimkou obdobia tvorby nových listov. V inom ako vegetačnom období možno takýto rez vykonávať iba v prípadoch rezov produkčných ovocných drevín alebo v prípade bezprostredného ohrozenia zdravia alebo života človeka, alebo značnej škody na majetku (ide najmä o úder blesku, povodeň, zemetrasenie, smršť, zosuv pôdy a eróziu, ako aj o suché a odumreté stromy nachádzajúce sa na miestach, kde môžu ohroziť zdravie alebo život človeka alebo spôsobiť značnú škodu na majetku). O samotných výruboch drevín rozhoduje orgán ochrany prírody a krajiny, orgán ochrany pamiatkového fondu špecifikuje požiadavky na zásahy do porastovej štruktúry sadovníckej úpravy. Vyššiu úroveň ochrany ako nateraz spomenuté stupne predstavuje status chráneného stromu, ktorý sa vzťahuje vždy len na konkrétny strom. Do problematiky (historickej) zelene môžu nepriamo zasahovať aj ďalšie zákony, týkajúce sa inžinierskych sietí, vodohospodárstva a cestnej dopravy. Podrobnejšie podmienky ochrany zelene v katastrofách obcí a miest si môžu prostredníctvom všeobecne záväzných nariadení určiť aj orgány miestnej samosprávy. IŽVOLT, Pavol. *Údržba historických stavieb*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2017, s. 54 – 55.

Na území severovýchodného Slovenska neexistujú dva rovnaké cintoríny, všetky sú jedinečné a originálne, pričom jedným zo základných dôvodov tejto ich výnimočnosti je aj dispozičné riešenie, ktorým disponujú. Pôvodnú (autentickú, dobovú, historickú) dispozíciu týchto pietnych miest je možné odčítať priamo v teréne (za predpokladu, že nedošlo k odstráneniu nadzemných častí hrobov) a/alebo z dochovaných projektov, plánov, skíc, resp. náčrtov z čias vojny a/alebo z medzivojnového obdobia. Keďže ide o kľúčový prvok ich identity, je nevyhnutné, aby bola zachovaná v celom rozsahu.

Na lokalitách, kde bola v dôsledku sekundárnych zásahov, resp. zanedbanej starostlivosti zničená, je ju potrebné obnoviť a prezentovať. Obnovu je nevyhnutné realizovať na základe výsledkov pamiatkového - archeologického výskumu, prostredníctvom ktorého bude možné explicitne určiť situovanie a rozmiestnenie hrobov na ploche vojnového cintorína, v kombinácii so zachovanými vizuálnymi prameňmi (dobové fotografie a kolorované pohľadnice a náčrty), pomocou ktorých bude možné revitalizovať oplatenie, spevnené plochy a pôvodný vstup na dané pietne miesto.

V prípadoch, kde pôvodnú dispozíciu nie možné z objektívnych dôvodov obnoviť (absencia vizuálnych prameňov, pamiatkový - archeologický výskum nezistí situovanie hrobov a pod.), je potrebné takúto lokalitu prezentovať iba symbolicky, bez náznakových rekonštrukcií hrobových miest (so zarovnanou plochou s výsadbou trávnik a/alebo trvaliek), avšak s oplatením, vstupnou bránou a centrálnym pietnym miestom, ku ktorému povedie od vstupu spevnená plocha v podobe chodníka. Absenciu prezentácie pôvodnej dispozície pietneho miesta je potrebné ozrejmiť v texte informačného panelu (alebo iného informačného systému), situovaného v bezprostrednom okolí (ideálne pri vstupe) vojnového cintorína, aby bolo návštevníkovi zrejmé, prečo sa vizuálne líši od iných frontových a lazaretných vojnových pohrebísk z prvej svetovej vojny.

4.3.2 Vegetácia

Integrálnou súčasťou vojnových cintorínov je aj modelácia terénu so spravidla zatravnenými plochami,

na ktorých rastú tvarovo, proporčne, farebne i vekovo (z obdobia pred, počas ale aj po založení pohrebiska) rôzne druhy drevín. Vegetačné prvky týchto pietnych miest si vo väčšine prípadov (s výnimkou lokalít obnovených *Spoločnosťou starostlivosti o nemecké vojnové hroby* a viacerých cintorínov revitalizovaných z rozpočtu *Ministerstva vnútra SR* po roku 2014) udržali prírodnokrajinársky charakter, vychádzajúci z prírodného prostredia karpatskej oblasti, ktorého sa stali súčasťou. S výnimkou vojnového cintorína v obci Veľkrop, kde bola po obhode pohrebiska v čase jeho založenia zrealizovaná výsadba agátov (na začiatku 20. stor. atypická drevina v priestore súčasného severovýchodného Slovenska, využívaná primárne v šľachtických parkoch a záhradách), boli v areáloch zvyšných vojnových cintorínov pri výsadbách využívané výlučne lokálne druhy drevín (breza biela, buk lesný, čerešňa vtáčia, dub zimný, hrab obyčajný, jarabina vtáčia, jaseň štíhly, javor poľný, javor horský, javor mliečny, jedľa biela, jelša sivá, jelša lepkavá, lipa malolistá, lipa veľkolistá, smrek obyčajný, smrekovec opadavý, vrba smútnočná). Bytostne funkčný charakter mali výsadby sadeníc hlohu obyčajného, realizované v medzivojnovom období po obhode týchto pietnych miest, keďže tieto plnili úlohu oplatení (v podobe živých plotov, resp. živých stien). Zvyšné časti areálov vojnových cintorínov boli buď zatravnené, alebo ich tvorili spevnené plochy v podobe ciest, chodníkov a schodísk. Pôvodná skladba tráv a kvetov nie je známa (podľa platných nariadení ju mala tvoriť buď alpská flóra alebo lokálne lesné a lúčne kvety, ktoré by si nevyžadovali pravidelnú údržbu).

Akýkoľvek zámer obnovy (rekonštrukcie, regenerácie) vegetácie, situovanej na vojnových cintorínoch, je nevyhnutné vždy podmieniť vypracovaním odbornej dokumentácie, pozostávajúcej z inventarizačného súpisu (historickej) zelene, plánu ošetrovania a starostlivosti o dreviny a plochy zelene a plánu výrubu chorých, starých a nevhodne vysadených drevín. Uvedená dokumentácia musí byť vypracovaná odborne spôsobilou osobou a predložená na odsúhlasenie orgánu ochrany pamiatkového fondu. Pri schvaľovaní a následnej realizácii takéhoto zámeru je vždy potrebné klásť dôraz

na to, aby sa zachoval prírodno-krajinársky charakter týchto pietnych miest a všetky jej hodnotné sadovnícke prvky, obnovovala (regenerovala) sa pôvodná (autentická, historická) výsadba a v prípade potreby (nevyhnutnosti) inštalácie novej výsadby (napr. z dôvodu zcelenia a uzatvorenia priestoru po obvode cintorína) sa táto realizovala výlučne z drevín, krovín a kvetov domácej (lokálnej) proveniencie.

4.3.3 Stavebné a dekoratívne prvky

Súčasťou areálov vojnových cintorínov bývajú aj stavebné a dekoratívne prvky – autentické a novodobé prvky drobnej architektúry (kaplnky, centrálné pomníky a centrálné kríže), spevnené plochy (cesty, chodníky, schodiská), náhrobníky a oplotenia s alebo bez vstupných brán. Sochy, busty a iné typy sochárskych a umeleckých (výtvarných) diel v areáloch týchto pietnych miest absentujú.

Autentické prvky drobnej architektúry z čias ich zriadenia, resp. z medzivojnového obdobia³⁷⁷ v podobe centrálnych pomníkov (kamenné, betónové) a centrálnych krížov (drevené s plechovými strieškami a korpismi ukrižovaného Krista), náhrobníkov (kamenné, železobetónové, kombinované – kameň, liatina, kov, drevo) a kovových osemcípnych hviezd, ktoré sú nositeľmi umelecko-remeselných a výtvarných hodnôt je žiaduce obnovovať umelecko-remeselným alebo reštaurátorským spôsobom.

Novodobé prvky drobnej architektúry, ktoré poškodzujú vizuál vojnových cintorínov a narúšajú ich pamiatkové hodnoty (centrálné pomníky nízkej architektonickej hodnoty, moderné, resp. historizujúce lavičky a pod.), je potrebné z areálov vojnových cintorínov odstrániť.

Akýkoľvek nový prvok (okrasný alebo funkčný), ktorý by mal byť na ploche týchto pietnych miest umiestnený, je potrebné navrhnuť a vyhotoviť tak, aby rešpektoval pamiatkové hodnoty a *genius loci* lokality, pre ktorú je určený, nepôsobil na nej dominantne ani rušivo a vhodne do nej zapadol. Z materiálového hľadiska je

na výrobu novodobých prvkov drobnej architektúry žiaduce používať predovšetkým prírodné materiály – kameň (riečny alebo lomový), kov a drevo (samostatne alebo v kombináciách). Pri umiestňovaní v areáloch vojnových cintorínov je potrebné rešpektovať také polohy, ktoré boli pre konkrétny druh drobnej architektúry primárne určené (centrálné časti pre pomníky a centrálné kríže, vstupy pre lavičky, záhlavia vojnových hrobov pre náhrobníky a pod.). Ich situovanie na cestičkách, chodníkoch a vojnových hroboch je neprípustné.

V prípade spevnených plôch (chodníky, cestičky, priestory v centrálnej časti cintorínov – v okolí pomníkov, krížov, resp. kaplniek) je nevyhnutné rešpektovať a v prípade potreby obnoviť ich historickú podobu, zachytenú na dobových náčrtoch z medzivojnového obdobia. Vytváranie nových, resp. rozširovanie pôvodných spevnených plôch nie je žiaduce. Chodníky a cestičky majú byť rovné, bez vymedzenia obrubníkmi, v jednej úrovni s terénom. V odôvodnených prípadoch (napr. na lokalitách, ktoré sú náročné na údržbu) je možné vymedziť spevnené plochy pomocou vizuálne nevýraznej obruby zapustenej do terénu. Z hľadiska materiálového zloženia ich pochôdznej časti by sa mal primárne uplatňovať riečny, eventuálne aj lomový kameň (nepravidelné kamenné platne, resp. okruhlíky) ukladaný nasucho do štrkového alebo piesčitého lôžka, a to buď na plocho alebo zvisle („štet“). Prípustná je tiež alternatíva v podobe piesku, štrku malej frakcie, mlatu alebo udržiavaného trávniku. Na cintorínoch so strmším, resp. nepravidelným terénom je prípustné chodníky a cestičky opatriť (ak absentujú) vyrovnávacími schodiskovými stupňami a v prípade potreby aj odvodňovacími rigolmi.

Oplotenie vojnových cintorínov je potrebné realizovať výlučne z prírodných materiálov (drevo, kameň, kov), v jednoduchom výraze a vo výške nepresahujúcej výšku priemerného človeka. Používanie novodobých plotov (betónové prefabrikované steny, pletivá a pod.) je potrebné úplne vylúčiť. Pri výbere konkrétneho materiálu, resp. druhu (vizuálu) oplotenia je nevyhnut-

³⁷⁷ Podrobný zoznam autentických prvkov je uvedený v tretej kapitole publikácie – pozn. autora.

né jednak vychádzať z dobových prameňov, jednak zohľadniť situovanie konkrétneho cintorína v teréne. Vojnové cintoríny situované mimo sídel (lesy, hrebene hôr a pod.) je vhodné oplotiť dreveným plotom z guľatiny, prípadne z hlinených valov spevnených riečnym kamenivom, pohrebiská situované v sídlach plotom s kamennou podmurovkou a dielcami z dreva (vertikálne ukladané late) alebo kovu (vertikálne ukladané kovové prúty), kotvenými na kamenné piliere (stĺpy), prípadne drevenými plotmi z hranolov (kresaných alebo pílených) a vertikálne ukladaných latí a plochy vojnových hrobov, situované na obecných (cirkevných) cintorínoch, vytvárajúce samostatné cintorínske okrsky, pomocou živých plotov, resp. živých stien. Pri inštalácii plotov je potrebné brať ohľad nato, aby neboli budované v bezprostrednej blízkosti hrobov (medzi hrobmi situovanými na okrajoch cintorínov a oplotením má byť vždy ponechaný primeraný priestor). Na lokalitách, kde sú dochované autentické časti oplotenia (napr. vojnové cintoríny v Medzilaborciach) a je známy ich vzhľad, je potrebné, aby boli obnovené v pôvodnom výraze.

Súčastou plotov by mali byť aj vstupné brány. Tie je potrebné situovať (obnoviť) v tých častiach oplotenia,

4.4 Bezprostredné okolie

Pamiatkový zákon definuje bezprostredné okolie nehnuteľnej kultúrnej pamiatky v § 27 ods. 2 ako „... priestor v okruhu desiatich metrov od nehnuteľnej kultúrnej pamiatky; desať metrov sa počíta od obvodového plášťa stavby, ak nehnuteľnou kultúrnou pamiatkou je stavba, alebo od hranice pozemku, ak je nehnuteľnou kultúrnou pamiatkou aj pozemok.“ V prípade vojnových cintorínov je žiaduce, aby tento priestor disponoval pôvodnou prírodnou úpravou z čias založenia (spevnené plochy v podobe chodníkov z prírodných materiálov bez vymedzenia obrubníkmi, trávnatý povrch, koncepcná výsadba navrhnutá odborne spôsobilou osobou), resp. konečnej úpravy toho ktorého pietneho miesta. Budovanie nových prístupových ciest a chodníkov, zakladanie alejí, plošná výsadba, zakladanie civilných hrobov, inštalácia nadzemných a podzemných prvkov sieťovej

v ktorých boli pôvodne navrhnuté a počas vojny, resp. v medzivojnovom období aj zrealizované. Vizual (architektúra) vstupných brán musí korešpondovať s vizuálom oplotenia, t. j. majú byť vyhotovené v identickom materiáli a výraze ako oplotenie vojnového cintorína. Ich šírka by mala korešpondovať so šírkou hlavného komunikačného koridoru, vedúceho od vstupu k centrálnej časti pohrebiska. Na lokalitách, kde sú dochované dobové zábery, zachytávajúce pôvodné vstupné brány vojnových cintorínov, je žiaduce, aby boli vyhotovené ich tvarové a materiálové kópie.

4.3.4 Tečúce a stojaté vody

Vojnové cintoríny nedisponujú tečúcimi ani stojatými vodnými prvkami. Jediná lokalita, o ktorej vieme, že takýto prvok bol v jej areáli navrhovaný, je vojnový cintorín (rímskokatolícky) v Prešove, ktorého projekt vypracoval v apríli 1918 v Stakčíne Jozef Lamping. Išlo o jazierko, ktoré malo byť vybudované pred vstupom na pohrebisko. K jeho zriadeniu však nikdy nedošlo.

Keďže vojnové cintoríny neboli projektované s vodnými prvkami, je nežiaduce, aby boli v ich areáloch sekundárne zriadené.

infraštruktúry (voda, plyn, električka a pod.) je potrebné v celom rozsahu vylúčiť. Na miestach, kde zachovanie, resp. obnova (regenerácia) bezprostredného okolia v uvedených intenciách nie je možná (zástavba, civilné hroby, stĺpy vedenia a pod.), je nevyhnutné zabezpečiť, aby boli na tejto ploche do budúcnosti vylúčené akékoľvek ďalšie zásahy, mimo tých, ktoré by prispeli k jeho regenerácii do historickej (pôvodnej, autentickej) podoby. Lokality, kde bezprostredné okolie vojnových cintorínov tvorí náletová zeleň alebo nekoncepcná laická výsadba, narúšajúca ich celkový vzhľad a estetický výraz, a súčasne bráni, resp. sťažuje vstup na pietne miesta, je ju žiaduce v celom rozsahu odstrániť a celý priestor následne obnoviť (regenerovať, adaptovať) do historickej (pôvodnej, autentickej) podoby.

4.4.1 Informačné tabule a panely

Súčasťou bezprostredného okolia vojnových cintorínov môžu (ale aj nemusia) byť informačné tabule a panely. Tieto, napriek tomu, že nie sú ich autentickou súčasťou, možno považovať za akceptovateľné (povolené) novodobé prvky technickej infraštruktúry vojnových pohrebísk, keďže sú nositeľmi (sprostredkovateľmi) informácií o týchto pietnych miestach.

Pri projektovaní (tvorbe) a následnej inštalácii informačných tabúl a panelov na konkrétnych lokalitách je nevyhnutné brať ohľad na to, aby svojou architektúrou a celkovým výrazom neuprimovali pozornosť na seba. Musia byť jednoduchým a účelným prvkom (s potlačením estetického výrazu), plniacim výlučne funkciu sprostredkovateľa informácií. Pre ich lepšie splynutie s prostredím sa odporúča, aby boli zhotovované z prírodných materiálov (ideálne z dreva, prípadne kombináciou dreva, kovu a kameňa) a disponovali subtlnou konštrukciou minimalistických rozmerov. Keďže nejde o autentické prvky vojnových cintorínov, mali by byť umiestňované mimo ich areálov, ideálne v bezprostrednej blízkosti vstupov, resp. vstupných brán, sprístupňujúcich tieto pietne miesta.

4.5 Starostlivosť a údržba

Neoddeliteľnou súčasťou pamiatkovej ochrany vojnových cintorínov je aj starostlivosť a údržba³⁷⁸ o tieto pietne miesta, ktoré, na rozdiel od obnovy, resp. reštaurovania, nepodliehajú vyjadrovaniu orgánu ochrany pamiatkového fondu, t. j. nevyžadujú predloženie zámeru zo strany vlastníka (správcu, inej oprávnenej osoby) ani vydanie rozhodnutia príslušným orgánom na úseku ochrany pamiatkového fondu.³⁷⁹ Ide o zásahy a úkony, patriace do skupiny jednoduchších prác vykonávaných v pravidelných intervaloch, na ktorých realizáciu nie je potrebné disponovať osobitnou spôsobilosťou (vyso-

Informačný nosič cintorínskych tabúl a panelov by mal pozostávať z textovej časti, poskytujúcej základné údaje o príslušnom vojnovom cintoríne a vojnových obetiach, ktoré sú na jeho ploche pochované (prípadne aj o bojoch, odohrávajúcich sa počas vojny v okolí pohrebiska) a obrazových príloh v podobe dobových náčrtov, historických fotografií a kolorovaných pohľadníc, mapových podkladov a leteckých záberov, zachytávajúcich dané pietne miesto v minulosti (v prípade leteckých záberov aj v súčasnosti). Ak existuje menný zoznam obetí, pochovaných na predmetnej lokalite, je žiaduce (za predpokladu, že nie je, resp. nebude zverejnený na centrálnom pomníku), aby bol súčasťou informačného nosiča aj on. Podrobnejšie informácie (prípadne informácie vo forme audiodáznamu pre nevidiacich a slabozrakých, resp. videozáznamu s posunkovou rečou pre nepočujúcich) je možné návštevníkom sprostredkovať prostredníctvom QR kódu, situovaného na informačnom nosiči.

Na zabezpečenie technickej (projekt, výroba a inštalácia) a obsahovej (texty a vizuálne pramene) stránky informačných tabúl a panelov sa odporúča osloviť odborníkov z praxe (architekta, remeselníkov príslušných profesií a historikov, resp. archivárov, špecializujúcich sa na výskum predmetnej problematiky).

koškolské vzdelanie v príslušnom odbore, živnostenský list, odborná spôsobilosť na vykonávanie pamiatkových výskumov a pod.) a ktoré môže vykonávať aj osoba poverená o spôsoboch a postupoch základnej údržby (tzv. udržiavacie práce). Súčasne platí, že táto osoba musí mať na realizáciu úkonov spojených so starostlivosťou o vojnový cintorín súhlas jeho vlastníka, resp. správcu. Do údržby vojnových cintorínov je žiaduce aktívne zapájať aj miestnych obyvateľov, najmä deti, mládež a dôchodcov, a to nie len z praktických dôvodov, ale tiež preto, aby si k danému miestu vytvorili citový vzťah a úkony

³⁷⁸ Podľa článku 11 *Florentskej charty* má stála údržba architektonickej a vegetačnej kompozície historickej zelene prvoradý význam.

³⁷⁹ GEMBICKÝ – LUNGA, *Pamiatková*, 2014, c.d., s. 30.

spojené s jeho údržbou nebrali ako povinnosť ale ako istú formu prestíže. Základnú starostlivosť o vojnové cintoríny môžu vykonávať v rámci dobrovoľníckej činnosti aj hasiči, policajti, vojaci, členovia občianskych združení a neziskových organizácií a pod. Hranica toho, ktoré práce možno v považovať za udržiavacie, nie je v pamiatkovom zákone explicitne stanovená, preto sa odporúča každý plánovaný zásah na ploche vojnového cintorína vopred odkonzultovať (osobne, telefonicky alebo písomne) s príslušným krajským pamiatkovým úradom.³⁸⁰ Vo všeobecnosti platí pravidlo, že za udržiavacie práce možno považovať tie zásahy a úkony, ktoré nezasahujú do stavebnej podstaty konštrukcií a nemenia vzhľad kultúrnych pamiatok. V prípade vojnových cintorínov možno do tohto okruhu zaradiť nasledovné práce:

- náter drevenej hmoty oplotenia, vstupných brán, krížov a pod. olejom alebo ochranných konzervačným prípravkom, ktoré nemenia ich farebnosť alebo vzhľad,

- doťahovanie matíc, skrutiek a spojovacích prvkov na vstupných bránach, oploteniach, krížoch a náhrobných evidenčných tabuľkách,
- mechanické čistenie chodníkov a novodobých kamenných, resp. (železo)betónových pilierov oplotení, vstupných brán a prvkov drobnej architektúry,
- lokálna výmena poškodených častí chodníkov, spevnených plôch a kamenných obrúb hrobov (bez zmeny materiálu a proporcií spevnenej plochy),
- kosenie areálov vojnových cintorínov a ich bezprostredného okolia (a s tým spojené úkony),
- zavlážovanie areálov vojnových cintorínov a bežné práce, súvisiace so starostlivosťou o výsadby,
- vyhrabávanie lístia a ihličia a zber biologického odpadu (napr. konáre a plody z listnatých a ihličnatých drevín) z výsadiieb, situovaných v areáloch a v bezprostrednom okolí vojnových cintorínov.

³⁸⁰ IŽVOLT, *Údržba*, 2017, c.d., s. 54.

273. Titulná strana prvého dielu matriky zomrelých pohotovostnej vojenskej rezervnej nemocnice v Humennom z rokov 1916 – 1918 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

No. 15

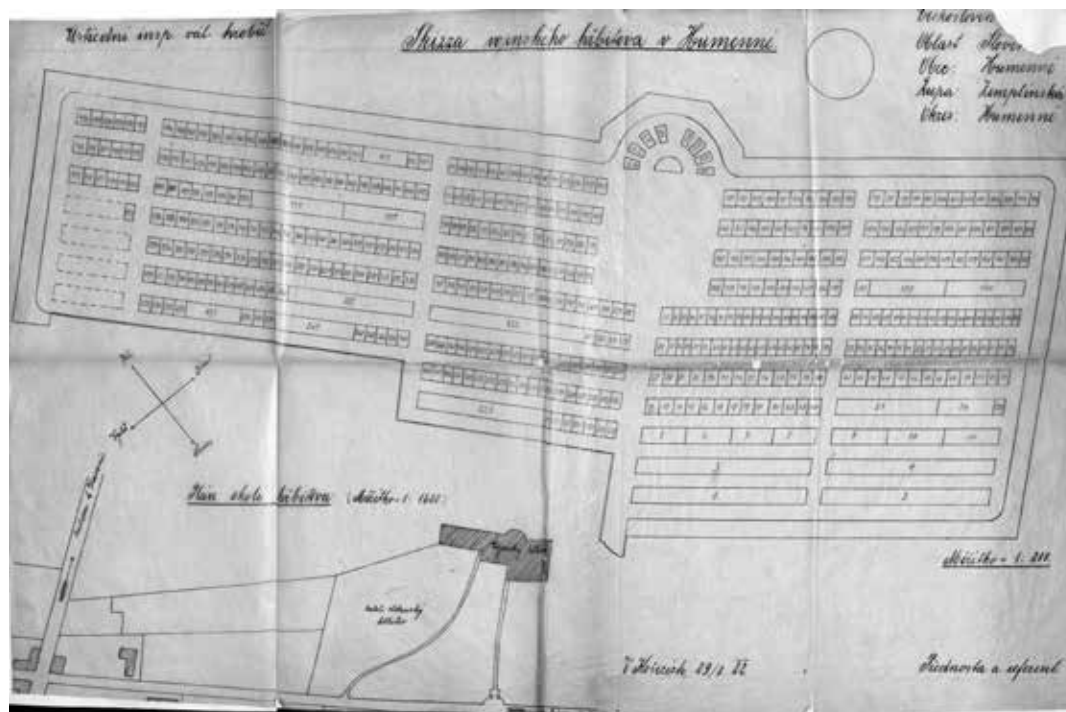
Sterb- register.

Registrier-Nummer	Tag, an dem der Verstorbene gestorben ist	Name des Verstorbenen	Geburts-Ort und -Land	Geburts-Jahr	Religion	Stand	Dienstgrad	Dienstort	Ursache des Todes	Anmerkung
1	1. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
2	2. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
3	3. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
4	4. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
5	5. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
6	6. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
7	7. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
8	8. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
9	9. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
10	10. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
11	11. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
12	12. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
13	13. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
14	14. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
15	15. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
16	16. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
17	17. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
18	18. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
19	19. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
20	20. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
21	21. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
22	22. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
23	23. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
24	24. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
25	25. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
26	26. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
27	27. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
28	28. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
29	29. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
30	30. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
31	31. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
32	32. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
33	33. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
34	34. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
35	35. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
36	36. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
37	37. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
38	38. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
39	39. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
40	40. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
41	41. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
42	42. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
43	43. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
44	44. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
45	45. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
46	46. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
47	47. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
48	48. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
49	49. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
50	50. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
51	51. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
52	52. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
53	53. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
54	54. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
55	55. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
56	56. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
57	57. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
58	58. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
59	59. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
60	60. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
61	61. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
62	62. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
63	63. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
64	64. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
65	65. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
66	66. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
67	67. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
68	68. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
69	69. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
70	70. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
71	71. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
72	72. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
73	73. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
74	74. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
75	75. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
76	76. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
77	77. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
78	78. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
79	79. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
80	80. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
81	81. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
82	82. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
83	83. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
84	84. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
85	85. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
86	86. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
87	87. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
88	88. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
89	89. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
90	90. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
91	91. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
92	92. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
93	93. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
94	94. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
95	95. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
96	96. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
97	97. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
98	98. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
99	99. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	
100	100. 1. 1917	Stefan	Humennina	1890	Römisch-katholisch	Leibantw.	Unteroffizier	1. Infanterie-Regiment	an Typhus	

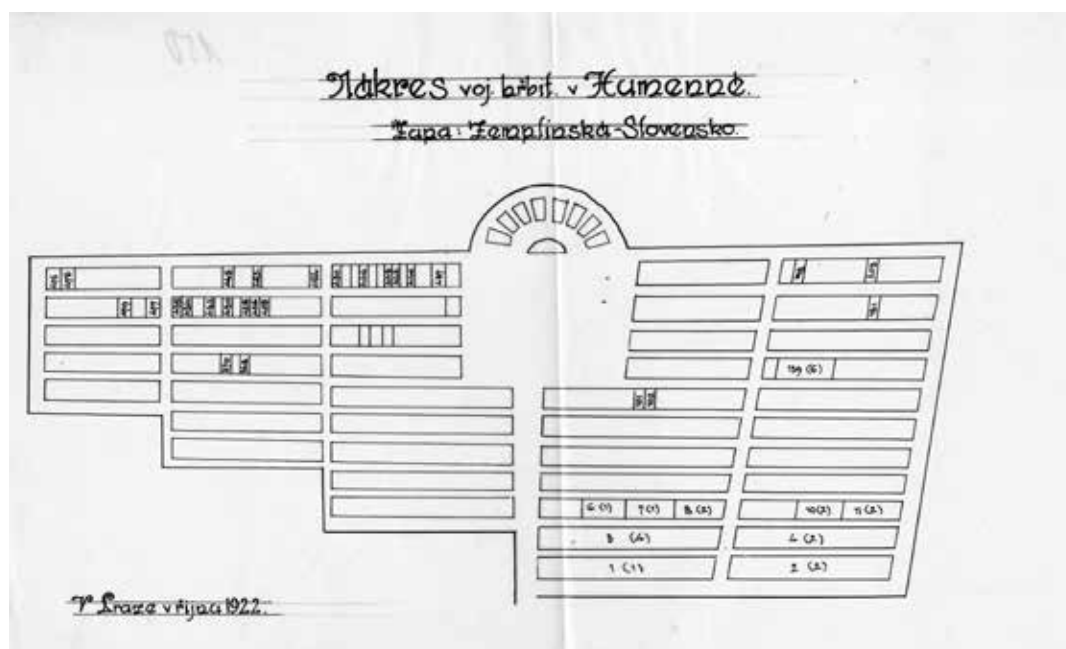
274. Mená vojnových obetí, zapísané na 15. strane matrike zomrelých pohotovostnej vojenskej rezervnej nemocnice v Humennom (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

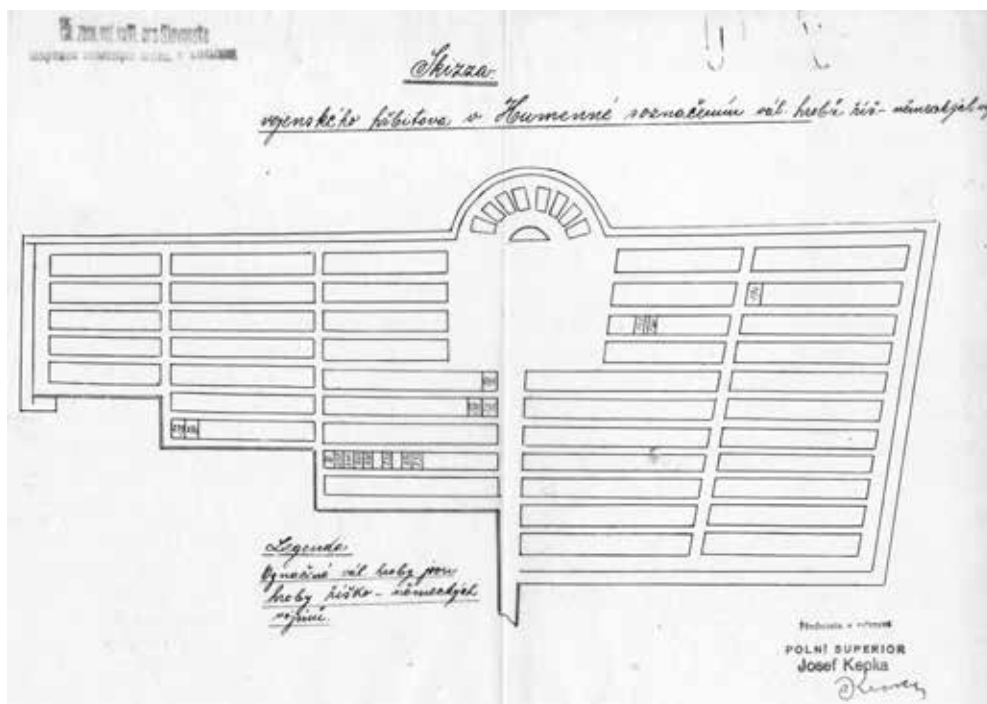
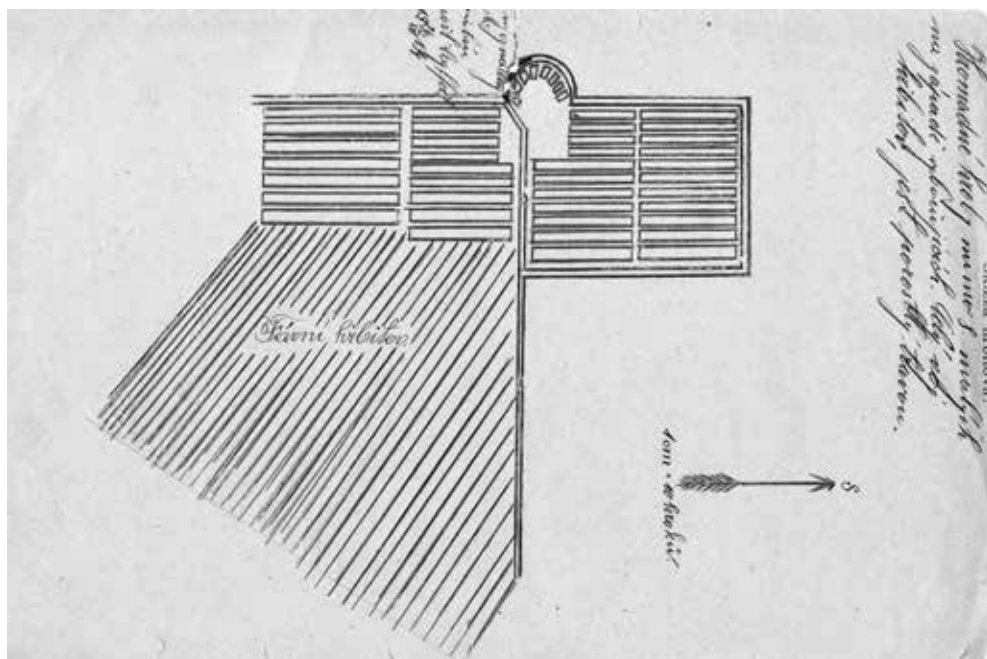
275. Nedatovaný plán vojnového cintorína v Humennom z čias prvej svetovej vojny (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

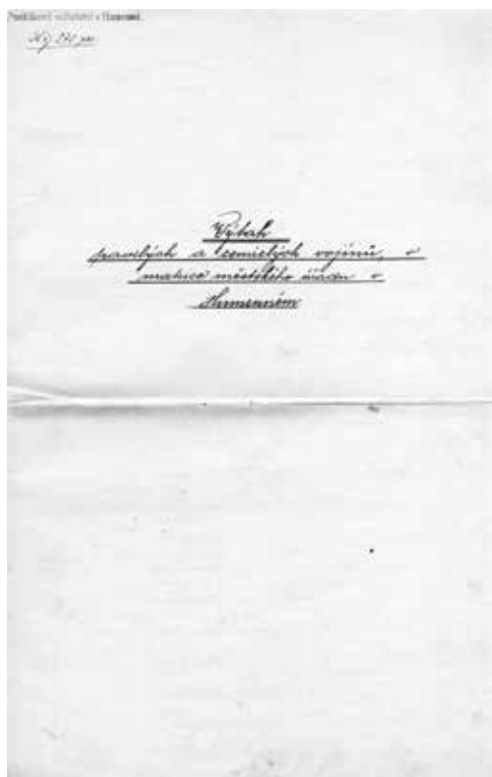
276. Skica vojnového cintorína v Humennom z augusta 1922 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

277. Nákres vojnového cintorína v Humennom z októbra 1922 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

[illegible][illegible]

282. Titulná strana zoznamu padlých a zomrelých vojakov, pochovaných na vojnovom cintoríne v Humennom, zapísaných v matrike mestského úradu v Humennom z marca 1923 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

284. Úvodná dvojstrana nedatovaného zoznamu vojnových obetí z medzivojnového obdobia, pochovaných na vojnovom cintoríne v Humennom (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

283. Druhá a tretia strana zoznamu padlých a zomrelých vojakov, pochovaných na vojnovom cintoríne v Humennom, zapísaných v matrike mestského úradu v Humennom z marca 1923 (Zdroj: VHÚ – VHA Bratislava)

289. Letecký pohľad na mesto Humenné s vyznačením polohy vojnového cintorína z prvej svetovej vojny (50. roky 20. stor.) (Zdroj: www.mapy.tuzvo.sk/hofm/default1.aspx, repro: A. Liška)

290. Centrálna časť vojnového cintorína v meste Humenné s centrálnym pomníkom a asanovanými betónovými náhrobníkmi a ohradou (1977) (Zdroj: VHÚ – Mo VHM Svidník, autor snímky: P. Švahla)

291. Asanované betónové náhrobníky a betónové obruby vojnových hronov z čias prvej svetovej vojny, pôvodne situované na vojnovom cintoríne v meste Humenné (1977) (Zdroj: VHÚ – Mo VHM Svidník, autor snímky: P. Švahla)

292. Centrálna časť vojnového cintorína v meste Humenné s centrálnym pomníkom a asanovanými betónovými náhrobníkmi a ohradou (1977) (Zdroj: VHÚ – Mo VHM Svidník, autor snímky: P. Švahla)

293. Asanované betónové náhrobníky a betónové obruby vojnových hrobov z čias prvej svetovej vojny, pôvodne situované na vojnovom cintoríne v meste Humenné (1977) (Zdroj: VHÚ – Mo VHM Svidník, autor snímky: P. Švahla)

294. Centrálna časť vojnového cintorína v meste Humenné s centrálnym pomníkom (1987) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: Q. Gottwald)

295. Asanovaný betónový náhrobník z čias prvej svetovej vojny, pôvodne situovaný na vojnovom cintoríne v meste Humenné (1987) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: Q. Gottwald)

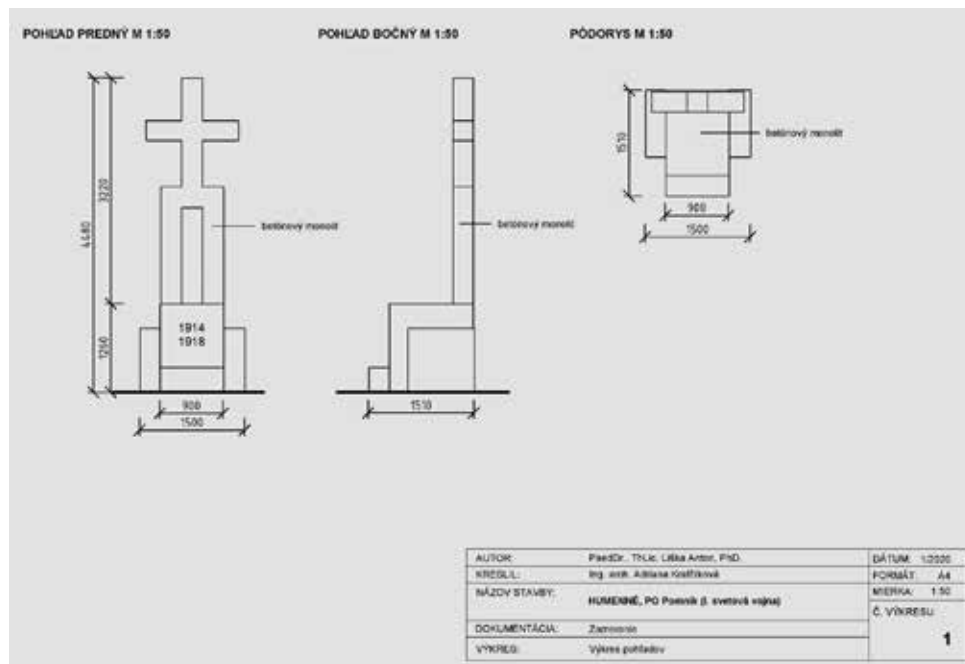
296. Centrálna časť vojnového cintorína v meste Humenné s centrálnym pomníkom (1997) (Zdroj: Archív KPÚ Prešov, autor snímky: Q. Gottwald)

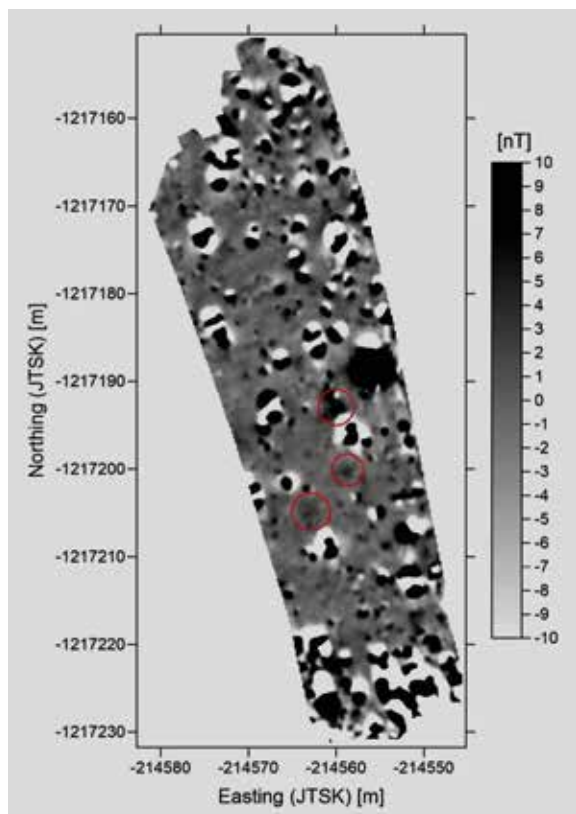
297. Centrálny pomník na vojnovom cintoríne v Humennom (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

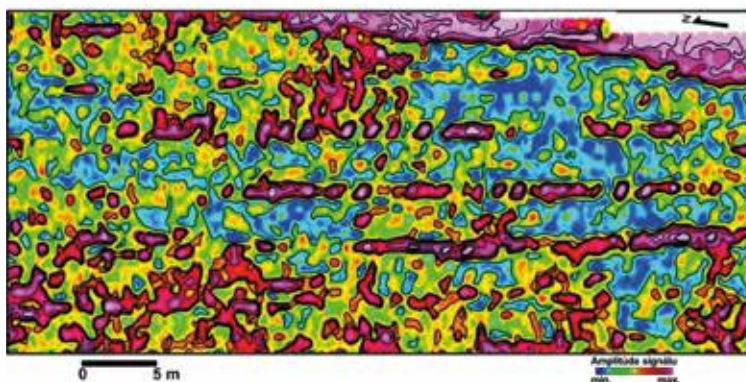
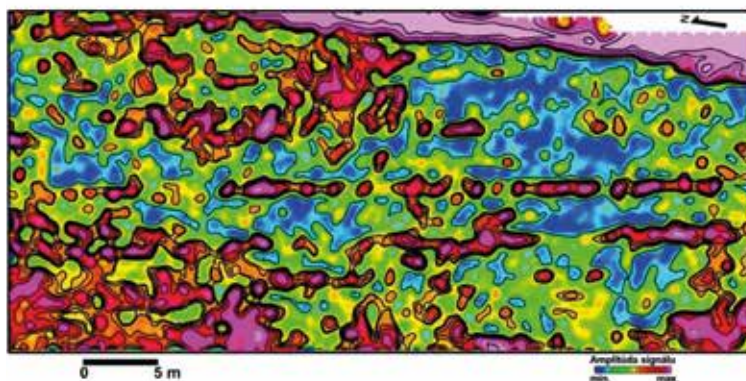
298. Letecký pohľad na vojnový cintorín v meste Humenné (2021) (Zdroj: Archív PÚ SR, autor snímky: P. Brunčák)

299. Zameranie centrálného pomníka v Humennom (2021) (Zdroj: Vlastné spracovanie, autori výkresu: Ing. arch. Adriana Krafčíková, Dr. Anton Liška, PhD.)

300. Výsledky detailného magnetometrického prieskumu na vojnovom cintoríne v meste Humenné (2021) (Zdroj: PAŠTEKA – MIKUŠKA, Výsledky [...] na lokalite Humenné, 2021, c.d., s. 4.)

301. Výsledky georadarových meraní na vojnovom cintoríne v meste Humenné – horizontálne georadarové rezy pre hĺbky od 17 do 48 cm (2022) (Zdroj: TIRPÁK, Humenné, 2022, c.d., s. 6.)

ZÁVER

Frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska predstavujú objekty, ktorých vznik sa spája so smutnými udalosťami vojnových rokov 1914 – 1918. Historické okolnosti ich výstavby, dostavby a konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy ich napriek negatívnej emócii, ktorú vyvolávajú, predurčili k tomu, aby sa stali predmetom medzinárodnej ochrany, a to v plnom rozsahu – chránené sú pochované telesné ostatky vojnových obetí, samotné hroby ale aj cintoríny ako celky, vrátane všetkých súčastí ich areálov (spevnené plochy, historická zeleň, pomníky, náhrobky, náhrobníky, ploty, vstupné brány a pod.). Na Slovensku je právna ochrana týchto pietnych miest zabezpečená predovšetkým prostredníctvom dvoch legislatívnych noriem – *Zákon č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu* a *Zákona č. 130/2005 Z. z. o vojnových hroboch*. Citované zákony predstavujú pomyselnú červenú čiaru, ktorú nie je možné v rámci ochrany tohto typu objektov, resp. ich autentických súčastí, prekročiť. Tvoria teda akýsi všeobecný právny rámec ich ochrany. Konkrétne pravidlá pre ich obnovu, údržbu a prezentáciu však neposkytujú. Neobsahujú ani rámcové podmienky, ktoré by sa mali uplatňovať pri ich dokumentácii a výskume. Vlastníci, správcovia, resp. firmy, organizácie a združenia, venujúce sa výskumu a obnove týchto pietnych miest, tak postupujú podľa vlastných pravidiel a skúseností, čo prirodzene prináša rôzne výsledky, najmä pokiaľ ide o ich finálnu prezentáciu. A tak sa nie zriedka stáva, že

na malom území (miniregión, resp. okres) má ten istý typ vojnového cintorína viacero podôb. To by nebolo problémom, ak by jednotlivé podoby rešpektovali dobový (autentický) vzhľad a dispozíciu týchto pietnych miest z čias ich výstavby, resp. konečnej úpravy, čo sa, žiaľ, nie vždy stáva. Z dôvodu, aby sa takémuto spôsobu obnovy a prezentácie frontových a lazaretných vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny, zapísaných v Ústrednom zozname pamiatkového fondu (ale aj všetkým ostatným), do budúcnosti zabránilo, bola táto problematika podrobne zmapovaná v textovej a obrazovej časti predkladanej publikácie, a to tak po stránke historickej ako aj pamiatkovej. Publikované výsledky vychádzajú z precízneho archívneho výskumu, poskytujúceho podrobné poznatky o celom procese zriaďovania, výstavby a konečnej architektonicko-sadovnickej úpravy týchto pietnych miest, vrátane predstavenia oboch metodických prístupov, ktoré boli v tomto procese uplatnené – rakúsko-uhorského a československého, obohateného o viacročné poznatky a skúsenosti autora, získané počas obnov, výskumov a dokumentácie týchto pietnych miest priamo v teréne. Ide teda o dielo, ktoré v sebe spája teoretické poznatky s praktickými skúsenosťami. Preto pevne veríme, že publikácia okrem pomyselného zaplnenia medzery v poznávaní a výskume tejto špecifickej skupiny pamiatok histórie na Slovensku, prispeje predovšetkým k ich lepšej ochrane a prezentácii.

ZOZNAM PRAMEŇOV A LITERATÚRY

Pramene

Kriegsarchiv – Österreichischen Staatsarchiv Wien
Fonds *Kriegsministerium und Militärliquidierungsamt*
1848 – 1931

- a. 10055, t.a. 9/K.Gr.A, e. 1916, sign. 1236. *Bestimmungen für die Errichtung [...]*.
- a. 10055, t.a. 9/K.Gr.A, e. 1916, sign. 66617, seite 62. *Izbugyabela*.

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv
Praha

Fond *Ministerstvo národní obrany – Ústřední správa válečných hrobů*

- kr. č. 466, r. 1919, inv. č. K3331, sign. 83 1/6. *Abbildung eines „Normal-Kriegsgrabes“*.
- kr. č. 467, r. 1922, sign. č. 83 1/6, č. j. 45 6013. *Dokument bez názvu*.
- kr. č. 467, r. 1922, sign. č. 83 1/6. *Vzorek česk. voj. hrobů*.
- kr. č. 503, r. 1919, č. j. 36 207. *Kratší nápisy na evid. tabulkách vál. hrobů – prebarvení*.
- kr. č. 503, r. 1920, č. j. 85 536. *Náhrobní evid. tabulky a jejich text ve smyslu jazykového zákona ze dne 22.II.1920*.
- r. 1924, č. j. 320 257. *Jazyková úprava náhrobních tabulek na váleč. hrobech*.
- r. 1924, č. j. 320 264. *Výzdoba voj. hrobů v den Dušiček a úhrada vzniklých výloh*.
- r. 1924, č. j. 320 548. *Zavedení evidence po nastalých exhumacích*.
- r. 1924, č. j. 320 784. *Směrnice ku uspořádání evidence o válečných hrobech podle ZVV – Opis*.

Vojenský historický ústav – Vojenský historický archiv
Bratislava

Fond *Vojnové hroby a cintoríny*

- šk. č. 5, r. 1923, Četnická stanice Zamutov. *Seznam válečných hrobů a hřbitovů*.

- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 3/II., Čs. posádkové velitelství ve Vranově. *Seznam hřbitovů s druhem a počtem válečných hrobů pro r. 1923*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 6, Čs. posádkové velitelství v Bardiově. *Seznam o válečných hřbitovech v Bardiově*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 8/I., Čs. posádkové velitelství v Humenném. *Seznam válečných hrobů na váleč. hřbitově v Humenném*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 21, Četnická stanice Ubla. *Seznam přes válečné hřbitovy*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 21/23, Četnická stanice Slovenské Raslavice. *Seznam hřbitovů s druhem a počtem vál. hrobů v obvodě čet. st. Sl. Raslavice*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 21/23, Četnická stanice Višný Svidník. *Seznam hřbitovů s druhem a počtem voj. hrobů v obvodě čet. stanice Viš. Svidník*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 25, Četnická stanice Pčolina. *Seznam*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 26, Četnická stanice Kapišová. *Seznam válečných hřbitovů*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 29, Četnická stanice Gíraltovce. *Seznam hřbitovů s druhem a počtem voj. hrobů v obvodech četnické stanice Gíraltovce*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 31, Četnická stanice Kružlovská Huta. *Seznam válečných hrobů nalézajících se v obvodech hoře uvedené stanice*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 32, Četnická stanice Zborov. *Seznam*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 35, Četnická stanice Bardiov. *Seznam válečných hrobů*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 35, Četnická stanice Miňovce. *Seznam válečných hrobů v obvodu četn. stanice Miňovce*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 37/23, Četnická stanice Tulčík. *Seznam válečných hrobů v obvodě četnické stanice Tulčík*.
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 40, Četnická stanice Hanušovce. *Seznam válečných hrobů nalézajících se v obvodech četn. stanice Hanušovce*.

- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 50, Četnická stanice Ruská. *Seznam válečných hrobů a hřbitovů v obvodě četnické stanice Ruské.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 52, Četnická stanice Kurima. *Seznam s druhem a počtem válečných hřbitovů a hrobů v obvodu četnické stanice Kurima.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 56, Četnická stanice Kožkovce. *Seznam s druhem a počtem váleč. hrobů a hřbitovů, nalézajících se v obvodu četn. stanice Kožkovce.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 60, Četnická stanice Stropkov. *Seznam hřbitovů a hrobů s druhem a počtem voj. hrobů v obvodu četnické stanice Stropkov.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 61, Četnická stanice Tovarné. *Seznam vál. hrobů a hřbitovů v obvodě četn. stanice Tovarné.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 63/23, Četnická stanice Kelča. *Výkaz válečných hrobů.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 67, Četnická stanice Papín. *Seznam o druhu a počtu vál. hřbitovů, respkt. hrobů na voj. hřbitovech v Papíně a Adidovcích.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 67, Četnická stanice Snina. *Seznam válečných hrobů v obvodu četnické stanice Sniny.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 68, Četnická stanice Telepovce. *Seznam válečných hřbitovů a hrobů obvodu četnické stanice Telepovce čís. 8.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 71/23, Četnická stanice Kamenice. *Seznam.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 84, Četnická stanice Ulič. *Seznam ku založení definitivní evidence vál. hrobů a vál. hřbitovů.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 86, Četnická stanice Nižný Hrabovec. *Vojenské a válečné hroby.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 88, Četnická stanice Marhaň. *Seznam hřbitovů z druhem a počtem válečných hrobů v obvodu četnické stanice v Marháni.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 90, Četnická stanice Vítězovce. *Seznam z druhem a počtem válečných hrobů a hřbitovů.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 111, Četnická stanice Sačurov. *Seznam vojenských hrobů.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 119, Četnická stanice Polana. *Seznam válečných hrobů a hřbitovů z druhem a počtem.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 260, Četnická stanice Vyšná Radván. *Seznam s druhem a počtem válečných hrobů a hřbitovů ve zdejší obvodě.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 327/23, Četnická stanice Homonná Olyka. *Seznam z druhem a počtem válečných hrobů a hřbitovů v obvodě četnického velitelství v Homonno-Olyce.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 380/23, Četnická stanice Krajná Polana. *Seznam válečných hřbitovů s počtem hrobů.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 395/19, Četnická stanice Višný Orlich. *Seznam hřbitovů s druhem a počtem voj. hrobů v obvodě četn. stanice Viš. Orlich.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 686/1923, Četnická stanice Výrava. *Seznam nezrušitelných válečných hřbitov, jenž byly založené ve světové valce.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 763, Četnická stanice Stakčín. *Seznam o druhu a počtu válečných hrobů a hřbitovů.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 867, Četnická stanice Medzilaiborce. *Seznam hřbitovů.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 910, Četnická stanice Vidráň. *Seznam nezrušitelných a zrušitelných voj. vál. hrobů a hřbitovů v obvodě četnické stanice Vidráň čís. 14.*
- šk. č. 5, r. 1923, č. j. 1468, Četnická stanice Habura. *Seznam válečných hrobů a hřbitovů v obvodu četn. stanice Habura.*
- šk. č. 6, r. 1923, sign. č. 451. *Oplocení vál. hřbitova v Košicích.*
- šk. č. 7, Ondrejov. *Náčrt rozložení vál. hrobů po provedení exhumace v obci Ondrejov.*
- šk. č. 7, Zborov. *Evidenční list nadporučíka Karla Kopřivu.*
- šk. č. 7, r. 1915, Becherov. *Hősök temetője Biharó Sárosmegye.*
- šk. č. 7, r. 1915, Hažlín. *Exhumierung-Protokoll.*
- šk. č. 7, r. 1919, Bardejov – evanjelický. *Výtah z matricy odumretých.*
- šk. č. 7, r. 1920, Hažlín. *Náčrt válečného hřbitova v Hažlíně*

- šk. č. 7, r. 1922, Becherov. *Skizka voj. hřbitova v obci Becherově.*
 - šk. č. 7, r. 1922, Stebník. *Nákres voj. hřbitova ve Stebníku.*
 - šk. č. 7, r. 1924, Bardejov. *Vojnový cintorín Bardejov – evanjelický. Seznam hřbitovů o počtu a druhu válečných (voj.) hrobů v obvodu hřbitovní správy při posádk. velitelství v Bardiově.*
 - šk. č. 7, r. 1925, Becherov. *Kopie pozemnoknizní mapy obce Becherov.*
 - šk. č. 7, r. 1925, Hažlín. *Situační nákres vojenského hřbitova v Hažlíně.*
 - k. č. 7, r. 1934, Čarno II. *Výkaz o počtu a druhu válečných hrobů a paušálu na jejich udržování v obvodu hřbitovní správy ve Zborově.*
 - šk. č. 14, Velká Kamenica. *Katastrální list pro obec Velká Kamenice okr. Humenné, župa zemplínska, Slovensko*
 - šk. č. 14, r. 1925, Velká Kamenica. *Náčrtek vojenského hřbitova v obci Velké Kamenici u Humenné.*
 - šk. č. 42, r. 1922, Čertižné. *Vojnový cintorín Čertižné II. Plánek plotu, kterým jsou nově zřízené voj. hřbitovy ohraženy*
 - šk. č. 42, r. 1934, Medzilaborce. *vojnový cintorín Medzilaborce II. Zápisnica.*
 - šk. č. 42, r. 1934, Medzilaborce. *vojnový cintorín Medzilaborce II. Náčrtek k exhumačnímu protokolu o nálezu padlých vojáků ve světové válce v roce 1914 – 1918.*
 - šk. č. 43, r. 1922, Varechovce. *Exhumační plán v okolí obce Varichovce.*
 - šk. č. 43, r. 1928, Palota. *Seznam vojáků pohřbených na válečném hřbitově v Palotě.*
 - šk. č. 56, Papín. *Skizka hřbitova vál. v Papíne.*
 - šk. č. 56, r. 1918, Parhuzovce. *Hősök temetője Juhason.*
 - šk. č. 56, r. 1920, Ulič. *Potvrzení [...].*
 - šk. č. 56, r. 1922, Snina. *vojnový cintorín epidemický. Exhumační protokol.*
 - šk. č. 56, r. 1928, Topoľa. *Plán vojenského hřbitova v Topole.*
 - šk. č. 56, r. 1929, Snina – Giglovo. *Dotazník [...].*
 - šk. č. 56, r. 1933, Telepovce. *Náčrtek místa koncentrace a exhumace ostatků padlých vojáků v obvodu četnické stanice Telepovce.*
 - šk. č. 58, Mlynárovce. *Výtah z kastrální mapy obce Mlynárovců.*
 - šk. č. 58, r. 1915, Mlynárovce. *Hősök temetője Molnárvágas.*
 - šk. č. 58, r. 1920, Nižný Komárnik. *Výtah z matriky.*
 - šk. č. 58, r. 1922, Bodružal. *Exhumační protokol.*
 - šk. č. 58, r. 1924, Kapišová. *Seznam hřbitovů o počtu a druhu válečných (voj.) hrobů v obvodu hřbitovní správy při četnické stanici v Kapišové.*
 - šk. č. 58, r. 1925, Malá Breznica. *Situační nákres vojenského hřbitova v M. Březničke.*
 - šk. č. 58, r. 1925, Malá Breznica. *Kopie pozemnoknizní mapy obce M. Březnička.*
 - šk. č. 59, r. 1915, Nižný Orlík II. *Skizze über die Lange der Exhumieren [...] auf den Militärfriedhof in Alsóódor.*
 - šk. č. 59, r. 1935, Vyšný Mirošov. *Dotazník [...]*
 - šk. č. 72, r. 1915, Dobrá nad Ondavou. *Hőseink sirjai a nagydobrai Köztemetőben.*
 - šk. č. 72, Dobrá nad Ondavou. *Katastrální list – obec Dobrá nad Ondavou.*
 - šk. č. 72, r. 1918, Čemerné. *A csemernnei katonatemető alaprajza.*
 - šk. č. 72, r. 1922, Čemerné. *Nákres voj. hřbitova v Čemerné.*
 - šk. č. 72, r. 1925, Vranov nad Topľou. *Úmrtný list pešáka Jána Verbu.*
- Fond Inšpekcia vojnových hrobov Košice
- šk. č. 148, r. 1921, bez sign. *Smlouva sepsána na obecním úřadě v Podrivání s dole podespanými ohledně exhumace vál. hrobů.*
 - šk. č. 148, r. 1921, sign. č. 133. *Dokument bez názvu.*
 - šk. č. 148, r. 1921, sign. č. 146. *Vyhotovování úmrtní listů příslušníků cizích států o nich matriční záznamy postrádáme.*
 - šk. č. 148, r. 1921, sign. č. 150/III. *Pracovní přídavek.*
 - šk. č. 148, r. 1921, sign. č. 181. *Vymezení doby, ve které hroby nesou název válečný, hroby voj. /mírová/ a sestavení seznamů hřbitovů.*

- šk. č. 148, r. 1921, sign. č. 320. *Zhotovení skiz umístění voj. hřbitovů a vál. hrobů – přehled.*
- šk. č. 148, r. 1921, sign. č. 461. *Udržování paušál – pukázání a přetírání evid. tab.*
- šk. č. 148, r. 1921, sign. č. 462/45. *Exhumanční plán a rozpočet, Stanice Polana.*
- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 663. *Zhotovení skiz polohy hřbitovů.*
- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 844. *Vyhotovení plánů hřbitovů zem. insp. Bratislava.*
- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 886. *Měsíční výkazy – restrikce.*
- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 969. *Potřeba náhrad evid. tabulek.*
- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 971. *Potřeba hrobníků na voj. hřbitovech.*
- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 1422. *Vymezení pojmu hrobu řádně zřízeného a řádně ošetřeného /udržovaného/.*
- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 1487. *Upravení kompetence MNO a podřízených vyš. voj. velit.*

Fond Zemské vojenské velitelstvo Bratislava

- šk. č. 60, r. 1920, č. j. 6949. *Posádkové velitelství, Četnická stanice, Vojenská duchovní správa.*
- šk. č. 60, r. 1920, č. j. 85 086. *Uchování roztroušených hrobů na bojištích Karpatských – opis.*
- šk. č. 60, r. 1920, č. j. 86 752. *Dokument bez názvu.*
- šk. č. 60, r. 1920, bez sign. *Dotazník pre farské, obecné a mestské úrady.*
- šk. č. 60, r. 1920, bez sign. *Dotazník pro posádkové velitelství, četnické stanice, vojenské duchovní správy.*
- šk. č. 60, r. 1920, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*
- šk. č. 60, r. 1920, sign. č. 472. *Úprava válečných hřbitovů a hrobů /oddělení/ na obecních neb jiných hřbitovech.*
- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 886. *Měsíční výkazy – restrikce.*
- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 919. *Pomníky na voj. hřbitovech.*
- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 971. *Potřeba hrobníku na voj. hřbitovech.*

- šk. č. 149, r. 1921, sign. č. 1487. *Upravení kompetence MNO a podřízených vyš. voj. velit.*
- šk. 156, r. 1923, bez sign. *Náhrobní tabulka.*
- šk. č. 157, r. 1923, sign. č. 204. *Usprořádání evidence válečných hrobů.*
- šk. č. 157, r. 1923, sign. č. 204/3. *Směrnice k používání a vyúčtování udržovacího paušálu válečných hrobů.*
- šk. č. 157, r. 1923, sign. č. 475. *Započítání zřizovacího paušálu.*
- šk. 164, r. 1924, sign. č. 139. *Likv. če. zem. voj. velit. pro Slovensko, Inspekce válečných hrobů v Košicích.*
- šk. č. 165, r. 1924, sign. č. 320 257. *Příspěvek do rozkazu ZVV pro Slovensko.*
- šk. č. 165, r. 1924, sign. č. 320 481. *Odškodné za užívání pozemku pro vál. hroby.*
- šk. č. 165, r. 1924, sign. č. 320 387. *Komisionelní odhadnutí nájemného s pozemku.*
- šk. č. 165, r. 1924, sign. č. 320 578. *Výkup pozemku vál. hřbitova v obci Ladomírové.*
- šk. č. 165, r. 1924, sign. č. 320 396. *Bezplatné věnování vojenskému eráru částky stát. pozemků v obvodu stát. lesní správy Zborov, na kretých jsou zřízené vojenské hřbitovy.*

Fond Zbierka vojenských matrik, podfond Nemocnice – Slovensko

- p. č. 39. *Humenné – záložná nemocnica (I) 1916 – 1918.*

Vojenský historický ústav – Vojenské historické muzeum – Múzejne oddelenie Svidník

Fond Cintoríny a pamätníky z I. svetovej vojny – zbierka negatívov

- č. k. I, sk. 4, r. 1940, neg. č. 2783, Humenné. *Pomník padlým v prvej svetovej vojne* (autor snímky: L. Galoch)
- č. k. I, sk. 4, r. 1946, neg. č. 2779, Medzilaborce. *Cintorín padlých rusk. vojakov* (autor snímky: L. Galoch).
- č. k. I, sk. 4, r. 1975 neg. č. 3825, Nižná Polianka – Hutka. *Cintorín ruských vojakov padlých v I. svetovej vojne* (autor snímky: P. Švahla).

- č. k. I, sk. 4, r. 1975 neg. č. 3841, Bardejov. *Pohľad na cintorín, na ktorom sú pochovaní vojaci rakúsko-uhorskej armády* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1975, neg. č. 3853, Becherov. *Hrob vojaka rakúsko-uhorskej armády – detail* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1975, neg. č. 3994, Kamenica nad Cirochou. *Pohľad na cintorín z I. svetovej vojny* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1975, neg. č. 3996, Medzilaborce (železničná stanica). *Pohľad na cintorín z I. sv. vojny* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1975, neg. č. 4134, Svidník. *Cintorín z I. svetovej vojny vo Svidníku* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1975, neg. č. 4133, Svidník. *Cintorín z I. svetovej vojny vo Svidníku* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1977, neg. č. 4491, Kečkovce. *Účastník prvej svetovej vojny Feňo ukazuje hroby z týchto čias* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1977, neg. č. 4530, Humenné. *Pomník obetiam prvej svetovej vojny v Humennom* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1977, neg. č. 4531, Medzilaborce. *Pomník tzv. delo ruským vojakom padlým v okolí Medzilaboriec v prvej svetovej vojne* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1977, neg. č. 4534, Medzilaborce. *Cintorín z prvej svetovej vojny a pomník tzv. „delo“* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1989, neg. č. 8422, Ladomirová. *Cintorín ruských vojakov v Ladomirovej s krížom z roku 1930* (autor snímky: A. Kolcunová).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1991, neg. č. 8853, Mestisko. *Cintorín z I. svetovej vojny* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1991, neg. č. 8856, Šarišský Štiavnik. *Hrob vojaka rakúsko-uhorskej armády s náhrobkom tvaru liatinového kríža z roku 1928* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1991, neg. č. 8874, Chotča. *Cintorín ruských a rakúsko-uhorských vojakov z I. svetovej vojny* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1991, neg. č. 8880, Habura. *Cintorín a pomník vojakom, ktorí padli v I. svetovej vojne* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1991, neg. č. 8884, Krásny Brod. *Spoločný cintorín ruských a rakúsko-uhorských vojakov* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1991, neg. č. 8962, Medzvedzie. *Cintorín z 1. svetovej vojny* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1991, neg. č. 8965, Korejovce. *Zaneďbaný cintorín z 1. svetovej vojny* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1991, neg. č. 8971, Stebník. *Reprodukcia dobovej fotografie voj. cintorína z 1. sv. vojny na ceste zo Zborova do Stebníka z 30. rokov 20. stor.* (autor reprodukcie: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1992, neg. č. 9040, Stebník. *Cintorín z prvej svetovej vojny* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1992, neg. č. 9044, Chmeľová. *Časť obecného cintorína, kde pôvodne bol cintorín z 1. svetovej vojny* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1992, neg. č. 9056, Dubinné. *Miesto na obecnom cintoríne, kde sú pochovaní vojaci z 1. svetovej vojny* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1992 neg. č. 9061, Kapišová. *Miesto na obecnom cintoríne, kde sú pochovaní vojaci z 1. svetovej vojny* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1992 neg. č. 9062, Kružľová. *Časť obecného cintorína, kde sú údajne pochovaní 5 vojací padlí v 1. svetovej vojne* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1994, neg. č. 9272, Sterkovce. *Pohľad na zaneďbaný cintorín z 1. svetovej vojny, na ktorom je podľa obecnej kroniky pochovaných 3506 vojakov* (autor snímky: P. Švahla).
 - č. k. I, sk. 4, r. 1994, neg. č. 9494, Osadné. *Vchod do krypty, kde sú uložené telesné pozostatky 1025 vojakov, ktorí padli v 1. svetovej vojne* (autor snímky: P. Švahla).
- Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky
Fond Zbierka negatívov
- r. 1960, neg. č. 10771-2, Čemerné. *Vojenský cintorín z 1. svet. vojny* (autor snímky: I. Bajchy)

Archív Krajského pamiatkového úradu Prešov
Fond *Zbierka negatívov*

- r. 1963, neg. č. 4120, Závada. *Vojnový cintorín z prvej svetovej vojny* (autor snímky: V. Knapík).
- r. 1967, neg. č. 9507, Zborov. *Centrálny drevený kríž na vojnovom cintoríne padlých v prvej svetovej vojne – čelný pohľad* (neautorizované).
- r. 1967, neg. č. 9509, Zborov. *Kríž náhrobný na vojnovom cintoríne padlých v prvej svetovej vojne* (neautorizované).
- r. 1977, neg. č. 22937-3, Medzilaborce. *Pomník padlým v I. sv. vojne – bočný pohľad* (autor snímky: Q. Gottwald).
- r. 1978, neg. č. 23315-2, Stakčín. *Pomník padlým v I. sv. vojne* (autor snímky: Q. Gottwald).
- r. 1987, neg. č. 29644-2, Humenné. *Hrob s náhrobníkom neznámeho vojaka, ktorý padol v I. sv. vojne* (autor snímky: Birčák).

Súkromná zbierka Klubu vojenskej histórie Beskydy Humenné a Nagy Háboru Kutatásáért Közhasznú Alapítvány (NHKA)

Fond *Lamping József – Hősök temetői a Kárpátokban.* (Jozef Lamping. *Cintoríny hrdinov v Karpatoch*)

- sk. č. 01-06. Lamping Jozef. *Hősök temetői a Kárpátokban.* Rkp., 7 s.
- sk. č. 07. *Dobová fotografia Jozefa Lampinga s rodinou* (Stakčín, r. 1918, neautorizované).
- sk. č. 08. *Hősök temetője Kispereszlön...* (Stakčín, r. 1917, autor maľby: J. Lamping.)
- sk. č. 09. *Sztropkói katonatemető kivitel a részletrajzok szerint* (Košice, r. 1916, neautorizované).
- sk. č. 11. *Az Uzsoki hősök temetője* (Košice, r. 1917, autor projektu: Jozef Lamping).
- sk. č. 12. *Kapubejárat a Cirókaófalui hősök temetőjébe* (Stakčín, r. 1917, autor projektu: J. Lamping).
- sk. č. 14. *Síremlék* (autor pamätníka: J. Lamping).
- sk. č. 15. *Emlékmű* (autor pamätníka: J. Lamping).
- sk. č. 17. *Dienst für H. Leutnt. Josef Lamping* (Košice, 1917)
- sk. č. 18. *A Cirókaófalui hősök temetője munka alatt 1917* (r. 1917, autor kresby: Z. Szini)

- sk. č. 19. *Hősök emléke* (r. 1921, autor pamätníka: Jozef Lamping).
- sk. č. 20. *Az Ujbanai hősök temetőjében nyugvó német harcosok emlékköve* (autor pomníka: H. Schellhorn).
- sk. č. 21, r. 1917. *Hősök temetője Darán* (Stakčín, r. 1917, autor projektu: J. Lamping).
- sk. č. 22. *Talált kőből készült síremlék* (neautorizovaný).
- sk. č. 23. *Síremlék* (r. 1922, autor pamätníka: J. Lamping).
- sk. č. 24. *Hősök temetője Juhoson* (Stakčín, r. 1917, autor maľby: J. Lamping).
- sk. č. 25. *Felsőcsenény. 582 magaslat. Felsőcsenény* (neautorizované).
- sk. č. 26. *Hősök temetője Cirókaófalun* (Stakčín, r. 1917, autor projektu: J. Lamping).
- sk. č. 27. *Tanulmány az Uzsoki országos emlékműhöz* (r. 1916, autor pamätníka: J. Lamping).
- sk. č. 28. *Hősök temetője Takcsányban* (Stakčín, r. 1917, autor projektu: J. Lamping).
- sk. č. 29. *Hősök temetője Újbanján* (Stakčín, r. 1917, autor projektu: J. Lamping).
- sk. č. 30. *Betonkereszt elesett hősök számára* (neautorizované).
- sk. č. 31. *A Kisszolyvai hősök temetője* (Košice, r. 1917, neautorizované)
- sk. č. 32. *Hősök temetője Cirókaófalun Távlati kép* (Starina, r. 1917, autor snímky: J. Lamping).
- sk. č. 33. *Hősök temetője Kiskolonban* (Stakčín, r. 1917, autor projektu: J. Lamping).
- sk. č. 34. *A darai hősök temetője munka alatt* (Dara, r. 1917, autor snímky: J. Lamping).
- sk. č. 35. *Évszázados hársak a kispereszlői hősök temetőjében* (Príslop, r. 1917, autor snímky: J. Lamping).
- sk. č. 36. *Hősök temetője Szedreskén* (Ostrožnica, r. 1917, autor snímky: J. Lamping).
- sk. č. 37. *Dara* (r. 1917, autor maľby: J. Lamping).
- sk. č. 38. *Hősök temetője Cirókaófalun a parkirozás megkezdése előtt* (Starina, r. 1917, autor snímky: J. Lamping).

- sk. č. 39. *Hősök temetője Izbugyabélán* (r. 1917, autor projektu: J. Lamping).
- sk. č. 40. *Felsővízköz katonatemető* (Košice, r. 1916, autor projektu: J. Lamping).
- sk. č. 41. *Izbugyaradvány. Felsőcsebény. Őrmező* (neautorizované).
- sk. č. 42. *Betonkő elesett hősök számára* (neautorizované).
- sk. č. 43. *Betonkerereszt elesett hősök számára* (neautorizované).
- sk. č. 44. *Beszkid 789 magaslat. Homonna Olyka. Izbugyaradvány* (neautorizované).
- sk. č. 45. *Fatemplom Uzsokon az Oroszok visszavonulása után a háttérben az Uzsoki harcokban elesett hősök sírjai* (neautorizované).

Súkromná zbierka Mgr. Jána Bocana

Album dobových fotografií a pohľadníc

- Osadné, dobová fotografia telesných ostatkov vojnových obetí exhumovaných pri obci Osadné v roku 1928 (neautorizované)
- Snina, dobová kolorovaná pohľadnica zaniknutého vojnového cintorína Snina IV. Štefkovo v doline Daľkovského potoka (neautorizovaná)
- Starina, dobová fotografia zaniknutého vojnového cintorína s centrálnym pomníkom (autor snímky: A. Smolák)

Súkromná zbierka Rolanda Fedaša

Album dobových fotografií a pohľadníc

- Pohrebné obrady slúžené v roku 1915 na obecnom cintoríne v obci Zborov pri príležitosti pohrebu neznámeho dôstojníka rakúsko-uhorskej armády
- Vojnový cintorín na neznámej lokalite v meste Bardejov (20. roky 20. stor.)

Súkromná zbierka Dr. Jána Hlavinku

Album dobových fotografií a pohľadníc

- Medzilaborce-Vydraň, dobová fotografia židovského vojnového cintorína v obci Vydraň z r. 1940 (neautorizované)

- Medzilaborce, fotografia vojnového cintorína Medzilaborce VI. z r. 2008 (autor snímky: J. Hlavinka)

Súkromná zbierka Pavla Hudáka st.

Album vojnových škôd na Šariši (Dival Károly Fia EPERJES, 1914 – 1915)

- sk. č. 10, r. 1915, Zborov. *Hatonáink temetője Zboró vára alatt* (autor snímky: Kornel Divald).
- sk. č. 21, r. 1915, Zborov. *Orosztisztisír a zborói Rákoczy kastély kertjében* (autor snímky: Kornel Divald).

Súkromná zbierka Ing. Radovana Vrabľa

Album dobových fotografií a pohľadníc

- Karpaty – neznáma lokalita, dobová fotografia, zachytávajúca pohreb dôstojníka rakúsko-uhorskej armády (neautorizované)
- Karpaty – neznáma lokalita, dobová fotografia, zachytávajúca pohreb vojaka rakúsko-uhorskej armády (neautorizované)
- Karpaty – neznáma lokalita, dobová fotografia hromadného hrobu (masovej šachty) vojakov rakúsko-uhorskej armády (neautorizované)
- Medzilaborce, r. 1915, dobová pohľadnica vojnových cintorínov po založení (neautorizované)
- Medzilaborce, r. 1915, dobová pohľadnica zaniknutého vojnového cintorína Medzilaborce I. po založení (neautorizované)
- Medzilaborce, r. 1915, dobová pohľadnica vojnového cintorína Medzilaborce II. po založení – detail (neautorizované)
- Medzilaborce, r. 1915, dobová pohľadnica vojnového cintorína Medzilaborce II. po založení – celok (neautorizované)
- Medzilaborce, r. 1915, dobová pohľadnica vstupnej brány vojnového cintorína Medzilaborce II. po založení (neautorizované)
- Medzilaborce, 30. roky 20. stor., dobová fotografia centrálného pomníka „delo“ na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. (neautorizované)

- Medzilaborce, 30. roky 20. stor., dobová kolorovaná pohľadnica vojnového cintorína Medzilaborce III. (neautorizované)
- Medzilaborce, 30. roky 20. stor., dobová kolorovaná pohľadnica centrálného pomníka „delo“ na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. (neautorizované)
- Medzilaborce, 40. roky 20. stor., dobová fotografia centrálného pomníka „delo“ na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. (neautorizované)
- Medzilaborce, 40. roky 20. stor., dobová fotografia vojnového cintorína Medzilaborce III. (neautorizované)
- Smilno, dobová fotografia dočasného dôstojníckeho hrobu (neautorizované)
- Svetlice, dobová fotografia vojenskej poľnej ošetrovne (neautorizovaná)

Súkromná zbierka Ing. Csaba Czimreho

Album dobových fotografií a pohľadníc

- Medzilaborce, r. 1917, dobová fotografia vstupnej brány s čelným pohľadom na vojnový cintorín Medzilaborce II. po konečnej úprave (neautorizované)
- Medzilaborce, r. 1917, dobová fotografia vojnového cintorína Medzilaborce III. po konečnej úprave (neautorizované)
- Medzilaborce, r. 1917, dobová fotografia centrálného pomníka „delo“ na vojnovom cintoríne Medzilaborce III. po dokončení (neautorizované)
- Zborov, dobová fotografia dočasného vojnového cintorína (neautorizované)

Súkromná zbierka Filipa Kalanina

Album dobových fotografií a pohľadníc

- Stakčín, dobová fotografia zachytávajúca pochovávanie vojaka rakúsko-uhorskej armády na vojnovom cintoríne (neautorizované)

Literatúra (monografie, zborníky, štúdie, články)

BAČA, Martin – RYBÁR, Lukáš. Cintorín v Turanoch nad Ondavou a perspektívy archeologického výskumu cintorínov z prvej svetovej vojny. In DROBŇÁK, Martin – TURIK, Radoslav – SZABÓ, Viktor (eds.). *Sloven-*

sko a prvá svetová vojna. Humenné : KVH Beskydy, 2018, s. 263 – 280. ISBN 978-80-570-0576-6.

BENKO, Ján a kol. *Stropkov. Monografia mesta*. Stropkov : Vydavateľstvo GRADUS, 1994, 319 s. ISBN 80-901392-5-6.

BÍLEK, Jiří a kol. *Vojenské dějiny Československa. Díl III. (1918 – 1939)*. Praha : Naše vojsko, 1987. 583 s.

BINDAS, Pavol. *Čemerné to nebol valal*. Vranov nad Topľou : Mesto Vranov nad Topľou, 2005, 127 s. ISBN 80-968882-7-7.

BLAŽÍČEK, J. Oldřich a kol. *Slovník památkové péče*. Praha : Sportovní a turistické nakladatelství, 1962. 239 s.

BOCAN, Ján. *Medzi troma hranicami. Fragmenty svetovej vojny v Snine a okolí*. Snina : Európska zberateľská spoločnosť, 2021. 72 s. ISBN 978-80-99957-06-1.

BREZINA, Peter – SVIBA, Róbert a kol. *Prvá svetová vojna a Záhorie. Pamätníky obetiam v regióne*. Skalica : Záhorské múzeum v Skalici, 2019. 342 s. ISBN 978-80-99900-01-2.

BROFT, Miroslav a kol. *Vojenské dějiny Československa. Díl II. (1526 – 1918)*. Praha : Naše vojsko, 1986. 589 s.

BROCH, Rudolf – HAUPTMANN, Hans. *Die westgalizischen Heldengräber aus den Jahr des Weltkrieges 1914 – 1915*. Krakau : K. U. K. Militärkommando Krakau im Jahre des Weltkrieges 1918, 1918, 488 s.

BYSTRICKÝ, Jozef. Dokumenty o vojnových cintorínoch z 1. svetovej vojny vo fondoch Vojenského historického archívu. In FEDIČ, Vasil' – HUSTĚÁK, Svetoslav (eds.). *Prvá svetová vojna – boje v Karpatoch*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2007, s. 29 – 40. ISBN 978-80-969233-5-9.

BUDAY, Peter. Prvá svetová vojna na stránkach dobovej tlače. In *Monument revue*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2014, roč. 3, č. 1, s. 37 – 40. ISSN 1338-807X.

BUJAČKOVÁ, Eleonóra – ŽIAK, Jozef. *Vojenské cintoríny strážia mier*. In *Obrana – mesačník Ministerstva obrany SR*. Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 2014, roč. 22, č. 11, s. 12 – 13. ISSN 1336-1910.

BURAL, Miroslav. *Kniha o Stakčíne, Zboji, Kolonici a okolí*. Stakčín : Jozef Rovňák – EXCEL s.r.o., 2016, 127 s. ISBN 978-80-89697-13-7.

- BURAL, Miroslav. *Stakčín. Prírodné, kultúrno-historické zaujímavosti a turistické možnosti*. Stakčín : Obec Stakčín, 2009, 63 s. ISBN 978-80-969906-7-2.
- BURAL, Miroslav – DROBŇÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny. Diel II. Cintoríny v okresoch Snina a Stropkov*. Humenné : Jana Fedičová - REDOS, 2009, 128 s. ISBN 978-80-969233-7-3.
- BURAL, Miroslav – SLEPCOV, Igor. *Vojenské cintoríny z prvej svetovej vojny na východnom Slovensku*. In MIKITA, Miron – BAČA, Michal – BILANINOVÁ, Gabriela – STRAMBOVÁ, Lenka (eds.). *Prvá svetová vojna. Pozabudnuté cintoríny*. Svidník : Regionálna rozvojová agentúra Svidník, 2005, s. 70 – 101. ISBN 80-967898-8-0.
- BUREŠ, Jiří – PAVLÍKOVÁ, Marta. *Tatíčku, vrať se k nám. Pomníky velké války na Chomutovsku, Mostecku a Teplicku*. Ústí nad Labem : Národní památkový ústav, 2020. 259 s. ISBN 978-80-85036-75-6.
- BUREŠ, Jiří – PAVLÍKOVÁ, Marta. *Tatíčku, vrať se k nám. Pomníky velké války na Litoměřicku*. Ústí nad Labem : Národní památkový ústav, 2021. 239 s. ISBN 978-80-85036-78-7.
- BUREŠ, Jiří – PAVLÍKOVÁ, Marta. *Tatíčku, vrať se k nám. Pomníky velké války na Lounsku*. Ústí nad Labem : Národní památkový ústav, 2018. 123 s. ISBN 978-80-85036-70-1.
- ČAPLOVIČ, Miloslav – ZAŤKOVÁ, Jana. *Slovensko a Slováci vo víre prvej svetovej vojny*. Bratislava : VHÚ Bratislava a Pro Militaria Historica, 2018. 165 s. ISBN 978-80-89523-54-2.
- ČERKES, D. L. *Památce Rusů padlých za světové války*. In *Kamarádství*, 1938, roč. 7, č. 8, s. 21 – 23.
- DROBŇÁK, Martin. *Hory a vojna. Po stopách prvej svetovej vojny na Slovensku*. Prešov : Fakulta manažmentu PU v Prešove a KVH Beskydy, 2019, 28 nečíslovaných strán. ISBN 978-80-570-1022-7.
- DROBŇÁK, Martin. *Mesto a vojna. Po stopách prvej svetovej vojny na Slovensku*. Prešov : Fakulta manažmentu PU v Prešove a KVH Beskydy, 2019, 26 nečíslovaných strán. ISBN 978-80-570-0927-6.
- DROBŇÁK, Martin. *Obnova najväčšieho vojnového cintorína z prvej svetovej vojny na Slovensku*. In DROBŇÁK, Martin – TURIK, Radoslav – SZABÓ, Viktor (eds.). *Slovensko a prvá svetová vojna II*. Humenné : KVH Beskydy, 2019, s. 322 – 327. ISBN 978-80-373444-1-2.
- DROBŇÁK, Martin. *Po stopách prvej svetovej vojny na Slovensku*. Prešov : Fakulta manažmentu PU v Prešove a KVH Beskydy, 2019, 16 nečíslovaných strán.
- DROBŇÁK, Martin. *Vojnové cintoríny z 1. svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska*. In FABOVÁ, Bernadeta – JANČURA, Mikuláš (eds.). *Stretnutie mladých historikov II. Priesečníky spoločnej histórie krajín V4*. Košice : UPJŠ v Košiciach, 2013, s. 83 – 93. ISBN 978-80-8152-103-4.
- DROBŇÁK, Martin. *Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku – zabudnutá historická pamiatka*. In DROBŇÁK, Martin – SZABÓ, Viktor (eds.). *Prvá svetová vojna a východné Slovensko*. Humenné : KVH Beskydy, 2014, s. 53 – 61. ISBN 978-80-971858-5-5.
- DROBŇÁK, Martin. *Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku (história, umelecká hodnota a možnosti obnovy)*. In KRÁĽOVÁ, Eva – DUBINY, Martin (eds.). *Bardkontakt 2018 – zborník prednášok*. Bardejov : Mesto Bardejov, 2018, s. 58 – 66. ISBN 978-80-570-0184-3.
- DROBŇÁK, Martin. *Vojnové cintoríny a pamätníky v Medzilaborciach*. In DROBŇÁK, Martin (ed.). *Medzilaborce 1914 – 1918*. Medzilaborce : Mesto Medzilaborce a KVH Beskydy, 2018, s. 201 – 221. ISBN 978-80-570-0491-2.
- DROBŇÁK, Martin – KORBA, Matúš. *Karpatské Termopyly*. In *Obrana – mesačník Ministerstva obrany SR*. Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 2010, roč. 18, č. 2, s. 39. ISSN 1336-1910.
- DROBŇÁK, Martin – KORBA, Matúš – SZABÓ, Viktor – TURIK, Radoslav. *Nižná Olšava a prvá svetová vojna*. Nižná Olšava : Obec Nižná Olšava, 2020. 48 s. ISBN 978-80-973833-0-5.
- DROBŇÁK, Martin – KORBA, Matúš – SZABÓ, Viktor – TURIK, Radoslav. *Obec Breznica počas prvej svetovej*

- vej vojny. In ŠMAJDA, Ľuboslav a kol. *Breznica. Monografia obce (1404 – 2022)*. Breznica : Obec Breznica, 2022, s. 133 – 168. ISBN 978-80-570-4002-6.
- DROBNÁK, Martin – KORBA, Matúš – SZABÓ, Viktor – TURIK, Radoslav. Obec Chotča počas I. svetovej vojny. In ŠMAJDA, Ľuboslav a kol. *Chotča v premenách storočí (1379 – 2019)*. Chotča : Obec Chotča, 2019, s. 63 – 83. ISBN 978-80-570-0692-3.
- DROBNÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Cintoríny prvej svetovej vojny v Karpatoch*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2007, 88 s. ISBN 978-80-969233-3-5.
- DROBNÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny. Diel I. Cintoríny v okresoch Humenné a Medzilaborce*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2008, 104 s. ISBN 978-80-969233-8-0.
- DROBNÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny. Diel III. Cintoríny v okresoch Bardejov a Svidník*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2010, 153 s. ISBN 978-80-790617-08.
- DROBNÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Stopy prvej svetovej vojny. Humenné 1914*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2009, 32 s. ISBN 978-80-969233-9-7.
- DULLA, Matúš. Dočasnosť a večnosť. Západohaličské vojenské cintoríny od Dušana Jurkoviča. In *Životné prostredie*, 2009, roč. 43, č. 5, s. 287 – 290. ISSN 0044-4863.
- DVOŘÁK, Max. *Katechismus památkové péče*. Praha : Národní památkový ústav, 2004. 195 s. ISBN 80-86234-55-X.
- FRODYMA, Roman. Budovanie vojenských cintorínov v juhovýchodnom Poľsku v rokoch 1915 – 1918. In FEDIČ, Vasil' – HUSTÁK, Svetoslav (eds.). *Prvá svetová vojna – boje v Karpatoch*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2007, s. 59 – 66. ISBN 978-80-969233-5-9.
- GEMBICKÝ, Juraj. Symbolika pamätníka sovietskych vojakov II. svetovej vojny na Námestí osloboditeľov v Košiciach. In KRÁLOVÁ, Eva – DUBINÝ, Martin (eds.). *Bardkontakt 2018 – zborník prednášok*. Bardejov : Mesto Bardejov, 2018, s. 113 – 123. ISBN 978-80-570-0184-3.
- GEMBICKÝ, Juraj – LUNGA, Radek. *Pamiatková ochrana zvonov na Slovensku*. Bratislava : PÚ SR, 2014. 122 s. ISBN 978-80-89175-64-2.
- HALAJOVÁ, Denisa. *Pietna zeleň v súčasnej záhradno-architektonickej tvorbe*. Nitra : SPU v Nitre, 2010. 87 s. ISBN 978-80-552-0421-5.
- HEROUT, Jaroslav. *Slabikář návštěvníků památek*. Brno : Středisko státní památkové péče a ochrany přírody Středočeského kraje, 1978. 275 s.
- HOFFMAN, Josef und koll. *Soldatengräber und Kriegsdenkmale*. Wien : Kunstverlag Anton Schroll & CO. Gesellschaft M.B.H., 1915, 335 s.
- HOLEČEK, Josef – GIRSA, Václav a kol. *Projektování obnovy stavebních památek*. Praha : Národní památkový ústav, 2008. 114 s. ISBN 978-80-87104-34-7.
- HOŁUBOWSKA, Aurelia (ed.). *Malopolsko. Trasa východného frontu 1. svetovej vojny*. Kraków : Amistad Sp. z o.o., 2013, 84 s. ISBN 978-83-64155-06-2.
- HRADECKÝ, Roman – PELIKÁKOVÁ, Jana (eds.). Tam, kde kvitnú divé maky. *Vojnový cintorín z prvej svetovej vojny Banská Bystrica-Majer*. Banská Bystrica : Mesto Banská Bystrica, 2018. 231 s. ISBN 978-80-972989-7-5.
- HRONSKÝ, Marián – KRIVÁ, Anna – ČAPLOVIČ, Dušan. *Vojenské dejiny Slovenska. IV. Zväzok. 1914 – 1939*. Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 1996. 264 s. ISBN 80-88842-05-0.
- IŽVOLT, Pavol. *Údržba historických stavieb*. Bratislava : Pamiaktový úrad SR, 2017. 237 s. ISBN 978-80-89175-76-5.
- JUKL, Marek. *Ženevské úmluvy, obyčeje a zásady humanitárneho práva (stručný prehľad)*. Olomouc : Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 2020. 160 s. ISBN 978-80-87729-31-1.
- KIRINOVIČOVÁ, Naďa. Evidencia cintorínov a sepuľkrálnych pamiatok v Ústrednom zozname pamiatkového fondu. In ŠKULAVÍK, Peter (ed). *Monumentorum tutela 25*. Bratislava : PÚ SR, 2015, s. 9 – 18. ISBN 978-80-89175-72-7.

- KOCH, Wilfried. *Malý lexikón architektúry*. Bratislava : Tatran, 1975. 209 s.
- KONEČNÝ, Martin. *Beskydský zbor na Slovensku. Nemecké divízie v údolí Laborca*. Košice : Martin Konečný, 2021. 92 s. ISBN 978-80-570-3189-5.
- KONEČNÝ, Martin. *Boje v Karpatoch 1915. Nemecká Južná armáda a Beskydský zbor*. Košice : Martin Konečný, 2022. 180 s. ISBN 978-80-570-3941-9.
- KONEČNÝ, Martin. Bojová činnosť nemeckej 4. pešej divízie na Slovensku (apríl – máj 1915). In *Vojenská história*, 2022, roč. 26, č. 2, s. 57 – 75. ISSN 1335-3314.
- KONEČNÝ, Martin. Beskydský zbor na Slovensku. In *Pamiatky a múzeá*, 2021, roč. 70, č. 4, s. 34 – 39. ISSN 1335-4353.
- KÓNYA, Peter – BONUSIAK, Andrej. *Prvá svetová vojna v Karpatoch/Pierwsza wojna światowa w Karpatach*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2020. 162 s. ISBN 978-80-555-2567-9.
- KOVÁCS, Lajos – ŠIMKULIČOVÁ, Anna (eds.). *Iloncsi. Z vojnového denníka grófký Ilony Andrássyovej*. Humenné : KVH Beskydy, 2019. 254 s. ISBN 978-80-973444-0-5.
- KOVÁČ, Dušan a kol. *Slovensko v 20. storočí. Druhý zväzok. Prvá svetová vojna 1914 – 1918*. Bratislava : VEDA, 2008. 325 s. ISBN 978-80-224-1014-4.
- KRČMÁŘ, Miloš (ed.). *Pomníky Velké války*. Praha : Národní památkový ústav, 2018. 63 s. ISBN 978-80-87810-30-9.
- LACZKOVÁ, Noémi. Ruské vpády na územie Uhorska počas prvej svetovej vojny a ich následky pre Zemplín. In ŠKULAVÍK, Peter (ed). *Monumentorum tutela* 25. Bratislava : PÚ SR, 2015, s. 105 – 126. ISBN 978-80-89175-72-7.
- LALKOVÁ, Jarmila a kol. *Nekropolná architektúra*. Bratislava : STU v Bratislave, 2012. 192 s. ISBN 978-80-227-3748-7.
- LEŇO, Andrej – TEREK, Štefan. *Miesta pamätné*. Humenné : Okresná pamiatková správa v Humennom, 1979. 211 s.
- ЛИШКА Антон. Процес оголошення військових кладовищ часів Першої світової війни з території Північно-Східної Словаччини національними культурними пам'ятками. Ян ШАЛКІТЕНЕ, Ірина (ред.). *Українсько-словацькі військові підрозділи австро-угорської армії у Великій війні: на шляху до незалежності*. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2022, с. 78-92. ISBN 978-966-668-571-4.
- LIŠKA, Anton. Proces vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny na území Prešovského kraja za národné kultúrne pamiatky. In KRÁLOVÁ, Eva – DUBINY, Martin (eds.). *Bardkontakt 2018 – zborník prednášok*. Bardejov : Mesto Bardejov, 2018, s. 94 – 106. ISBN 978-80-570-0184-3.
- LIŠKA, Anton. Zriaďovanie a výstavba vojnových cintorínov na území severovýchodného Slovenska počas Veľkej vojny. In *Vojenská história*, 2020, roč. 24, č. 3, s. 48 – 70. ISSN 1335-3314.
- LIŠKA, Anton. Dostavba a konečná úprava vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska v medzivojnovom období. In *Vojenská história*, 2022, roč. 26, č. 2, s. 76 – 106. ISSN 1335-3314.
- LIŠKA, Anton. Vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny na severovýchode Slovenska – pamiatky histórie. In DROBNÁK, Martin – TURIK, Radoslav – SZABÓ, Viktor (eds.). *Slovensko a prvá svetová vojna III*. Humenné : KVH Beskydy, 2021, s. 240 – 251. ISBN 978-80-973444-2-9.
- LIŠKA, Anton. Cintoríny z prvej svetovej vojny na severovýchode Slovenska – pamiatky histórie. (Plány, realizácia, skutočnosť). In BARTOŠÍKOVÁ, Tereza (ed.). *Monumentorum tutela* 32. Bratislava : PÚ SR, 2020, s. 73 – 104. ISBN 978-80-89175-93-2.
- ŁOPATA, Mirosław. Cintoríny z obdobia prvej svetovej vojny v západnej Haliči – história a súčasnosť. In MIKITA, Miron – BAČA, Michal – BILANINOVÁ, Gabriela – STRAMBOVÁ, Lenka (eds.). *Prvá svetová vojna. Pozabudnuté cintoríny*. Svidník : Regionálna rozvojová agentúra Svidník, 2005, s. 59 – 69. ISBN 80-967898-8-0.
- LUKÁČ, Gabriel a kol. *Zborov. Dejiny obce a makovického panstva*. Zborov : Obec Zborov, 2005, 242 s. ISBN 80-969350-1-1.

- MACHOVEC, Jaroslav – HRUBÍK, Pavel – VREŠTIAK, Pav-
lev. *Sadovnícka dendrológia (hodnotenie biotických
prvkov)*. Nitra : SPU v Nitre, 2000. 228 s. ISBN 80-
7137-702-3.
- MALYPETR, Jan – SOUKUP, František – KAPRAS, Jan
(eds.). *Armáda a národ*. Praha : Národní rada Česko-
slovenská, 1938. 520 s.
- MICHNOVIČ, Imrich. *Kelča stará i nová*. Prešov : Da-
tapress, 1996, 160 s. ISBN 80-967576-5-2.
- MICHNOVIČ, Imrich. *Vranov nad Topľou v 20. storočí.
(Prvá časť: do roku 1948)*. Vranov nad Topľou : Mesto
Vranov nad Topľou, 2002, 279 s. ISBN 80-968841-
8-2.
- MOLNÁR, H. Katalin (ed.). *Katonatemetők kutatása
a Felvidéken I. – A Lamping-hagyaték*. Nagy Háború
Kutatásáért Közhaszú Alapítvány, 2017, 52 p.
- MOLNÁR, H. Katalin (ed.). *Katonatemetők kutatása
a Felvidéken II. – A Lamping-hagyaték*. Nagy Háború
Kutatásáért Közhaszú Alapítvány, 2017, 47 p.
- MOLNÁR, H. Katalin. *Lamping József 1881 – 1939. A zá-
zad eleji Kaposvár építésze*. Kaposvár : Kiadó Takáts
Gyula Megyei és Városi Könyvtár, 2018. 179 p. ISBN
978-963-9286-16-6.
- ONDRIA, Erik. *Manévre v roku 1911 v okolí Stropkova
a Svidníka a boje o mesto Stropkov v prvej svetovej
vojne. Katalóg výstavy*. Prešov : Krajské múzeum
v Prešove, 2022. 32 s. ISBN 978-80-89952-15-1.
- PAVELKA, Karel a kol. *Exaktní metody průzkumu pamá-
tek s využitím geodetických a geofyzikálních metod*.
Praha : ČVUT, 2017. 145 s. ISBN 978-80-01-05260-
0.
- PETROVÁ, Mária. *Vojenské hroby a cintoríny v okrese
Snina*. In FEDIČ, Vasil' – HUSTÁK, Svetoslav (eds.).
Prvá svetová vojna – boje v Karpatoch. Humenné :
Jana Fedičová – REDOS, 2007, s. 41 – 58. ISBN 978-
80-969233-5-9.
- ROHÁČEK, Jiří – MÜLLER, Karel – CHLÍBEC, Jan – SLA-
VÍK, Jiří. *Sepulkrální památky v praxi památkové
péče*. Josefov : NPÚ, 2020. 111 s. ISBN 978-80-
88226-24-6.
- ROSZBECK, Peter a kol. *Katalóg vojnových hrobov ne-
meckých vojakov padlých v období 1. a 2. svetovej voj-
ny pochovaných na území Slovenskej republiky*. Brati-
slava : Ministerstvo vnútra SR, 2010. 308 s.
- SABOL, Dominik. *Stopy prvej svetovej vojny na území
Prešovského kraja*. In *Monument revue*, 2014, roč. 3,
č. 2, s. 40 – 41. ISSN 1338-807X.
- SEGEŠ, Vladimír et. al. *Vojenské dejiny Slovenska a Slo-
vákov*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2015.
592 s. ISBN 978-80-7451-469-2.
- SEMANOVÁ, Eva. *Právna ochrana historických parkov,
záhrad a ich koncepčných prvkov*. In *Životné prostre-
die*, 2005, roč. 39, č. 3, s. 164 – 167. ISSN 0044-4863.
- SEMANOVÁ, Eva. *Vojenské cintoríny v Prešovskom kra-
ji*. In *Životné prostredie*, 2009, roč. 43, č. 5, s. 291 –
294. ISSN 0044-4863.
- SCHUBERT, Jan. *Organizacja grobownictwa wojennego
w Monarchii Austro-Węgierskiej. Dziewiąty wydział
grobow wojennych (Kriegs-gräber-abteilung) przy
Ministerstwie Wojny – powstanie i działalność w
latach 1915 – 1918*. In *Czasopismo Techniczne – Ar-
chitektura*, 2009, roč. 106, č. 13, s. 169 – 200. ISSN
0011-4561.
- SIVÁK, Pavol. *V Ladomirovej sa sporili o úpravy na rus-
kom vojnovom cintoríne z I. svetovej vojny*. In *Pod-
duklianske noviny*, 2022, roč. 21, č. 23, s. 5. ISSN 1337-
6187.
- SLEPCOV, Igor. *Vojenské cintoríny z prvej svetovej voj-
ny na východnom Slovensku*. In *Vojenská história*,
2003, roč. 7, č. 2, s. 70 – 86. ISSN 1335-3314.
- Světová válka 1914 – 1915 slovem i obrazem. Díl I*. Pra-
ha-Karlín : Nakladatelství EMIL ŠOLC – knihkupect-
ví společnost s.r.o., 1915, s. 1 – 360.
- Světová válka 1914 – 1915 slovem i obrazem. Díl II*. Pra-
ha-Karlín : Nakladatelství EMIL ŠOLC – knihkupect-
ví společnost s.r.o., 1915, s. 361 – 716.
- Světová válka 1914 – 1916 slovem i obrazem. Díl III*. Pra-
ha-Karlín : Nakladatelství EMIL ŠOLC – knihkupect-
ví společnost s.r.o., 1916, s. 717 – 1080.
- Světová válka 1914 – 1917 slovem i obrazem. Díl IV*. Pra-
ha-Karlín : Nakladatelství EMIL ŠOLC – knihkupect-
ví společnost s.r.o., 1917, s. 1081 – 1412.

- Světová válka 1914 – 1918 slovem i obrazem. Díl V.* Praha-Karlín : Nakladatelství EMIL ŠOLC – knihkupectví společnost s.r.o., 1918, s. 1413 – 1788.
- Světová válka 1914 – 1918 slovem i obrazem. Díl VI.* Praha-Karlín : Nakladatelství EMIL ŠOLC – knihkupectví společnost s.r.o., 1919, 176 s.
- SOROKA, Peter. *Osadné. História a súčasnosť.* Osadné : Pravoslávna cirkevná obec Osadné, 2017. 104 s. ISBN 978-80-969557-2-5.
- STENCINGER, Norbert. Pastoračná činnosť poľných duchovných slúžiacich v zložkách Uhorskej kráľovskej vlastibrany v prvej svetovej vojne. In ČAPLOVIČ, Miroslav – DROBŇÁK, Martin – SZABÓ, Viktor – TURIK, Radoslav (eds.). *Karpatský front 1914/1915.* Bratislava : VHÚ Bratislava a KVH Beskydy, 2016, s. 266 – 278. ISBN 978-80-89523-43-6.
- ŠIMUNIČ, Pavol. Nezabúdať a nezabudnúť. In ŠKULAVÍK, Peter (ed). *Monumentorum tutela 25.* Bratislava : PÚ SR, 2015, s. 155 – 173. ISBN 978-80-89175-72-7.
- ŠKULAVÍK, Peter. Vojnové cintoríny prvej svetovej vojny na Slovensku. In ŠKULAVÍK, Peter (ed). *Monumentorum tutela 25.* Bratislava : PÚ SR, 2015, s. 127 – 141. ISBN 978-80-89175-72-7.
- ŠONSKÝ, Drahošlav. *Úprava hrobů.* Praha : Grada Publishing, 2002. 111 s. ISBN 80-247-0461-7.
- ŠUMICHRAST, Peter. Nemecké vojnové hroby na území Sloveska. 1. časť. In *Vojenská história*, 2010, roč. 14, č. 3, s. s. 88 – 108. ISSN 1335-3314.
- ŠVANDA, Petr. Šarišský a haličský Zborov vo Veľkej vojne. In *Monument revue.* Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2014, roč. 3, č. 1, s. 8 – 12. ISSN 1338-807X.
- TURIK, Radoslav. Exhumácie vojnových hrobov z prvej svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku v medzivojnovom období. In *Vojenská história*, 2013, roč. 17, č. 4, s. 76 – 97. ISSN 1335-3314.
- TURIK, Radoslav. Starostlivosť o vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny v medzivojnovom Československu. In *Vojenská história*, 2010, roč. 14, č. 4, s. 3 – 23. ISSN 1335-3314.
- TURIK, Radoslav. Vojnový cintorín Humenné vo svetle archívnych dokumentov. In ČAPLOVIČ, Miroslav – DROBŇÁK, Martin – SZABÓ, Viktor – TURIK, Radoslav (eds.). *Karpatský front 1914/1915.* Bratislava : VHÚ Bratislava a KVH Beskydy, s. 279 – 285. ISBN 978-80-89523-43-6.
- TURIK, Radoslav. *Zoznam padlých vojakov rakúsko-uhorského pluku č. 67.* Humenné : KVH Beskydy, 2021. 240 s. ISBN 978-80-973444-4-3.
- TURIK, Radoslav – DROBŇÁK, Martin. Významné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska. In *Vojenská história*, 2014, roč. 18, č. 4, s. 118 – 150. ISSN 1335-3314.
- VINAŘ, Stanislav. Po stopách válečné litice v Karpatech. In *Kamarádství*, 1936, roč. 5, č. 4, s. 55 – 58.
- VÍTEK, Peter. *Prvá svetová vojna a Liptov.* Ružomberok : Liptovské múzeum v Ružomberku, 2014. 176 s. ISBN 978-80-971535-2-6.
- VRABEL, Radovan. *Snina v časoch Veľkej vojny. Spomienky poľného kňaza Ireneja Kontratoviča.* Snina : Európska zberateľská spoločnosť, 2021. 112 s. ISBN 978-80-99957-05-4.
- ZVAROVÁ, Zuzana. Pomníky 1. svetovej vojny – k niektorým aspektom ich výstavby a hodnotenia. In ŠEBKIRIK, Rastislav – GEMBEŠOVÁ, Lucia – ŠKROVINA, Michal – BAKALJAROVÁ, Helena (eds.). *Veľká vojna a Bratislavská župa.* Bratislava : Bratislavský samosprávny kraj a Academia Istropolitana Nova, 2016, s. 102 – 111. ISBN 978-80-972433-2-6.

Internetové zdroje

- BURDA, Matúš. Vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny od svojho vzniku až po súčasný stav. In *Magistra história – zaostrené na dejiny.* [online] [publ. 2019-09-09]. Dostupné na internete: <<https://www.magistra-historia.sk/vojnovce-cintoriny-z-prvej-svetovej-vojny-od-svojho-vzniku-az-po-sucasny-stav/>>.
- DROBŇÁK, Martin. Pohľad historikov na vojnový cintorín z prvej svetovej vojny v obci Ladomirová. In *Klub vojenskej histórie Beskydy – blog.* [online]. [publ. 2022-09-18]. Dostupné na internete: <<https://www.kvh-beskydy.sk/n/pohlad-historikov-na-vojnovy-cintorin-z-prvej-svetovej-vojny-v-obci-ladomirova>>.

- DROBŇÁK, Martin. Kto je pochovaný na vojnovom cintoríne v Ladomirovej, alebo príbeh o náročnom hľadaní mien padlých vojakov. In *Klub vojenskej histórie Beskydy – blog*. [online]. [publ. 2022-09-27]. Dostupné na internete: <<https://www.kvh-beskydy.sk/n/kto-je-pochovany-na-vojnove-cintorine-v-ladomirovej-alebo-pribeh-o-narocnom-hladani-mien-vojakov-padlych-v-prvej-svetovej-vojne>>.
- LIŠKA, Anton. József Lamping staval vojnové cintoríny. In *HistoryLab*. [online]. [publ. 2020-10-02]. Dostupné na internete: <<https://historylab.dennikn.sk/velka-vojna/jozsef-lamping-staval-vojnove-cintoriny>>.
- LIŠKA, Anton. Na území severovýchodného Slovenska sa zakladali vojnové cintoríny. In *HistoryLab*. [online]. [publ. 2020-10-18]. Dostupné na internete: <<https://historylab.dennikn.sk/velka-vojna/na-uzemi-severovýchodneho-slovenska-sa-zakladali-vojnove-cintoriny/>>.
- Metodika evidencie pamätihodností obce. In *Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky*. [online]. [publ. 2020-11-13]. Dostupné na internete: <<https://www.culture.gov.sk/posobnost-ministerstva/kulturne-dedicstvo/ochrana-pamiatkového-fondu/pamatihodnosti-obci/metodika-evidencie-pamatihodnosti-miest-a-obci/>>.
- MOLNÁR, H. Katalin. Činnosť architekta Józsefa Lampinga počas prvej svetovej vojny. In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he – el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [publ. 2017-09-09]. Dostupné na internete: <<http://www.kvhbeskydy.sk/cinnost-architekta-jozsefa-lampinga-pocas-prvej-svetovej-vojny/>>.
- Príručka vlastníka NKP. Problematika zoznamov pamätihodností obce. In *Pamiatkový úrad Slovenskej republiky*. [online]. [publ. 2011-04-20]. Dostupné na internete: <<http://www.pamiatky.sk/sk/page/prirucka-vlastnika>>.
- SCHUSTEROVÁ, Helena – DROBŇÁK, Martin. Hry s kostami mŕtvych vojakov. In *Slovenské pohrebníctvo*. [online]. [publ. 2013-08-10]. Dostupné na internete: <<https://www.pohrebnictvo.sk/hry-s-kostami-mrtvych-vojakov/>>.
- SOLANÍK, Igor. Vojnové cintoríny v meste Vranov nad Topľou. In *Klub vojenskej histórie Kesdyky.he – el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [publ. 2019-09-09]. Dostupné na internete: <<http://www.kvhbeskydy.sk/vojnove-cintoriny-vo-vranove-nad-toplou/>>.
- VRABEL, Radovan. Kónské poľné železnice v Karpatoch. In *Retrospektíva*. [online]. [publ. 2021-07-05]. Dostupné na internete: <<https://retrospektiva.eu/konske-polne-zeleznice-v-karpatoch/>>.
- VRABEL, Radovan. Na starom sninskom cintoríne. In *Retrospektíva*. [online]. [publ. 2022-09-27]. Dostupné na internete: <<https://retrospektiva.eu/na-starom-sninskom-cintorine/>>.
- VRABEL, Radovan. Snina a okolie. Veľká vojna v dobovej tlačí. In *Retrospektíva*. [online]. [publ. 2022-07-16]. Dostupné na internete: <<https://retrospektiva.eu/snina-a-okolie-velka-vojna-v-dobovej-tlaci/>>.
- VRABEL, Radovan. Stakčín a zápisky Aloisa Holečka. In *Retrospektíva*. [online]. [publ. 2019-08-18]. Dostupné na internete: <<https://retrospektiva.eu/snina-a-okolie-velka-vojna-v-dobovej-tlaci/>>.

Webové sídla a internetové databázy

www.audiovis.nac.gov.pl
www.austrianphitalety.com
www.austro-hungarian-army.co.uk
www.des.genealogy.net/ou1wk/search
www.digi.landesbibliothet.at
www.ezs.retrospektiva.eu
www.facebook.com
www.familysearch.org/sk/
www.genpic.org/sk
www.ives.minv.sk/uevh
www.katonahoseink.militaria.hu
www.kramerus.army.cz
www.kvhbeskydy.eu
www.mapy.tuzvo.sk/hofm/default1.aspx
www.onb.ac.at
www.retrospektiva.eu

www.valka.cz
www.velkavalka.info
www.vhu.sk
www.vuapraha.cz
www.ww1.sk
www.zbgis.skgeodesy.sk/mkzbgis/sk/kataster

Výskumné správy

PAŠTEKA, Roman – MIKUŠKA, Ján. *Výsledky detailného magnetometrického prieskumu na lokalite Breznica – cintorín. Záverečná správa*. Bratislava : G-trend, s.r.o., 2021. 5 s.

PAŠTEKA, Roman – MIKUŠKA, Ján. *Výsledky detailného magnetometrického prieskumu na lokalite Humenné – cintorín I. sv. vojny. Záverečná správa*. Bratislava : G-trend, s.r.o., 2021. 5 s.

PAŠTEKA, Roman – MIKUŠKA, Ján. *Výsledky detailného magnetometrického prieskumu na lokalite Nižná Polianka – cintorín I. sv. vojny. Záverečná správa*. Bratislava : G-trend, s.r.o., 2021. 5 s.

PAŠTEKA, Roman – MIKUŠKA, Ján. *Výsledky detailného magnetometrického prieskumu na lokalite Stropkov – cintorín I. sv. vojny. Záverečná správa*. Bratislava : G-trend, s.r.o., 2021. 4 s.

TIRPÁK, Ján. *Breznica, poloha: Vojnový cintorín padlých z 1. svetovej vojny. Odborný posudok nedeštruktívneho prieskumu georadarovým meraním*. Nitra, 2022. 7 s.

TIRPÁK, Ján. *Humenné, poloha: Vojnový cintorín padlých z 1. svetovej vojny. Odborný posudok nedeštruktívneho prieskumu georadarovým meraním*. Nitra, 2022. 8 s.

Legislatívne normy a predpisy

Benátska charta o ochrane a obnove pamiatok a pamiatkových sídel (z 25. a 31. mája 1964)

Dohoda medzi vládou Československej republiky a vládou Spojeného Kráľovstvá a Severného Írska o vzájomnom udržiavaní válečných hrobů, podpísaná dňa 3. marca 1949 v Prahe

Florentská charta o ochrane historických záhrad (z 15. decembra 1982)

Mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými i sdruženými a Rakouskem, podepsaná v Saint-germain-en-laye dne 10. září 1919 (Sbírka zákonů a nařízení státu československého, ročník 1921, částka 133, číslo 507, vydána dne 31. prosince 1921)

Mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými i sdruženými a Maďarskem. Protokol a deklarace. Dne 4. června 1920, Trianon. (Sbírka zákonů a nařízení státu československého, ročník 1922, částka 29, číslo 102, vydána dne 28. března 1922)

Oznámenie Ministra zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 164/1995 Z. z. (Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Ruskej federácie o vojnových hrobách, podpísaná dňa 13. februára 1995 v Bratislave, právoplatná od 29. júna 1995)

Oznámenie Ministra zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 344/2000 Z. z. (Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Spolkovej republiky Nemecko o vojnových hrobách, podpísaná dňa 2. marca 1999 v Bratislave, právoplatná od 12. augusta 2000)

Oznámenie Ministra zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 456/2003 Z. z. (Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Českej republiky o vojnových hrobách, podpísaná dňa 23. septembra 2003 v Bratislave, právoplatná od 23. septembra 2003)

Oznámenie Ministra zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 487/2007 Z. z. (Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Rumunska o vojnových hrobách, podpísaná dňa 30. novembra 2006 v Bratislave, právoplatná od 30. augusta 2007)

Oznámenie Ministra zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 302/2009 Z. z. (Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Srbskej republiky o vojnových hrobách, podpísaná dňa 13. októbra 2008 v Belehrade, právoplatná od 9. septembra 2009)

Oznámenie Ministra zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 343/2010 Z. z. (Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Tureckej republiky o vojnových hrobách, podpísaná dňa 3. novembra 2009 v Bratislava, právoplatná od 26. augusta 2010)

Oznámenie Ministra zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 474/2010 Z. z. (Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Talianskej republiky o vojnových hroboch, podpísaná dňa 5. mája 2010 v Ríme, právoplatná od 5. novembra 2010)

Oznámenie Ministra zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 165/2011 Z. z. (Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Slovinskej republiky o vojnových hroboch, podpísaná dňa 16. novembra 2010 v Ľublňane, právoplatná od 26. júla 2011)

Oznámenie Ministra zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 215/2011 Z. z. (Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Kazašskej republiky o vojnových hroboch, podpísaná dňa 30. marca 2010 v Astane, právoplatná od 6. júla 2011)

Oznámenie Ministra zahraničných vecí a európskych záležitostí Slovenskej republiky č. 58/2016 Z. z. (Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a Kabinetom ministrov Ukrajiny o vojnových hroboch, podpísaná dňa 17. júna 2011 v Bratislave, právoplatná od 27. januára 2016)

Vyhláška Ministerstva životného prostredia SR č. 24/2003 Z. z., ktorou sa vykonáva zákon č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny (zo dňa 9. januára 2003, účinná od 1. februára 2003)

Vyhláška Ministerstva kultúry SR č. 253/2010 Z. z., ktorou sa vykonáva zákon č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v znení neskorších predpisov (zo dňa 17. mája 2010, účinná od 15. júna 2010)

Zákon č. 71/1967 Zb. o správnom konaní (zo dňa 13. júla 1967, právoplatný od 1. januára 1968)

Zákonom č. 138/1992 Zb. o autorizovaných architektov a autorizovaných stavebných inžinieroch v znení zákona č. 236/2000 Z. z. (zo dňa 28. februára 1992, právoplatný od 1. apríla 1992)

Zákona č. 200/1994 Z. z. o Komore reštaurátorov a o výkone reštaurátorskej činnosti jej členov (zo dňa 14. júla 1994, právoplatný od 9. augusta 1994)

Zákon č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu (zo dňa 19. decembra 2001, právoplatný od 2. februára 2002)

Zákon č. 441/2002 Z. z. o vojnových hroboch (zo dňa 10. júla 2002, právoplatný od 1. januára 2003)

Zákon č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny (zo dňa 25. júna 2002, právoplatný od 26. septembra 2002)

Zákon č. 130/2005 Z. z. o vojnových hroboch (zo dňa 16. marca 2005, právoplatný od 1. mája 2005)

Zákon č. 131/2010 Z. z. o pohrebníctve (zo dňa 3. marca 2010, právoplatný od 2. apríla 2010)

Klasifikačné práce

REICHL, Thomas. *Kriegsgräberwesen Österreich-Ungarns im Weltkrieg und die Obsorge in der Republik Österreich*. [Dissertation]. Wien : Universität Wien, 2007. 568 s.

SUJA, Matej. *Vojenské cintoríny – záhradno-architektonické úpravy vo vybraných objektoch*. [Bakalárska práca]. Nitra : SPU v Nitre, 2010. 74 s.

Nepublikované materiály

CÓNOVÁ, Ilona a kol. *Slovník unifikovaných názvov hnuiteľných pamiatok (strojopis)*. Bratislava : Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti, 1993. 349 s.

CÓNOVÁ, Ilona – LACKOVÁ, Desana a kol. *Terminologický slovník unifikovaných názvov urbanizmu, architektúry a nehnuteľných výtvarných diel (strojopis)*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 1999. 349 s.

LIŠKA, Anton. *Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na území Prešovského kraja. Podnety na vyhlásenie vojnových cintorínov za kultúrne pamiatky (strojopis)*. Prešov : KPÚ Prešov, 2018. 162 s.

GÁLIKOVÁ, Jana. *Metodika spracovania aktualizácieho listu nehnuteľnej NKP – pamiatky histórie (strojopis)*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2002. 3 s.

ŠKULAVÍK, Peter. *Kritériá pre posudzovanie vecí na vyhlásenie za národné kultúrne pamiatky a na zrušenie alebo zmenu vyhlásenia (strojopis)*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2005. 7 s.

O AUTOROVI

Anton Liška

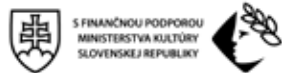
* 1986 Vranov nad Topľou

Historik, teológ, pamiatkar na Krajskom pamiatkovom úrade Prešov

Vyštudoval dejepis a náboženskú výchovu na Gréckokatolíckej teologickej fakulte a Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove (Bc., Mgr.; 2009, 2011), didaktiku dejepisu na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove (PaedDr., 2012) a katolícku teológiu na Gréckokatolíckej teologickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove (ThLic., PhD.; 2014, 2015). V rokoch 2011 – 2015 pôsobil ako interný doktorand na Katedre historických vied Gréckokatolíckej teologickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. V rokoch 2015 – 2016 vykonával absolventskejšiu prax v Krajskom múzeu v Prešove – Kaštieli a archeoparku Hanušovce nad Topľou. Od roku 2016 pôsobí ako odborný radca – pamiatkar na Krajskom pamiatkovom úrade Prešov. Jeho špecializáciou je sakrálna architektúra východného byzantského obradu (murovaná a drevená) a pamiatky vojenskej histórie (so zameraním na frontové a lazaretné vojnové cintoríny z územia severovýchodného Slovenska). Je autorom vedeckých monografií *Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii (2012)* a *Výpočet obetí cholerovej epidémie z roku 1831 vo farnostiach a dekanátoch Prešovskej eparchie (2013)*, autorom výstavy *Frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska – pamiatky histórie (2022)*, spoluautorom vedeckej monografie *História a architektúra gréckokatolíckych murovaných chrámov tereziánskeho typu na Slovensku (2015)*, spoluautorom odborných monografií *Rómsky holokaust v krajinách strednej Európy (2012)*, *Historický záujmový útvar v nižšom sekundárnom vzdelávaní – hanušovský región (2012)*, *Historický schematizmus farností Prešovskej metropolie*

– *Prešovská archieparchia (2016)* a *Epidémie v dejinách (2020)* a autorom a spoluautorom desiatok vedeckých a odborných štúdií a populárno-náučných článkov v domácich a zahraničných indexovaných a neindexovaných časopisoch a zborníkoch. Za svoju vedecko-výskumnú činnosť získal v roku 2012 Cenu rektora Prešovskej univerzity v Prešove a Cenu primátora mesta Prešov. Za pomoc pri obnove najväčšieho frontového vojnového cintorína z prvej svetovej vojny na Slovensku – NKP Cintorín vojnový v obci Veľkrop mu bol v roku 2018 udelený ďakovný list starostu obce Veľkrop a ocenenie predsedu Rakúskeho čierneho kríža *Ehrendadel in gold*.

Frontové a lazaretné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska – pamiatky histórie

Autor: PaedDr. ThLic. Anton Liška, PhD. (Krajský pamiatkový úrad Prešov)

Recenzenti: doc. ThDr. Peter Borza, PhD. (Katedra histórie FF UPJŠ v Košiciach)
Ing. arch. Ivan Gojdič (emeritný generálny riaditeľ Pamiatkového ústavu)
Ing. Denisa Halajová, PhD. (Odbor životného prostredia MsÚ Nitra)
Mgr. Jana Zatlková, PhD. (Vojenský historický ústav Bratislava)

Technická redakcia, grafická koncepcia, sadzba a obálka:

PhDr. ThLic. Juraj Gradoš, PhD.
PaedDr. ThLic. Anton Liška, PhD.

Jazyková úprava: Mgr. Petra Pleváková

Vydavateľ: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky
Cesta na Červený most 6, 814 06 Bratislava

Vydanie: prvé

Autorské hárky: 15,6

Náklad: 500 ks

Obálka: Letecké zábery na najväčší frontový (predná strana) a najväčší lazaretný (zadná strana) vojnový cintorín z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska v obciach Veľkrop a Stakčín
(Zdroj: *Archív PÚ SR*, autor snímok: *Ing. Peter Brunčák*)

© Anton Liška

© Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Bratislava 2022

ISBN 978-80-89175-95-6

© Obsah publikácie je nehmotným vlastníctvom jeho autora. Na jeho ochranu sa vzťahujú príslušné právne predpisy Slovenskej republiky. Akékoľvek kopírovanie a rozširovanie publikácie ako celku, a tiež jej častí, je podmienené písomným súhlasom autora a vydavateľa.

PAMIATKOVÝ ÚRAD
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

S FINANČNOU PODPOROU
MINISTERSTVA KULTÚRY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

ISBN 978-80-89175-95-6